

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РАЙТАРОВСЬКА НАТАЛІЯ ГРИГОРІВНА

УДК 930.2:[355.48:327.82](489=113:4)"06/09"

ДИСЕРТАЦІЯ
ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ СКЬОЛЬДУНГІВ У VII-X СТ.

Спеціальність 032 Історія та археологія

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. Г. Райтаровська

Науковий керівник: **ОВСІНСЬКИЙ Юрій Володимирович**, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

АНОТАЦІЯ

Райтаровська Н. Г. Військові походи Скьольдунгів у VII-X ст.

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 "Історія та археологія" в галузі знань 03 "Гуманітарні науки". Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2023.

Зміст анотації. У дисертації на основі відомого корпусу джерел та сучасних напрацювань історіографії висвітлено військові походи представників династії Скьольдунгів у Європі (VII-X ст.) Проаналізовано початковий період становлення централізованої королівської влади у Данії та зав'язування дипломатичних стосунків данських королів з іншими європейськими правителями. Дисертаційне дослідження логічно складається з двох частин – діяльності Скьольдунгів на території Східної Європи та їх походів на західноєвропейські країни у VII-X ст. Робота побудована на основі доповнення інформації з писемних джерел даними сучасних археологічних досліджень, до якого залучаються напрацювання лінгвістики.

У другому розділі висвітлено суперечливі аспекти раннього періоду історії Київської Русі. Зокрема, проаналізовано основні версії походження літописного Рюрика, якого частина істориків вважає родоначальником династії Рюриковичів. Сьогодні є популярною серед частини істориків гіпотеза професора Дерптського університету Фрідріха Крузе, який висунув припущення, що літописний Рюрик належав до бічної гілки данської династії Скьольдунгів та відомий у західноєвропейських джерелах як Рорик Ютландський. Інша частина істориків ж схиляється до думки, що літописний Рюрик походив зі слов'янського племені ободритів. Враховуючи складність та обмеженість джерел, дискусії щодо походження Рюрика далекі від свого завершення. У дисертаційному дослідженні була

здійснена спроба реконструкції генеалогічного дерева династії Скьольдунгів з урахуванням даних нових досліджень.

В контексті нових даних археологічних досліджень багато істориків-скандинавістів пропонують переглянути дати початку епохи вікінгів у Середньовічній Європі. Частина фахівців пропонує пересунути хрестоматійну дату 793 р., коли флотилія вікінгів розграбувала монастир у Ліндіспармі на кілька десятиліть раніше. Інші ж історики, опираючись на образ скандинавських конунгів у тогочасних джерелах, вважають, що дати епохи вікінгів умовні, але коректні. Варто дещо переглянути усталений стереотип щодо періоду активних походів вікінгів на територію інших європейських країн.

Також у контексті дисертаційного дослідження проаналізовано проблему локалізації Руського каганату та його правителів. Висвітлено найпоширеніші версії його локалізації – у Приладожжі, біля Гньоздова та припущення відомого українського діаспорного вченого-сходознавця Омеляна Прицака, який стверджував, що Руський каганат насправді був заснований хазарами, як і, відповідно, Київ. Вагомі писемні та археологічні докази на користь цієї гіпотези вченого відсутні. Сьогодні найімовірнішою є версія, відповідно до якої каганат знаходився у Нижньому Подніпров'ї з центром у Києві, на користь якої свідчать більшість відомих писемних, археологічних та лінгвістичних джерел, які не пов'язані між собою.

Розглянуто проблему походження Аскольда і Діра із використанням додаткової інформації з арабських джерел. Частина фахівців дійшла висновку, що Аскольд за походженням є скандинавським конунгом, і, ймовірно, належить до династії Скьольдунгів. Є гіпотеза, що він був одним із синів конунга Рагнара Лодброка. Інші ж фахівці вважають, що Аскольд належить до місцевої династії Києвичів, ймовірно, що князь Аскольд був етнічним скандинавом, однак обмеженість джерельної бази не дозволяє чітко встановити його генеалогічну приналежність до конкретної династії.

Після встановлення централізованої влади та об'єднання розрізнених данських земель під владою одного короля, Скьольдунги звернули свій погляд на Західну Європу. Охарактеризовано етапи становлення та розвитку дипломатичних відносин між Скьольдунгами та династією Каролінгів, які дуже часто залежали від внутрішньої ситуації в державах. При дослідженні трансформації їхніх відносин, розглянуто стосунки між данськими Скьольдунгами та племенами саксів та ободритів, які проживали між Данією та імперією Карла Великого та його нащадків. Цей чинник значно впливав на відносини між Скьольдунгами та Каролінгами, адже ті й інші за умовчанням заносили саксів та ободритів до своєї сфери впливу.

Підрозділ дисертаційного дослідження присвячено дискусійній сторінці історії вікінгів, а саме «морським конунгам». Саме їхня активність стала основною причиною для того, щоб цей період в європейській історії отримав в історіографії назву «Епоха вікінгів у Європі». Проаналізовано діяльність одного із найвідоміших конунгів Рагнара Лодброка, яка стала підґрунтям для формування стереотипного образу вікінга для середньо статичного європейця. Висловлено гіпотезу щодо приналежності Рагнара Лодброка до бічної гілки династії Скьольдунгів. Сини ж конунга стали засновниками правлячих династій у кількох ірландських королівствах.

Окрему увагу приділено захопленню данськими вікінгами англосаксонських королівств на території Британії. Внаслідок цього утворився окремий територіальний анклав Денло – область данського права. Населення Денло керувалося скандинавськими законами. Воно стало в IX ст. плацдармом для походів вікінгів на Вессекс, Корнуолл та Ірландію, які не вдалося захопити. Найбільш ефективно данам протистояв вессекський король Альфред Великий (871-899 рр.) Акцентовано увагу на впливі вікінгів на реформи, які провів король Альфред у Вессексі.

У окремому розділі дисертації проаналізовано вплив Скьольдунгів на розвиток торгівлі на Балтиці. Висвітлено утворення Волзького шляху,

який у сучасній російській історіографії вважається основним джерелом постачання арабського срібла у Європу. Це припущення ґрунтується на знахідках скарбів арабських куфічних дирхемів на території Північно-Східної Європи, а також на даних археологічних артефактів Старої Ладоги. Дана гіпотеза не враховує дані щодо судноплавства місцевих річок, якими складно просуватися великим кораблям. Найімовірніше, на Балто-Каспійській шляхові торгівля носила епізодичний, а не транзитний характер. Крім того, потрібно враховувати нову інформацію з археологічних розкопок Новгороду. Більшість сучасних фахівців дійшли висновку, що Великий Новгород було засновано не раніше XI ст. Тож він не міг брати активну участь у становленні та розвитку посередницької торгівлі між Арабським Сходом та Північно-Східною Європою.

Інша ситуація склалася в Подніпров'ї, де формувався знаменитий шлях «із варяг у греки», який сполучав Візантійську імперію із скандинавськими країнами і остаточно занепав аж у XIII ст. Дніпро використовувався здавна для ведення торгівлі та сплавлення вантажів. На основі наявної джерельної бази обґрунтовано гіпотезу, що шлях «із варяг у греки» почав функціонувати ще у VIII ст. Також ця торгова артерія сполучала Арабський Схід із Західною Європою. Важливу посередницьку роль у ній відіграли племена прибалтійських слов'ян. Уточнено та доповнено дослідження діяльності вікінгів у Середньому та Нижньому Подніпров'ї.

Окремий розділ присвячений військовій справі та озброєнню вікінгів, адже без цього аспекту висвітлення походів Скьольдунгів буде неповним. Висвітлено основні типи зброї вікінгів: меч, спис, сокира. Щодо обладунку, то він не був дуже поширеним серед норманських воїнів. Частково через дорожнечу, а частково через фаталістичну релігію вікінгів, яка обіцяла вічну насолоду у Вальгаллі тим, хто загинув у бою. Також звернули увагу на розвиток суднобудівництва, адже без своїх флотилій скандинави би були нездатні на успішні, раптові набіги на узбережжя

Європи. Проаналізовано основні типи кораблів, які використовувалися вікінгами.

За результатами дисертаційного дослідження встановлено, що діяльність Скьольдунгів відбувалась у контексті епохи вікінгів у Середньовічній Європі. Умовною сферою впливу Данії стали Британські острови та узбережжя Західної Європи. Однак частина фахівців вважає, що окремі представники розширили експансію династії Скьольдунгів на Східну Європу. Подальший розвиток досліджуваної проблематики заповнить чимало білих плям із ранньої історії вікінгів у Європі.

Ключові слова: Скьольдунги, вікінги, Рюрик, Гольмгард, Руський каганат, Аскольд, Каролінги, Карл Великий, Людовік Благочестивий, Рагнар Лодброк, «морські конунги», шлях «із варяг у греки», слов'яни, торгівля, військові походи, Денло, Альфред Великий, Гутрум, Київська Русь, Візантійська імперія, фортифікаційні споруди, зброя.

SUMMARY

Raitarovska N. H. Military campaigns of the Skjöldungs (7th-10th centuries).

A scholarly qualification work; a manuscript.

A thesis for the degree of Doctor of Philosophy, Program subject area 032 "History and Archeology", Scholarship field 03 "Humanities". Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2023

The content of the summary. The dissertation, based on the research corpus and modern trends in historiography, highlights the military campaigns of representatives of the Skjöldungs (Scylding) dynasty in Europe (VII-X centuries). The initial period of formation is analyzed centralized royal power in Denmark and connecting the diplomatic relations between the Danish kings and other European rulers. The dissertation research logically consists of two parts - the activities of the Skjöldungs (Scylding) in the territory of Medieval Europe

and their campaigns in Western European lands in the 7th-10th centuries. The work was inspired by additional information from written sources and modern archaeological research into linguistic practice.

Another section highlights very interesting aspects of the early period of the history of Kyiv` Rus. By the way, the main versions of the plot of the chronicle Rurik, whom some historians revere as the founder of the Rurik dynasty, are analyzed. Today, the hypothesis of Derpt University professor Friedrich Kruse is popular among historians, which is the assumption that the chronicle Rurik was formed at the time of the death of the Danish Skjoldung dynasty and was known to such famous European chronicles as Rorik of Jutland. . Another part of historians tends to think that the chronicle Rurik is similar to the Slavic tribe of abodrites. Given the complexity and paucity of sources, the discussion about the origins of Rurik is far from over. The dissertation research attempts to reconstruct the family tree of the Skjöldung dynasty based on new research data.

In the context of new archaeological data, many Scandinavian historians are trying to revise the dates for the beginning of the Viking Age in Central Europe. Some experts suggest revising the date of 793, when a Viking flotilla sacked the monastery at Lindisfarne. they want to push the start of the Viking Age back several decades. Other historians, based on the image of the Scandinavian kings in today's countries, believe that the Viking Age dates are clever or correct. Now we must look back at the tired stereotype of the period of active Viking campaigns into the territory of other European countries.

Also in the context of the dissertation research the problem of localization and rulers of the Russian Khaganate was analyzed. The most common versions of its localization are highlighted – in the Old Ladoga, near Gnezdovo and the assumption of the famous Ukrainian Diaspora academic Omelian Pritsak, who claimed that the Russian khaganate was actually founded by the Hazars, as well as Kyiv accordingly. There are no significant written and archaeological evidence in favor of this hypothesis of the scientist. Today the most likely

version is the one according to which the Khaganate was in the lower Dnipro with the center in Kyiv, in favor of which the majority of known literary, archaeological and linguistic sources, which are not connected with each other, testify.

The problem of the origin of Askold and Dir from the source of additional information from Arabic sources is considered. Some historians have come to the conclusion that Askold is a Scandinavian king, and probably goes back to the Skjoldung dynasty. It is a hypothesis that he was one of the blue kings of Ragnar Lothbrok. Other historians respect that Askold dates back to the local Kyiv dynasty. It is certain that Prince Askold was a Scandinavian, but the narrowness of the source base does not allow one to clearly establish his genealogist I have a strong affiliation with a specific dynasty.

After the establishment of centralized power and the unification of the divided Danish lands under the power of a single king, the Scylding turned his point of view into Western Europe. The stages of the establishment and development of diplomatic relations between the Scylding and the Karolingian dynasty, which were very often dependent on the internal situation in the states, are described. During the study of the transformation of their relations, relations between the Danish Skioldungs and the tribes of the Saxons and the emperies that lived between Denmark and the Empire of Carl of the Great and its descendants were considered. This factor has a significant influence on the relationship between Scylding and Karolingian, because each of them by default brought saks and rims to their sphere of influence.

The section of the dissertation research is devoted to the discussion page of the history of viking, namely “sea konungs”. Their activity became the main reason for this period in European history to be named “the Age of Viking in Europe” in the history. The activity of one of the most famous Ragnar Lodbrok was analyzed and its belonging to the Scylding branch was established on the basis of the source base. His sons became the founders of ruling dynasties in several Irish medieval kingdoms.

Special attention is paid to the expansion of the Danish Vikings into England and the annexation of the Anglo-Saxon kingdoms in Britain. As a result, the territorial enclave of Denlo was created, the scope of Danish law. The population of Denlo was subject to Scandinavian laws. Denlo became in the 9th century. a springboard for Viking campaigns in Wessex, Cornwall, and Ireland. The most effective resistance to the Danish invasion was provided by the King of Wessex, Alfred the Great (871-899). The focus is on the Viking influence on the reforms that King Alfred introduced in Wessex.

In the next section of the dissertation, the influence of the Skjoldungs on the development of trade in the Baltic is analyzed. The creation of the Volzhsky Way, which is considered by current Russian historiography to be the main source of the supply of Arabic treasures to Europe, has been highlighted. This assumption is based on the finds of treasures of Arab Kufic dirhams on the territory of North-East Europe, as well as on these archaeological sources of Old Ladoga. This hypothesis does not take into account information about navigation on local rivers, which are difficult for large ships to penetrate. The most important thing is that in the Baltic-Caspian region, noble trade was sporadic and not transitive. In addition, it is necessary to take into account new information from the archaeological excavations of Novgorod. Most modern historians have come to the conclusion that Velikii Novgorod was founded no earlier than the 11th century. In the same way, he could not take an active part in the formation and development of intermediary trade between the Arab East and North Europe.

A different situation developed in the Dnipro region, where the famous route “from the Varangians from the Greeks” was formed, which received the Byzantine Empire from the Scandinavian countries and remained dead in the 13th century. The Dnipro has long been used for trade and rafting of goods. Based on an obvious archaeological basis, a hypothesis has been developed that the route “from the Varangians to the Greeks” began to function in the 8th century. This same trade artery benefited from an Arab expedition from Western

Europe. The Baltic Slavic tribes played an important mediating role. The study of Viking activity in the Middle and Lower Dnipro region has been clarified and expanded.

Another section of the research topic is dedicated to military history. A study of the Skjoldung military campaigns would be incomplete without this aspect. The main types of Viking armor have been identified: sword, spear, axe. As for armor, it was not very common among the Vikings. Partly through the high price, and partly through the fatalistic religion of the Vikings. After all, they were promised eternal life in Valhalla and a feast with Odin after death in battle. Attention was also paid to the development of shipping, since without their flotillas the Scandinavians would not have been able to successfully attack the shores of Europe. The main types of ships used by the Vikings are analyzed.

Based on the results of the dissertation research, it was established that the activity of the Skjoldungs was studied in the context of the Viking Age in Middle Europe. The British Isles and the protection of Western Europe became the intellectual sphere of Denmark's influx. However, some of the Franks appreciate that in addition to this, the representatives expanded the expansion of the Skjoldung dynasty into Western Europe. Further development of the researched problems will bring back many clues from the early history of the Vikings in Europe.

Key words: Scylding, Vikings, Chronicle Rurik, Holmgard, Rus Khaganat, Askold, Karolingian, Karl of the Great, Louis the Pious, Ragnar Lodbrok, road "from Varangians to Greeks", Slavic, Kyiv Rus', Byzantium, military campaigns, fortifications, weapons.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Райтаровська Н. Скандинавсько-слов'янські зв'язки у VIII-X ст. (на прикладі політики данських Скольдунгів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць*. Вип. 19-20. Львів, 2018-2019. С. 35-48.

2. Райтаровська Н. Західний вектор політики Скольдунгів наприкінці VIII – у першій половині IX ст. (на прикладі Каролінзької імперії). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету 2020*. Випуск 21. С.147-157.

3. Райтаровська Н. Руські землі у міжнародному житті Європи в VIII-Xст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. Вип. 32. С. 120-127.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації

1. Райтаровська Н. Дискусії про походження літописного князя Рюрика. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Редкол.: Юрій Овсінський (голова), Сергій Козловський та ін. Львів, 2016. С. 60–70.

2. Райтаровська Н. Загадка походження Рагнара Лодброка. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного. Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції 10-11 листопада 2017 року*. Львів, 2017. С. 73-81.

3. Райтаровська Н. Дискусії у європейській історіографії щодо походження літописного Рюрика. *Записки НТШ. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 2018. С. 525-532.

4. Райтаровська Н. Скьольдунги на міжнародній арені у другій половині VIII-IX ст. від битви під Бравелліром до налагодження дипломатичних стосунків із Каролінгами. *Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2018. С. 116-119.

5. Райтаровська Н. Українська та зарубіжна історіографія про військово-політичну діяльність Скьольдунгів у Європі. *Проблеми війн та військового мистецтва / за ред. Л. В. Войтовича*. Львів, 2018. С. 43-51.

6. Райтаровська Н. До питання про початок епохи вікінгів в Європі. *Шевченківська весна – 2019 : історія : матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2019. С. 20-23

7. Райтаровська Н. Спроба реконструкції генеалогії династії Скьольдунгів VII-Xст. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. Т.14 (2022), S.275-300

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.	
1.1. Стан наукової розробки проблеми	20
1.2. Огляд джерел	38
1.3. Методологія дослідження	55
РОЗДІЛ 2. ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВІЙСЬКОВИХ ПОХОДІВ СΚЬОЛЬДУНГІВ НА ТЕРИТОРІЮ СХІДНОЇ ЄВРОПИ.	
2.1. Дискусії щодо походження літописного Рюрика	61
2.2. Вікінги у Середньому Подніпров'ї. Дискусії щодо локалізації руського каганату	82
РОЗДІЛ 3 ВІКІНГИ: ПІРАТИ ЧИ КУПЦІ? УЧАСТЬ СΚЬОЛЬДУНГІВ В БАЛТІЙСЬКІЙ МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ (VIII–X ст.)	97
РОЗДІЛ 4. ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ СΚЬОЛЬДУНГІВ НА ЗАХІДНУ ЄВРОПУ (VII– X СТ.)	
4.1. Утвердження династії Сκьольдунгів на данському престолі	123
4.2. Протистояння з Каролінгами внаслідок їх політики «східного розширення кордонів»: Саксонські війни, війни з ободритами	128
4.3. «Морські конунги» із династії Сκьольдунгів. Утворення Денло ...	139
РОЗДІЛ 5. ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА ВІКІНГІВ. ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ	152
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	172
ДОДАТКИ	201

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Представники династії Скульдунгів відіграли важливу роль у історії Середньовічної Європи, оскільки очолювали одну із скандинавських держав, Данію. Комплексний підхід до дослідження військових походів Скульдунгів на материкову Європу, оцінка їх ролі в балтійській міжнародній торгівлі, критичний аналіз наявних концепцій, здатні привнести нові погляди в наукову дискусію.

Серед істориків династія Скульдунгів не користується популярністю, хоча її представники відіграли вагомий роль у військово-політичному житті Середньовічної Європи. Зокрема, описи походів багатьох данських конунгів в західноєвропейських хроніках доклалися до конструювання звичного нам стереотипного образу вікінга-завойовника. Регулярні грабіжницькі напади вікінгських флотилій дестабілізували ситуацію в Європі та спричинили низку зрушень. Дослідження військових походів данських правителів ще не ставало об'єктом цілісного дослідження в українській та іноземній історіографії. Адже внаслідок військових успіхів вікінгів європейські королі були змушені провести низку реформ у власних країнах для того, щоб успішно протистояти їхнім нападам. На жаль, українські історики присвячують мало уваги дослідженню зброї вікінгів та впливу їхньої тактики на розвиток військової справи у інших європейських країнах.

В світовій історіографії доволі давно точиться дискусія щодо різних аспектів періоду історії Середньовічної Європи, відомому під назвою «Епоха вікінгів» (793-1066 рр.). Є дуже багато монографій, де комплексно розглянуто цей період у Європі, однак останнім часом з'явилися нові результати, внаслідок масштабних археологічних досліджень, а також сучасні інтерпретації писемних джерел, що змушує істориків переглянути старі концепції з урахуванням нової інформації. Західноєвропейські

історики дуже мало уваги присвячують також участі вікінгів у європейській торгівлі, обмежуючись їхніми військовими походами на узбережжя. Детальніше вивчення різних аспектів діяльності представників династії Скульдунгів, зможе заповнити білі плями в історії взаємозв'язків вікінгів з країнами материкової Європи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація пов'язана з науково-дослідницькою темою «Середньовічна Європа, Візантія, Русь: політичні, економічні та культурні зв'язки (IX–XIV ст.)», у межах робочого часу (номер державної реєстрації 0115U003720), що виконувалася на кафедрі історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка. Крім того, частина дисертаційного дослідження була написана під час семестрового стажування у Вільному університеті Берліна в рамках програми обміну Erasmus+ (квітень – липень 2019 р.)

Метою дисертаційного дослідження є всебічне вивчення військових походів представників династії Скульдунгів у VII-X ст. Відповідно до вказаної мети завданнями дисертаційної роботи є дослідити:

- стан наукової розробки теми у вітчизняній та світовій історіографії, її джерельну базу;
- основні гіпотези щодо походження літописного Рюрика;
- проблему локалізації Руського каганату;
- основні гіпотези щодо походження Аскольда;
- шляхи становлення основної гілки династії Скульдунгів на данському престолі та налагодження дипломатичних відносин з довколишніми країнами;
- вплив «морських конунгів» на розвиток європейських країн на прикладі Рагнара Лодброка;
- походи вікінгів в Англію та утворення Денло;
- вплив представників династії Скульдунгів на розвиток міжнародної торгівлі;

- розвиток військового озброєння вікінгів.

Об'єктом дослідження є представники династії Скьольдунгів, які діяли у Середньовічній Європі у VIII– X ст., та є задокументованими у джерелах

Предметом дослідження є особливості походів представників династії Скьольдунгів у VII– Xст. у різних країнах тогочасної Європи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період епохи вікінгів у Європі у VIII – кінці X ст. Упродовж окресленого періоду представники династії Скьольдунгів провадили активну зовнішню політику, характерну для вікінгів, захоплюючи сусідні землі та прагнучи контролювати торгові шляхи Балтики.

Нижня межа розмита, оскільки нам невідома точна дата початку правління Івара Широкі Обійми – першого конунга, від якого більшість істориків починають відлік правителів Данії. В сучасній історіографії побутує версія, що він правив наприкінці VII – першій половині VIII ст. Також нижня рамка дисертаційного дослідження визначається початком нападів вікінгів на європейські країни. Загальноприйнятою датою є спалення вікінами монастиря у Ліндіспармі у 793 році.

Верхня межа визначається початком правління Горма Гріма (~935-958? рр.), який належав до бічної гілки династії Скьольдунгів. Попередня пряма гілка Готфріда (+812 р.) занепала після вторгнення шведських конунгів в Данії наприкінці IX ст. Нова династія відома в історіографії під назвою «Кнютлінги», що походить від імені одного з її найвідоміших представників - Канута Великого (1014-1037 рр.) Крім того, до кінця X ст. активність походів вікінгів поступово згасає. Завершення епохи вікінгів у Європі умовно датують 1066 р., коли відбулася битва при Гастінгсі.

Географічні межі роботи охоплюють Скандинавський півострів та країни Східної Європи, а також Францію, Англію, Німеччину, оскільки дисертаційне дослідження потребує врахування широкого міжнародного

контексту та політичної історії сусідніх держав, які так чи інакше впливали на ситуацію в регіоні.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у наступних положеннях:

Вперше:

- на основі наявних джерел та історіографії комплексно проаналізовано діяльність представників династії Скьольдунгів у Середньовічній Європі;

- висвітлено участь данських Скьольдунгів у міжнародній європейській торгівлі;

- проаналізовано вплив військової тактики вікінгів на розвиток Середньовічної Європи.

Доповнено і уточнено:

- гіпотези щодо походження літописного Рюрика на основі інформації з нових даних археологічних розкопок;

- окремі підходи щодо аналізу образу вікінгів в тогочасних джерелах;

- гіпотезу про локалізацію Руського каганату (підтримано версію про його розташування у Середньому Подніпров'ї з центром у Києві);

- особливості військових походів Скьольдунгів на різні країни Європи;

Набули подальшого розвитку твердження про те, що:

- вікінги відіграли важливу роль у розвитку озброєння в Європі;

- утворення Денло у IX ст. стало фундаментом для включення Англії до складу імперії Канута Великого (1016-1035 рр.)

- Скьольдунги, як і вікінги загалом, першочергово були зацікавлені у військових походах; торгівля не була їх основною метою.

Методи дослідження. В дисертаційному дослідженні використано загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, всебічності, комплексності джерел, які дозволили розкрити військові походи династії Скьольдунгів. Для досягнення поставлених дисертаційних завдань було

використано ряд загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, дедукції, індукції, періодизації, узагальнення; спеціально-історичних: історико-хронологічного, проблемно-історичного, критичного аналізу джерел. Крім того, дослідження ґрунтується на застосуванні лінгвістичних методів, враховує досягнення археології. Окреслений методологічний інструментарій сприяв неупередженому ґрунтовному вивченню порушеної проблематики.

Особистий внесок здобувача. До усіх викладених в роботі та публікаціях за її темою положень та узагальнень, здобувачка дійшла самостійно; при викладі запозиченого матеріалу робилися покликання на його авторів. Теоретичні положення та наукові результати дисертації викладено в опублікованих працях.

Практичне значення роботи. Отримані результати та використані у ній методологічні підходи можуть бути застосовані для подальшого вивчення епохи вікінгів у Європі, розробки спеціальних курсів з їх історії, їх впливу на розвиток військової справи, під час написання навчально-методичних посібників для закладів середньої та вищої освіти, а також при продовженні генеалогічних студій над правлячими династіями скандинавських країн.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати проведеної дослідницької роботи були оприлюднені у виступах на ряді наукових конференцій:

- Всеукраїнська наукова конференція студентів та аспірантів «Феномен Європи: від традиційного до сучасного» (Львів, 2017);
- Звітна наукова конференція викладачів історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка (Львів, 2018);
- XI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки» (Київ, 2018);
- Звітна наукова конференція викладачів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2019);

– XVII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна» (Київ, 2019).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено у 10 публікаціях, з яких 7 статей вийшли друком у наукових виданнях України (в тому числі 3 у фахових наукових виданнях). Також вийшли 3 публікації тез доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації підпорядковані загальній меті та сформульованим завданням. В окремих підрозділах роботи, зокрема при дослідженні діяльності представників Скьольдунгів у Північній Європі, відносин між Скьольдунгами та Каролінгами, діяльності «морських конунгів», застосовано проблемно-хронологічний підхід. Робота складається з Вступу, чотирьох розділів, і Висновків. Загальний обсяг дисертації – 200 сторінок. Основна частина роботи становить 151 сторінку. Список використаних джерел та літератури містить 347 позицій (28 сторінок).

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Історіографія досліджуваної проблеми є досить значною за обсягом, але комплексна праця про династію Ськьольдунгів відсутня, і є лише певні розвідки, які торкаються окремих аспектів нашої теми. Для української історичної науки частина дослідження не є абсолютно незнайомою, адже вона торкається дискусії щодо заснування Русі, яка розпочалась ще у XVIII ст. Проте введення до наукового обігу нових джерел, а також ознайомлення із напрацюваннями іноземних істориків, потребують перегляду концепцій, базованих на старих дослідженнях.

Оскільки, загальних праць присвячених лише династії Ськьольдунгів немає, то для нашої роботи найбільш прийнятним є огляд історіографії за принципом сходинок, який рекомендує українська дослідниця Наталія Яковенко¹. Запропонована нею модель відштовхується від певного ієрархічного розсортування літератури, найвищий щабель якої посідають підсумкові праці. Наступна сходинка належить роботам, які висвітлюють вузлові проблеми нашої теми, а найнижча – розвідкам про вужчі питання у рамках цієї ж таки проблематики або які торкаються до неї опосередковано, але їхнє використання дає повнішу картину.

Перш за все варто відзначити праці відомих дослідників доби вікінгів, які вже давно стали класичними: Андерса Стрінгольма «Походи вікінгів»², Гліба Лебедева «Епоха вікінгів у Північній Європі»³, Хольгера Арбмана⁴, «Вікінги», Гвіна Джонса «Вікінги. Нащадки Одіна і Тора»⁵, Арона

¹Яковенко Н. Вступ до історії, Київ: Критика, 2007. С. 64-65.

²Стрінгольм А. Походы викингов, государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов, Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 736 с.

³Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе, Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 658 с.

⁴Арбман Х. Викинги, Санкт-Петербург: Евразия, 2006. 320 с

⁵Jones G. A History of the Vikings, Oxford: Oxford University Press, 2001. 552 p.

Гуревича «Походи вікінгів»⁶ та Владислава Дучка «Русь вікінгів»⁷. Вищезазначені дослідники писали про династію Скьольдунгів в контексті історії загальної експансії вікінгів у Європу, адже її представники добре відомі своїми військовими успіхами.

Частково нашої теми торкається дискусія між норманістами та антинорманістами щодо заснування Київської Русі, оскільки на думку деяких істориків літописний Рюрик походить з династії Скьольдунгів. Дискусія офіційно розпочалась у 1749 р., коли Герхард Міллер на замовлення імператриці Єлизавети написав «Походження народу та імені російського», де, на основі інформації з літопису та скандинавських саг, обґрунтував твердження, що династію Рюриковичів та державу Русь заснували варяги, розвинувши таким чином далі теорію Готліба Баєра⁸. Концепцію Міллера одразу ж заперечив Михайло Ломоносов, вказавши на відсутність германізмів у староруській мові, що на його думку було неможливо, якщо би варяги становили панівний етнос в руській державі. Також, М. Ломоносов⁹ вказує на відсутність згадок про Рюрика у скандинавських джерелах. Аргументи М. Ломоносова підтримали і розвинули Густав Еверс, Степан Гедеонов, Дмитро Іловайський, Аполон Кузьмін, Ігор Шаскольський та ін. Зокрема, Г. Еверс¹⁰ наголошував, що розвиток Русі відбувався саме на півдні, де жив народ «рос», зафіксований різноманітними джерелами. І заснування держави Рюриком не мало сенсу, оскільки вона тут вже існувала. Враховуючи інформацію про існування антського союзу племен VI ст., з цим твердженням складно не погодитися.

У XVII–XVIII ст. дослідженням цієї теми активно займалися шведські та німецькі вчені, зокрема Петро Петрей, Август Шльоцер, Герхард Міллер, Густав Баєр. У наступних XIX–XX ст. її також активно вивчали в

⁶Гуревич А. Походы викингов. Москва: Наука, 1966. 182 с.

⁷Duczko W. Viking Rus: studies preference of Scandinavians in the Eastern Europe. Leiden, 2004. 308 p.

⁸Толочко П. Київська Русь. Київ, 1996. 238 с.

⁹Ломоносов М. Полное собрание починений. Москва-Ленинград, 1952, Т. 6. С. 77.

¹⁰Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории. Кн. 2. Москва: Университетский издательский дом., 1826. С. 83-84.

основному представники шведської, датської і німецької історіографії. Переважна більшість же радянських вчених¹¹ дотримувалися антинорманських поглядів і заперечувала будь-яку роль норманів у створенні Руської держави. Аргументи прихильників антинорманістських поглядів, детально висвітлені у наукових розробках Дмитра Іловайського¹², Аполона Кузьміна¹³, Ігоря Шаскольського¹⁴, В'ячеслава Мошина¹⁵, В'ячеслава Фомина¹⁶, та інших істориків. У ході дискусій був нагромаджений великий науковий матеріал, що, на думку деяких дослідників, дозволяв зробити цілком конкретні висновки про заснування руської держави, але цьому перешкоджала заполітизованість проблеми та тенденційність більшості її дослідників. Це і сьогодні перешкоджає висвітленню початкової історії Русі.

Серед останніх досліджень помітно виділяється новими підходами у вивченні проблеми монографія істориків Кембриджського університету Раймона Орама та Анджело Форте «Імперія вікінгів»¹⁷. Автори пропонують розглядати усю політику вікінгів, крізь призму їхнього бажання створити єдину гігантську імперію, що зрештою втілилась данським королем Канутом Великим (1014-1035 рр.) (згодом і Кальмарською унією – прим.авт.). Проте зв'язки Скьольдунгів тут розкрито фрагментарно і неповно, переважно у контексті експансії вікінгів у Європу. Значно більше уваги присвячено особі Канута Великого, який зумів створити власну імперію, що охопила територію Скандинавського півострова та Англії.

¹¹ Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 590с.

¹² Иловайский Д. Начало Руси. Москва: Вече, 2015. 288 с.

¹³ Кузьмин А.Г. “Варяги” и “русь” на Балтийском море. *Вопросы истории*. 1970. № 10. С. 28–55. Его же. Начало Руси: Тайны рождения русьского народа. Москва: Вече, 2003. С. 8.

¹⁴ Шаскольский И. Норманская теория в современной буржуазной науке. Москва: Наука. 1965. 221 с.

¹⁵ Мошин В. Варяго-русский вопрос. *Варяго-русский вопрос в историографии*. Москва: Русская панорама, 2010. С. 203-521.

¹⁶ Фомин В. Начальная история Руси. Москва: Русская панорама, 2008. С. 8

¹⁷ Forte A., Oram R. *Viking Empires*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 462 p.

Помітним явищем історіографії проблеми стала колективна праця «Світ вікінгів»¹⁸, у якій опубліковано не лише нові дослідження з розвитку військової справи, політики, культури, та суспільства скандинавів, а й бібліографію до кожного розділу. Так, шведський археолог Бйорн Амбросіані¹⁹ розкрив історію Бірки, доповнивши дослідження свого колеги, археолога Хольгера Арбмана, порівняннями фризької кераміки. Долучився до колективної монографії також український археолог Федір Андрощук, опублікувавши кілька статей про експансію вікінгів у Східну Європу. Він доповнив новими археологічними даними свої висновки щодо скандинавської присутності на Русі, підсумувавши багаторічні дослідження у монографії «Від вікінгів до Русі»²⁰. Стефан Брінк, відомий дослідник-скандинавіст університету Упсали, розкрив особливості експансії вікінгів у Західну Європу. Він провів паралелі із їхніми походами на Схід, і довів, що лише завдяки сильнішій владі Каролінгів та внутрішнім міжусобицям представники династії Скьольдунгів на території франкської імперії залишились васалами, а не заснували власні територіальні анклави чи місцеві династії.

Новий методологічний підхід запропонував історик Єльського університету Андерс Вінрот у своїй праці «Перетворення Скандинавії»²¹. Дослідник розглядає проблему комплексно, не розділяючи її на різні країни, таким чином представивши цілісну картину взаємозв'язків, що

¹⁸Viking Worlds: Things, spaces and movement / Ed. M.Eriksen, U.Pedersen, B.rundberget, I.Axelsen, H.Berg. Oxford: Oxbow, 2014. 557 p.

¹⁹ Ambrosiani B. Birka vikingastaden. Vol. 1, [Jakten på Svarta jordens hemligheter har börjat!], 1991; Ibid. Birka vikingastaden. Vol. 2, [Sensationella fynd i Stolpes schakt] : [unika gjutformar från vikingatidens verkstäder!], 1992; Ibid. Birka vikingastaden. Vol. 3, [Askan i svarta jorden avslöjar: de första husen!], 1993; Ibid. Birka vikingastaden. Vol. 4, [Smycken och djurben bland 40000 fynd – vattensållet avslöjar livet för 1200 år sedan], 1994; Ibid. Birka vikingastaden. Vol. 5, [Vikingastaden lever upp igen i TV:s modell av 800-talets Birka], 1995; Амбросіані Б., Андрощук Ф. Вооружение и восточные контакты Бирки. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX-X ст.* Чернігів-Шестовиця, 20-23 липня 2006 р. С. 4-17.

²⁰ Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі, Київ: Лаурис, 2022, 214 с.

²¹ Winroth A. The conversion of Scandinavia. Vikings, merchants and missionaries in the remaking of Northern Europe, London: Yale University Press, 2012. 238 p.

виникли внаслідок впливу вікінгів Однак А. Вінрот більше зосереджує увагу на зовнішньополітичних зв'язках, приділяючи увагу генеалогії правлячих династій. Військові ж походи Скьольдунгів історик окреслює побіжно.

Також виділяється новим методологічним підходом монографія американського скандинавіста Пітера Соєра «Королі та вікінги»²². Історик провів паралелі між діяльністю вікінгів та розвитком державності і суспільства у різних регіонах Північної Європи, що дозволило йому зробити наступний висновок – саме вікінги активували ці процеси. Багато уваги дослідник приділив таким дискусійним питанням, як демографія Скандинавії, причини експансії, кількість війська та військова справа вікінгів. Також П. Соєр критикує колонізаційну теорію, відповідно до якої шведи колонізували Східну Європу, яку обстоювали Туре Арне та Хольгер Арбман. Він слушно зауважив на відсутність археологічних джерел та даних топоніміки, які б свідчили про масштабну колонізацію шведами території Східної Європи.

Українська історіографія стоїть дещо осторонь від висвітлення багатьох проблем скандинавістики, здебільшого обмежуючись дискусією щодо походження Київської Русі та діяльністю вікінгів у Східній Європі²³. Окремої уваги заслуговує двотомна праця українського історика-сходознавця Омеляна Пріцака «Походження Русі»²⁴, присвячена величезному масиву скандинавських джерел, що і сьогодні має виняткове практичне значення. Вчений детально проаналізував особливості

²² Sawyer. P. H. *Kings and Vikings*. New York: Routledge, 1992. 192 p.

²³ Сучасний стан дискусії див. у Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Збірник наукових праць. Вип. 19–20, Львів, 2018-2019. С.115-139, Ювілейний збірник на пошану Степана Качараби. *Її ж.* Між норманізмом та антинорманізмом: Дискусії про походження Русі у світлі археологічних джерел, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста, Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. С. 709-727.

²⁴Пріцак О. *Походження Русі*. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Том I, Київ: Обереги, 1997. 1080 с.; *Його ж.* *Походження Русі*. Стародавні скандинавські саги та Стара Скандинавія. Том II, Київ: Обереги, 2003, 1306 с.

топонімії, дані лінгвістики, археологічні джерела, скандинавські саги, охарактеризував роль вікінгів в історії Європи, тож його напрацювання залишаються актуальними ще досі.

Значну частину досліджень нашої роботи складають праці, у яких висвітлено гіпотези походження літописного князя Рюрика та заснування Русі. До них відносяться дослідження Фрідріха Крузе²⁵, Степана Геденова²⁶, Вільгельма Томсена²⁷, Миколи Беляєва²⁸, Олени Ридзевської²⁹, Генрика Ловмянського³⁰, Ігоря Фроянова³¹, Михайла Свердлова³², Євгена Пчолова³³, Леонтія Войтовича³⁴, які написали низку

²⁵ Крузе Ф. О происхождении Рюрика. Журнал Министерства Народного Просвещения. 1836. № 1. Январь. С. 43-73;

²⁶ Геденов С. Варяги и Русь. Москва: Русская панорама, 2011. 354 с

²⁷ Thomsen V. Ancient Russia and Scandinavia and Origin of the Russian State. Oxford and London, 1877. 245 p.

²⁸ Беляев Н.Т. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи. Seminarium Kondakowinum. Том 3. Praha, 1929. С. 215-270. *Варто зазначити, що Ніколай Беляєв не був фаховим істориком, а інженером-металургом. Його стаття використовується, оскільки в розпорядженні Беляєв використав недоступні джерела та напрацювання зарубіжної історіографії.*

²⁹ Ридзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII века. Москва: Наука, 1978. С. 166-168.

³⁰ Ловмянский Г. Рорик фрисландский и Рюрик новгородский. Скандинавский сборник. Вып. 7. 1963. С. 221-249; Його ж. Русь и норманны. Москва: Прогресс, 1985. С. 127.

³¹ Фроянов И. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов. *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 3-15.

³² Свердлов М. Rorik (Hroekr) i Gordum. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Чтения памяти В. Т. Пашуто. Москва, 1994. С. 36–40.

³³ Пчелов Е. Рюрик. Жизнь замечательных людей. Москва: Молодая Гвардия, 2010. 336 с; Его же. Был ли древнерусский Рюрик Рориком ютландским? *Вопросы истории*. 2012. № 10. С. 97-109.

³⁴ Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів та Гедиміновичів. / Відп. ред. Ярослав Ісаєвич. Київ, 1992. 199 с.; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна та політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2000. 649 с; Його ж. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2006. 784 с.; Його ж. Рюрик: легенды и действительность. *Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию профессора И. Я. Фроянова*. Москва, 2006. С. 111-121; Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2008. 464 с.; Його ж. Вікінги у Центрально-Східній Європі: загадки Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2009. Вип. 12. С. 79–101; Його ж. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX і XXI століть. *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Відпов. редактор М. Литвин (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність)*. Збірник наукових праць. Вип. 20. Львів, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2011. С. 142-188; Його ж. Походження династії Рюриковичів: нові

статей та монографій із вищезазначеної проблематики. Археологічні розкопки Старої Ладogi поживали дискусію в історіографії, тож з'явилося чимало нових публікацій з даної теми. Проте висновки деяких археологів викликають певні застереження, зокрема, це стосується значної частини найновіших російських праць, де простежується новий спалах імперської політики, де історія Київської Русі відіграє ключову роль у становленні нової концепції, щоб відсунути Київ на маргінес³⁵.

Відома радянська скандинавістка Олена Ридзевська³⁶ вважала, що гіпотеза Крузе через відсутність вагомих аргументів не заслуговує на увагу істориків. Однак багато сучасних норманістів продовжують її використовувати у своїх концепціях міфічної північної Русі, тепер уже з центром у Старій Ладозі³⁷. Зокрема, як один із аргументів також використовують скандинавську етимологію етноніму *Русь*, яке виводять від фінського *Ruotsi*.

На підставі відомостей з «Повісті минулих літ», а також повідомлення про склад руських посольств («оть рода русьска посьли») на переговорах 907, 911 та 945 рр., до складу яких входили скандинави,

штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. Львів, 2013. С. 3-35.; Його ж. Князь Рюрик (Славетні постаті середньовіччя). Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2014. 120 с.

³⁵Давидан О. К вопросу о контактах древней Ладogi со Скандинавией. *Скандинавский сборник XVI*. Таллин, 1971; Кирпичников А., Лебедев Г. и др. Русско-скандинавские связи в эпоху образования Древнерусского государства (IX-XI вв.) // *Scando-Slavica*. Т. 24. С. 64-89; Кирпичников А., Лебедев Г. и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *КСИИМК*. Вып. 160. 1980. С.27; Петрухин В. Призвание варягов: историко-археологический контекст. *Древнейшие государства на территории Восточной Европы*. Москва, 2005. С. 33-46.

³⁶Ридзевская Е. О роли варягов в Древней Руси. *Древняя Русь и Скандинавия в IX - XIV вв.* Москва: Наука, 1978. С. 148.

³⁷Мачинский Д. Волховская Русь (V III-IX вв.). Современность и археология. Международные чтения, посвященные 25 летию Староладожской археологической экспедиции. Санкт-Петербург: Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник, 1997. С. 71-75. Его же. Почему и в каком смысле Ладogu следует считать первой столицей Руси. *Ладoga и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и центры. Шестые чтения памяти и Анны Мачинской*. Санкт-Петербург, Староладожский историкоархитектурный и археологический музей-заповедник, 2002. С. 5-35; Кирпичников, Сарабьянов. Старая Ладoga - древняя столица Руси, С. 83-84.

руських (скандинавських) назв порогів Дніпра у трактаті візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», багато відомих скандинавістів вважали, що етнонім *Русь* прийшов в слов'янську мову від скандинавів, а Бертинські аннали мали на увазі конкретно шведських вікінгів.

Згідно з їхніми висновками, *Русь* походить від фінського *Ruotsi* — Швеція. У фінські мови це запозичення прийшло, можливо, від давньоісландського *Rópsmenn* чи *Rópskarlar*, тобто мореплавці. Олена Ридзевська висловила думку, що *Ruotsi*, ймовірно, походить від *Roslagen* — шведської області, яка знаходиться напроти фінських берегів (аналогічно давньоруському сум'я від *suomi*)³⁸. Цієї думки дотримувалися такі вчені, як Александер Брюкнер³⁹, Ріхард Екблум⁴⁰, Людмила Кетунен⁴¹, Макс Фасмер⁴², Александр Васильєв⁴³, Пітер Соєр⁴⁴, Вільгельм Голмквіст⁴⁵, Хільда Еліс-Девідсон⁴⁶. Серед українських істориків цю гіпотезу обстоював Леонтій Войтович⁴⁷.

Аріст Кунік⁴⁸, Василь Васильєвський⁴⁹ виводили етимологію назви *Русь* від давньоісландського *Hreiðgotar* (*Hreidhgotar*), який вважали

³⁸ Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. С. 140.

³⁹ Brückner A. Dogmat normański. Kwartalnik Historyczny. T. 20. 1906. S. 664–679; Ibidem. O nazwach miejscowych. Kraków, 1935. S. 41.

⁴⁰ Ekblom R. Rus- et vareg- dans les noms de lieux de la region de Novgorod. Archives d'études orientales. Upsal, 1915; Idem. Vereinigung unter der Nordländern in alter Russland. Zeitschrift für slawische Philologie. Bd. 10. Halle, 1933. S. 1-20; Idem. Die Namen der siebenten Dneprstromschnelle. Uppsala Universitets årsskrift. Bd. 9. 1951. S. 151-174.

⁴¹ Kettunen L. Näytteitä etelävepsästä. T. 1. Helsinki, 1920; Idem. Löunavepsa häälok-ajaludu. Tartu, 1922; Idem. Livisches Wörterbuch mit dramatischer Finleitung. Helsinki, 1938. S. 254, 348

⁴² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. Москва, 1971. С. 522.

⁴³ Vasiliev A. A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, 1946. P. 9.

⁴⁴ Sawyer P. H. The Age of the Vikings. London, 1963. P. 20.

⁴⁵ Holmqvist W. Helgö eine Vorform der Stadt? *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter*. Teil. 2. Göttingen, 1974. P. 21-29.

⁴⁶ Davidson H. R. E. The Viking Road to Byzantium. London, 1976.

⁴⁷ Войтович Л. Вічні дискусії щодо етноніму Русь. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 13. 2010. С. 202. Його ж. Князь Рюрик. С. 38.

⁴⁸ Kunik E. von. Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. *Eine Vorarbeit zur Entstehungsgeschichte des Russischen Staates*. V. 1-2. Sankt-Petersburg, 1844-1845.

назвою готів: *Hrothgutos* — славні готи чи *hroðr* — слава. До готів історики зараховували гіпотетичний причорноморський народ *Rhos* і не менш гіпотетичну готську землю на полянській території — *Ros-Gotlandia*. Ф. Браун⁵⁰ аргументовано заперечив їм, висунувши нову гіпотезу про можливість передачі цієї назви від готів до слов'ян через посередництво фінів.

Лідія Грот, філолог-скандинавіст, вважає, що назва шведського узбережжя «*Roslagen*» з'явилася лише у XIII ст., оскільки воно не існувало раніше, а його територія ще була дном моря⁵¹. Фінська ж назва «*Ruotsi*» для означення цієї шведської області згадується в джерелах пізніше – у XVI-XVII ст., оскільки раніших пам'яток фінської мови немає⁵². Дослідниця також заперечує будь-який зв'язок між назвами «Русь» і «*Roslagen*»⁵³. Український історик Омелян Пріцак також заперечує цю гіпотезу, вважаючи, що етимологію етноніму *Русь* складно вивести з фінського «*Ruotsi*». Схоже, що дискусія щодо походження етноніму *Русь* ще далека від свого завершення.

На жаль, українські історики не приділяють належної уваги вивченню військових походів вікінгів на терени Західної Європи, їх участі у міжусобних війнах тогочасних правителів, утворенню власних анклавів на території західних королівств, розвитку озброєння тощо. Вплив варягів на розвиток військової справи представлений публікаціями відомого

⁴⁹Васильевский В. Русско-византийские отрывки. 8. Житие Георгия Амастридского *Журнал Министерства народного образования*. 1878. Март. С. 180; Его же. Житие св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. *Летопись занятий Археологической комиссии*. Т. 9. 1893. С. СХVI

⁵⁰Браун Ф. А. Разыскания в области готско-славянских отношений. Санкт-Петербург, 1889. С. 17; Его же. Гипотеза проф. Будиловича о готском происхождении названия Русь. *Записки Неофилофского Об-ва при Имп. СПб. Ун-те*. Санкт-Петербург, 1892. Вып. 2.

⁵¹ Грот Л. Призвание варягов. *Норманы, которых не было*. Москва: Алгоритм, 2013. С. 99-115.

⁵² Шаскольский И. Вопрос о происхождении имени "Русь" в современной буржуазной науке. Критика новейшей буржуазной историографии. Ленинград: Наука, 1967. С. 156-158.

⁵³Станг Х. Наименование Руси (герульская версия). Санкт-Петербург: Евразия, 2000. С. 62-66.

археолога Федора Андрощука⁵⁴, який разом із Володимиром Зоценком опублікував альбом скандинавських старожитностей та кілька розвідок по скандинавських мечях, заповнивши лакуну у дослідженнях відомого знавця зброї вікінгів Яна Петерсена щодо Східної Європи. Зокрема, порівнявши мистецьке оздоблення на різних типах мечів, Андрощук вказав на тісні контакти між Данією і Британією IX-X ст. Свої багаторічні дослідження археолог підсумував у монографії «Від вікінгів до Русі»⁵⁵, де також видрукував нові дані археологічних розкопок. Величезну роботу із досліджень впливу скандинавів на розвиток Середнього Подніпров'я здійснив В. Зоценко, який у своїх публікаціях⁵⁶ розкрив чимало дискусійних проблем, що стосувались присутності вікінгів на шляху «із варяг у греки».

Ще одним дискусійним питанням, яке привернуло увагу українських істориків, є локалізація Руського каганату, про який збереглось повідомлення у Бертинських анналах. Видатний історик української діаспори Омелян Пріцак навіть висунув гіпотезу про хазарське

⁵⁴ Андрощук Ф., Зоценко В. / Fedir Androschuk, Volodymyr Zocenko. Скандинавские древности Южной Руси / Scandinavian Antiquities of Southern Rus'. Paris, АСНВуз, 2012. 367 р. Андрощук Ф. Нормани і слов'яни у Подесінні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999.; Його ж. Скандинавские древности в топографии древнего Киева. *Ruthenica*. Київ, 2004. Т. 3. С. 7-47. Амбросиани Б., Андрощук Ф. Вооружение и восточные контакты Бирки. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX-X ст.* Чернігів-Шестовиця, 20-23 липня 2006 р. С. 4-17.

⁵⁵ Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. Київ, 2022. 212 с.

⁵⁶ Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX-X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии*. Москва, 1985. С. 126-127.; Його ж. Высокие наконечники ножен и мечей конца X – начала XI в. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей*. Санкт-Петербург, 1999. С. 35-48; Його ж. Гнездово в системе связей Среднего Поднепровья IX-X вв. *Гнездово: 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ*. Вып. 124. Москва, 2001. С. 121-125; Його ж. Скандинавские древности и топография Киева “дружинного периода”. *Ruthenica*. Т. 2. Киев, 2003. С. 26-52; Його ж. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. Київ, 2004. С. 87-105; Його ж. Скандинавский импорт бронзы в Южную Русь. *Дьнеслово: Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка. З нагоди його 70-річчя*. Київ, 2008. С. 112-117.

походження Русі⁵⁷. З цією гіпотезою складно погодитися, адже археологічні знахідки Києва свідчать про протилежні речі – хазарського елементу на нижніх горизонтах столиці немає, однак напрацювання Омеляна Прицака дали новий поштовх для досліджень Русі. Значна кількість істориків схиляється до думки, що каганат існував на теренах Середнього Подніпров'я. Тобто центром Руського каганату була аж ніяк не Стара Ладога, як сьогодні стверджують більшість російських дослідників. Зокрема прихильниками цієї версії є Анатолій Кірпи́чников⁵⁸, Дмитро Мачинський⁵⁹, Костянтин Цукерман⁶⁰, Олена Мельникова⁶¹, Джонатан Шепард⁶². Детально проаналізувала всі версії російська дослідниця Олена Галкіна⁶³. Також є частина істориків, які вважають, що Руський каганат ніколи не існував. Такої думки дотримується російський історик Володимир Петрухін⁶⁴, який називає Руський каганат історіографічним фантомом. З цим важко погодитися, оскільки згадки в джерелах спростувати складно.

Проти локалізації руського каганату в Північно-Східній Європі виступили один з провідних російських археологів-славістів Валентин

⁵⁷Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Петрухина. Москва-Иерусалим, 1997. 259 с.

⁵⁸ Кирпичников А. Н. Ладога в международной торговле VIII-XIII вв.: (По находкам куфических монет). *Историко-археол. семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.»*: Тез. докл. Чернигов. С. 15-16.

⁵⁹ Мачинский Д. А. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси. *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и организующие центры. Шестые чтения памяти Анны Мачинской*. СПб, 2002. С.5-35.

⁶⁰ Цукерман К. Перестройка древнейшей русской истории. У истоков русской государственности. Санкт-Петербург, 2007. С. 332-351

⁶¹ Мельникова Е. А. «Князь» и «каган» в ранней титулатуре Древней Руси. *Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды*. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 114-122.

⁶² Shepard J. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe*. 1995. Vol. 4. P. 41–60.

⁶³ Галкина Е. С. Тайны русского каганата. Москва, 2002. 432 с.

⁶⁴ Петрухин В. Я. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г.* Восточная и Северная Европа в средневековье. Москва, 2001. С. 132.

Седов⁶⁵ та відомий історик й історіограф Русі В'ячеслав Фомін⁶⁶. В українській історіографії послідовним її критиком виступає український академік Петро Толочко⁶⁷. Він аргументовано доводить, що наведені в дослідженнях російських археологів докази існування у VIII–IX ст. норманської факторії у Ладозі не дають жодних підстав вважати місто столицею Руського каганату (його правителя вперше згадано в іноземних джерелах, власне, з титулом *хакан* або *каган* – прим. авт.). Однак подальші висновки П. Толочка неоднозначно сприймаються. Якщо з його твердженням щодо існування Київської Русі до 1240 р., щодо даних деяких археологічних досліджень можна погодитися, то теза про існування єдиного давньоруського народу не може не викликати заперечень.

Вагомий внесок в дослідження проблеми Руського каганату зробив український історик Михайло Брайчевський, який детально вивчав період правління Аскольда. На основі дослідження давньоруських літописних зводів історик зробив висновок, що існував окремий літопис Аскольда⁶⁸, а сам князь, найімовірніше, походив з місцевої слов'янської династії. Крім того, до сфери наукових зацікавлень вченого входили дискусійні проблеми історії Русі. М. Брайчевський⁶⁹ доводив, що Русь утворилася на основі Антського союзу із ключовою роллю полян та місцевої династії Кия у її формуванні.

Також вивчає ранній період існування Київської Русі львівська дослідниця Ольга Щодра⁷⁰, яка приділила увагу багатьом дискусійним

⁶⁵ Седов В. В. Русский каганат IX века Вопросы истории. 1998. № 4. С. 3-15.

⁶⁶ Фомин В. Начальная история Руси. Москва: Русская панорама, 2008. 296 с.

⁶⁷ Толочко П. П. Русь изначальная *Археология*. 2003. № 1. С. 100–103; Его же. Ладога и ее округа в первые века русской истории. *Київ і Русь*. Київ, 2008. С. 40-46.

⁶⁸ Брайчевський М. Вибрані твори. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 2002. 608 с.

⁶⁹ Брайчевський М. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. С. 163-165.

⁷⁰ Щодра О. Коли і де виникла Русь: проблеми початкового етапу формування української державності, *Вісник НТШ*. Ч.58. осінь-зима 2017. С.31-36; *Її ж*. Звідки пішла Руська земля...”: Історія проблеми та сучасні дискусії про походження Русі в російській історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С.235-253; *Її ж*. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав, *Проблеми слов'янознавства*, Вип. 66, Львів, 2018, С. 9-27; *Її ж*. Між норманізмом та

питанням. Історик у своїх публікаціях висвітлює сучасний стан дискусії між антинорманістами та норманістами, локалізацію та діяльності Руського каганату, а також вплив слов'ян на розвиток тогочасних торгових шляхів. Зокрема, О. Щодра вважає, що саме балтійські слов'яни разом із слов'янськими племенами Середнього Подніпров'я заснували знаменитий шлях «із варяг у греки», і варто переглянути його розташування. За результатами багаторічних напрацювань та нових досліджень дослідниця нещодавно опублікувала монографію «Слов'яни і Русь»⁷¹.

Значний інтерес західноєвропейських істориків викликав ще один відомий представник династії Скъольдунгів Рагнар Лодброк та його нащадки. Серед публікацій про нього потрібно відзначити праці Джона Каппера⁷², Джона Хейвуда⁷³, Адама Сміта⁷⁴, Клер Долман⁷⁵, Кетрін Голман⁷⁶, Андерса Вінрота⁷⁷, Елізабет Роу⁷⁸, Джейн Керолл та Стівена Гаррісона⁷⁹, які зосередили свою увагу на військових успіхах Рагнара

антинорманізм: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Збірник наукових праць. Вип. 19–20, Львів, 2018-2019. С.115-139, Ювілейний збірник на пошану Степана Качараби. *Її ж*. Між норманізмом та антинорманізмом: Дискусії про походження Русі у світлі археологічних джерел, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста, Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. С. 709-727. *Її ж*. Слов'яни Балтійського Помор'я у міжнародній торгівлі раннього середньовіччя, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 2020, Випуск 21, С. 158-179.

⁷¹ Щодра О. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі. Львів: Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. 481 с.

⁷² Carper J. *The Vikings of Great Britain*, London, George Allen & Unwin; First Edition, 1937, 219 p.

⁷³ Хейвуд Джон. *Люди Севера: История викингов, 793—1241*, Москва: Альпина Диджитал, 2017. 452 с.

⁷⁴ Smyth A. P. *Scandinavian Kings in the British Isles* / A. P. Smyth. Oxford : Oxford University Press, 1977. 307 p.

⁷⁵ Downham C. *Viking kings of Britain and Ireland: the dynasty of Ívarr to A.D. 1014*. London: Dunedin Academic Press, 2007. 408 p.

⁷⁶ Holman K. *The Northern Conquest: Vikings in Britain and Ireland*, Oxford: signal Book, 2012. 288 p.

⁷⁷ Winroth A. *The conversion of Scandinavia. Vikings, merchants and missionaries in the remaking of Northern Europe*. London: Yale University Press, 2012. 238 p.;

⁷⁸ Rowe E. *Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons*. Wien, 2012, 316 p.

⁷⁹ Carroll J., Harrison S.H., Williams G. *The Vikings in Britain and Ireland*. London: British Museum Press, 2014. 144 p.

Лодброка та його синів. Сучасні дослідження дозволяють висловити гіпотезу, що він належав до династії Скульдунгів, адже тоді б його сини не змогли заснувати власні королівські династії в Ірландії, що переконливо довела у своїй монографії англійська дослідниця Елізабет Роу.

Деякий інший напрям досліджень розвивав ірландський історик Рорі Мактурк⁸⁰ - він більше уваги приділив синам Рагнара Лодброка та їхній політиці в Ірландії, а також детально дослідив «Аннали ірландських королів». «Сагу про Рагнара Лодброка та його синів» детально вивчив Бен Вагоннер. Історик на основі доступної на сьогодні джерельної бази ретельно дослідив життєпис Рагнара Лодброка⁸¹, і склав його родовід. Згідно із «Сагою про Рагнара Лодброка», її головний герой є сином короля Данії Сігурда Рінга, який був сином Ауд Багатої, дочки Івара Широкої Обійми, а отже належав до бічної гілки династії Скульдунгів.

Історія вікінгів у Європі доволі добре досліджена скандинавськими та німецькими істориками, але, на жаль, західні історики не приділяють значної уваги власне династії Скульдунгів. На нашу думку, це пояснюється складною та суперечливою джерельною базою, яка складається в основному із саг, хронік та анналів франкських королів. Західноєвропейські історики вивчають взаємовідносина Скульдунгів та ще однієї могутньої європейської династії Каролінгів. У розвідках, де розповідається про історію імперії Карла Великого, про взаємовідносини із північними сусідами згадано коротко і побіжно, у контексті Саксонських воєн та військових походів вікінгів на землі Каролінгів⁸².

⁸⁰ McTurk R. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973*. Dundalk: Viking Society for Northern Research, 1976. P. 93-124.; *Ibid*. Studies in Ragnars Saga Loðbrókar and its Major Scandinaviam Analouques. Oxford, 1979. P. 275

⁸¹ The Sagas of Ragnar Lodbrok, translated by B. Waggoner, New Haven: Troth publications, 2009, 149 p.

⁸²Тейс Л. Наследие Каролингов. Москва, 1993. 272 с.; Hodges R., Whitehouse D. Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe. *Archaeology and the Pirenne Thesis*. Oxford, 1983. 546 p.; Hudson B.T. *Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, religion and Empire in the North Atlantic*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 278 p; Somerville A.,

Територія франкської імперії була одним із основних об'єктів військових нападів данів. Загалом від кінця правління франкського імператора Людовіка Благочестивого (840 рік) до утворення герцогства Нормандія (911 рік) на територію франкського королівства було здійснено 130 нападів вікінгів. Вагомий внесок у дослідження стосунків між Скьольдунгами та Каролінгами здійснив американський історик Даніель Мелено⁸³. Він досліджував їх не лише крізь призму військових походів та суперництва за вплив над саксами та ободритами, а й розвитку торгівлі. Стосунки між Скьольдунгами та Каролінгами також стали предметом досліджень історика Саймона Коупленда⁸⁴. Історик приділив значну увагу даним нумізматики, які доповнили його висновки.

В контексті дискусії про причини експансії вікінгів з'явилося кілька публікацій, де висловлена концепція про створення балто-слов'янської системи комунікацій у VIII-X ст., що дозволило поглянути на епоху вікінгів в Європі під іншим кутом зору. Цій проблематиці присвячені роботи Олени Мельникової⁸⁵ та Джонатана Шепарда⁸⁶. Деякі іноземні історики також звернули увагу на розвиток торгівельних шляхів у Північно-Східній Європі, і тут варто відзначити ґрунтовне дослідження Девіда Кірбі та Майкла Хінканена «Балтика та Північне море», де завдяки комплексному підходу висвітлені важливі аспекти політики Скьольдунгів

McDonald R.A. *The viking Age: A Readings in Medieval civilization and culture*. Toronto: University of Toronto Press, 2014. 528 p.

⁸³Melleno D. North Sea Networks: Trade and Communication from the Seventh to the Tenth Centuries. *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies* 45, no. 1, 2014. P. 65-89; Ibid. Between Borders: Franks, Danes, and Abodrites in the Trans-Elben World up to 827. *Early Medieval Europe*. 25 (3), 2017. P. 359-385.

⁸⁴ Coupland S. From Poachers to Gamekeepers: Scandinavian Warlords and Carolingian Kings. *Early Medieval Europe* 7, no. 1, 1998. P. 85-114.

⁸⁵ Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А. На пути “из варяг в греки”. *Древняя Русь в свете зарубежных источников 2009*. Москва, 2010. С.477; Мельникова Е. *Древняя Русь и Скандинавия*. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. 477 с.

⁸⁶ Shepard J. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe*. 1995. Vol. 4. P. 41–60.; Ibid. From the Bosphorus to the British isles: the way from the Greeks to the Varangians *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2009*, Москва, 2010, С. 15-42.

у Балтійському регіоні, зокрема маловідомі сторінки взаємовідносин між прийшлими вікінгами та місцевим населенням⁸⁷.

Частково тематики дослідження торкаються праці, де висвітлено історію слов'янського племені ободритів, які здавна мали тісні контакти із данськими Скьольдунгами. Тут варто згадати роботу польського історика Адама Турашев'їча⁸⁸, у якій він окреслив історію ободритів та їхні стосунки із данськими правителями. Також Ян Жак дослідив, що полабські слов'яни активно торгували зі скандинавами вже від VI ст. н.е. Основними предметами торгівлі було озброєння й золоті прикраси зі Скандинавії та сіль, бурштин з Полаб'я. Враховуючи, що на території Полаб'я було налагоджене виробництво солі та обробка бурштину за нестачі озброєння, оскільки наявна болотна руда була неякісною, а на території Скандинавії відчувалася нестача солі та був надлишок виробництва зброї, тож торгівля велася дуже жвава.

Значну увагу фахівці-скандинавісти присвячують озброєнню вікінгів, їхній військовій тактиці, яка значно вплинула на розвиток військової справи у Європі. Велику роботу з дослідження скандинавських мечів, їх типології здійснив норвезький археолог Ян Петерсен⁸⁹. Його напрацювання є актуальними і досі, а типологія мечі стала класичною. Також варто відзначити роботи Еварта Окшотта⁹⁰, який вивчав зброю вікінгів у контексті своїх загальних досліджень. Крім нього, озброєння вікінгів досліджували шведський археолог Анне Педерсен⁹¹ та американський історик Валері Хемптон⁹².

⁸⁷ Kirby D. *The Baltic and the North Seas*, London: Routledge, 2000. 353 p.

⁸⁸Turasiewicz A. *Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164*. Kraków, 2004. 254c.

⁸⁹Petersen J. *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Kristiania, 1919. 228 p.

⁹⁰Oakeshott E. R. *Records of Medieval Sword*. Woodbridge: Boydell Press, 1991, P. 8. *Ibid*. *European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution*. Boydell Press, 2000. P. 245.

⁹¹ Pederson A. *Viking Weaponry*, *The Viking World*, 2008, ch 15.

⁹²Hampton, V. *Viking Age Arms and Armor Originating in the Frankish Kingdom*. *The Hilltop Review*. 4 (2), 2011, P. 36–44.

Мечі епохи вікінгів досліджували також Анатолій Кірпічніков⁹³, Федір Андрошук⁹⁴, Донат Дрбоглав⁹⁵, Алан Вільямс⁹⁶, Ян Пейрс⁹⁷, Анне Педерсен⁹⁸. Кірпічніков та Андрошук здебільшого опрацьовували мечі з клеймом франкських майстерень *ULBRECHT*, знайдені на території колишньої Кивської Русі, Вільямс, Педерсен та Пейрс ж вивчали мечі на території Західної Європи. Скандинавські мечі з Гньоздово вивчав Сергій Каїнов⁹⁹. Він удосконалив типологію мечів Яна Петерсена за допомогою нових знахідок з розкопок Гньоздово. Великий внесок у дослідження мечів епохи вікінгів у Східній Європі зробив Ф. Андрошук, уклавши їх каталог.

Кораблі вікінгів досліджували Йоахим фон Фіркс¹⁰⁰, Ерік Ньюлен¹⁰¹, Антон Брөггер¹⁰², Карл Солвер¹⁰³ Оле Крумлін-Педерсен¹⁰⁴, Нільс Бонде¹⁰⁵, Пер Бруун¹⁰⁶, Джонатан Гале¹⁰⁷, Кейт Дургам¹⁰⁸. Вони вивчали як дракари, так і менші торгові судна, їхній спосіб побудови, вплив на розвиток

⁹³ Кирпичников А. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX-XIII ст. Скандинавский сборник, Вып.11, Таллинн, С. 49-256; Его же. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе. *Славяне и финно-угры: археология, история, культура: доклады российской-финляндского симпозиума по вопросам археологии*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1997, 208 с.

⁹⁴ Андрошук Ф. Мечи викингов. Киев, 2013. С. 29-41

⁹⁵ Дрбоглав Д. А. Загадки латинских клейм на мечях IX-XIV вв. Москва, 1984. 152 с.

⁹⁶ Alan R. Williams. Methods of Manufacture of Swords in Medieval Europe: Illustrated by the Metallography of Some Examples, *Gladius* 13, 1977, S. 75-101; Ibid. A metallurgical study of some Viking swords. *Gladius* 29, 2009, P. 121-184.

⁹⁷ Peirce I. Sword of the Viking Age. Woodbrige: The Boydell Press, 2002. P. 17-20.

⁹⁸ Petersen J. De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingatidens vaaben. Kristiania, 1919, P. 13-15; Ibid. Vikingetidens smykker, Stavanger, Stavanger museum, 1928, P. 44.

⁹⁹ Kainov S. Swords from Gnezdovo. *Acta Militaria Mediaevalia* VIII. Kraków-Rzeszów-Śanok, 2012. S. 7-68.

¹⁰⁰ Фиркс Й. Суда викингов. Ленинград: Судостроение, 1982.104 с.

¹⁰¹ Ньюлен Э. Эпоха викингов и ранее Средневековье в Швеции, *Славяне и скандинавы*. С. 156.

¹⁰² Brøgger, A.W. and Shetelig, H. *The Vikings Ships. Their Ancestry and Evolution*, Oslo: Dreyer, 1951.

¹⁰³ Solver C. The Ladby Ship Anchor. *Acta archeologica*. V. XVII, 1947. S.117-126.

¹⁰⁴ Crumlin-Pedersen O. Skip types and sizes AD 800-1400. Aspects of maritime Scandinavia 200-1200. Roskilde, 1991. 291 p.

¹⁰⁵ Bonde N. Christensen, A.E. Dendrochronological dating of the Viking Age ship burials at Oseberg, Gokstad, and Tune, Norway (67 ed.). *Antiquity*, 1993. P. 575-583.

¹⁰⁶ Per Bruun. The Viking Ship. *Journal of Coastal Research*, 13(4), 1997. 1282-1289.

¹⁰⁷ Hale, J.R. The Viking Longship, *Scientific American* February 1998. P. 58-66.

¹⁰⁸ Durham K. Viking Longship. New Vanguard 47, Osprey Publishing. 2002. 51 p.

парусних кораблів тощо. Також судна вікінгів вивчав російський історик Євгеній Щепкін¹⁰⁹ в контексті поховальних обрядів, коли кораблі ховали разом із конунгами чи присвячували їх богам. Англійський дослідник Гарет Вільямс¹¹⁰ опублікував монографію з описом кораблів вікінгів, що зберігаються британських музеях.

Варто відзначити доробок вітчизняних істориків із досліджуваної проблематики, зокрема, перший том колективної монографії, упорядкований Леонтієм Войтовичем та Юрієм Овсінським «Історія війн та військового мистецтва»¹¹¹. У монографії було охарактеризовано організацію війська вікінгів, їхні походи на інші європейські країни, а також озброєння та розвиток корабельної справи, які стали підґрунтям для успішної експансії вікінгів. Крім того, частина розділу присвячена становленню та розвитку скандинавських країн, а також територіальних анклавів, заснованих вікінгами.

Враховуючи спосіб життя та релігійні уявлення, фортифікаційних укріплень у вікінгів було мало. Над їхнім дослідженням працювали Герберт Янкунн¹¹² та Джонатан Бронстед¹¹³. Найвідомішим із укріплень вікінгів було Danevirke, розташоване на території Шлезвігу. Відповідно до джерел, цей масив укріплень почав будувати данський король Готфрід (+812 р.) для захисту південних кордонів своєї держави від франків, саксів та ободритів.

Отже, можемо стверджувати, що саме така структура історіографічного огляду є для дисертаційної роботи найбільш доцільною, оскільки дозволяє охопити багато різних аспектів дослідження. Проте під час переліку істориків, фахівців у конкретній проблемі, застосовувався хронологічний метод, адже наша дисертація охоплює тривалий історичний

¹⁰⁹ Щепкин Е. Н. Скандинавский обряд погребения с кораблем. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1894. Ч. 295. С. 38-61.

¹¹⁰ Williams G. *The Viking Ship*. British Museum Press, 2014.

¹¹¹ Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва (бл. 3060 до Христа – початок XVI ст.). Харків: Фоліо, 2017. 986 с

¹¹² Jankunn H. Haithabu. Ein Handelsplatz der Vikingerzeit. Neumunster, 1956.

¹¹³ Bronsted J. *Danmarks Oldtid*. Bd. III. Kopenhagen, 1960. S. 333-335.

процес, який значно вплинув на подальші події у Європі. Також можна зробити висновок, що саме військовим походам представників династії Скульдунгів не присвячено достатньо уваги з боку істориків. В сучасній історіографії фрагментарно відображено лише деякі аспекти діяльності найвідоміших Скульдунгів у Середньовічній Європі.

1.2. Огляд джерел.

Писемні джерела¹¹⁴, які оповідають про представників династії Скульдунгів, є досить обмеженими, адже у VII-X ст. більшість знань передавалися усно із покоління в покоління. У нашому розпорядженні є лише такі наративні джерела, зафіксовані у VII-X ст., як франкські хроніки. Для комплексного аналізу військових походів представників династії Скульдунгів було опрацьовано наступні групи джерел:

- наративні (літописи, хроніки, життєписи, саги);
- археологічні;
- нумізматичні.

Писемна традиція в скандинавських країнах поширилась із прийняттям християнства, а у Скандинавії воно було прийнято значно пізніше, ніж у Європі загалом. У дисертаційному дослідженні екстраполюється інформація джерел, зокрема, саг, записаних значно пізніше. Фахівці-скандинавісти умовно розділяють саги на такі групи: саги про давні часи, родові саги, саги про королів та героїв. У перших висвітлено легендарний період історії Скандинавії, у других йдеться про життя правителів Норвегії, а треті розповідають про конфлікти між знатними родами Ісландії. Саги є дуже складним та суперечливим джерелом, адже у них міфічні герої переплітаються з історичними

¹¹⁴Див. суч. стан дискусії у Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русів у світлі писемних джерел, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Збірник наукових праць. Вип. 19–20, Львів, 2018-2019. С.115-139, Ювілейний збірник на пошану Степана Качараби.

особами. Однією із найбільших проблем при використанні саг є те, що вони важко піддаються датуванню. Крім цього, в сагах майже не зафіксована інформація про діяльність вікінгів в Англії. Тож для вивчення військових походів данів на територію Англії в епоху вікінгів саги є малокорисним джерелом.

Вплив історичних процесів на формування саг став входить до наукових зацікавлень Торфі Тулініуса¹¹⁵, Елізабет Роу¹¹⁶, Сверіра Якобсона¹¹⁷ та Ганса Орнінга¹¹⁸. Зокрема, Ганс Орнінг, аналізуючи саги, дійшов висновку, що Русь сприймалася вікінгами, як органічна частина їхнього світу. Хоча географічна відстань між Скандинавією та Руссю породжувала багато міфів про останню, як про територію між реальним та легендарним світом. Сверір Якобсон, професор ісландського університету, вивчає формування ідентичностей, і просторових уявлень про світ, використовуючи саги, як джерело.

Незважаючи на те, що «саги про давні часи» теж записувалися доволі пізно, окремі скандинавісти вважають їх однією із найбільш ранніх форм скандинавської історіографії. На думку скандинавістки Анне Лассен¹¹⁹, перші «легендарні саги» були перенесені в писемну форму приблизно в XI–XII ст. у монастирях. Проте історії, що стали базою для «легендарних саг», справді мають давнє походження. Варто пам'ятати, що скальди постійно займалися усною передачею знань з покоління в покоління, яка

¹¹⁵ Tulinius T. Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th century Iceland. *The 11th International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*. 2000. P. 526-539.

¹¹⁶ Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þátrr, and the political world of Haukr Erlendsson. *For naldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. København, 2009. P. 347-360.

¹¹⁷ Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 935-943.

¹¹⁸ Orning H.J. Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid Fifteenthc. *Imagined Communities on the Baltic Rim: from the 11th to 15th c*. Amsterdam, 2016. P. 353-378.

¹¹⁹ Lassen A. "Origines Gentium and the Learned Origin of Fornaldarsögur Norðurlanda", *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík: University of Iceland Press, 2012. P. 53–55

зберігалася в родах. Однак скандинавіст Джон Сігурдсон¹²⁰ стверджує, що більш надійними джерелами є королівські та родові саги, оскільки вони записувалися пізніше. І загалом дослідник скептично ставиться до саг, вважаючи, що неможливо оцінити їхню достовірність.

Велику роботу із дослідження саг здійснила відома російська вчена Олена Ридзевська, яка вивчала «саги про давні часи», що відіграють вагомому роль у нашому дослідженні¹²¹. Серед сучасних дослідників варто відзначити праці російських скандинавісток Галини Глазиріної та Тетяни Джаксон, які досліджували в основному королівські саги, в контексті стосунків руських князів та скандинавських королів¹²². Важливу роль відіграє праця скальда Сноррі Стурлуссона «Геймскрінгла». Це зведення саг про діяльність норвезьких конунгів із найдавніших часів до битви при Ре (1177 р.). Дослідники поділяють його на три частини. Перша з них складається з Прологу, «Саги про Інглінгів» та п'яти саг про норвезьких конунгів до Олафа Святого. Друга частина складається із «Саги про Олафа Святого», яка охоплює лише період його життя за 1014–1030 рр. Остання частина включає в себе ще дев'ять саг і розповідає про конунгів, які правили від Олафа Святого до Сверріра.

В дисертаційному дослідженні була використана «Сага про Інглінгів» для визначення генеалогічних зв'язків Скьольдунгів та походження конунга Івара Відфамме. Оскільки вона була записана пізніше, то деякі скандинавісти ставлять під сумнів достовірність її розповідей. Аргументом на користь цього твердження є той факт, що Сноррі створив збірний образ норвезького суспільства із нашаруваннями раннього та пізнього періодів.

¹²⁰Sigurðsson J. V. Kings, Earls and Chieftains. *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes* / eds. G. Steinsland, J. V. Sigurðsson, J. E. Rekdal, I. Beuermann. Leiden: Brill, 2011. P. 96.

¹²¹ Ридзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII века. Москва, 1978.

¹²²Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси (текст, перевод и комментарий). Москва, 1996. 240 с.; Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Москва, 2012. 712 с.

Із ХІХ століття серед скандинавістів триває дискусія щодо авторства та історії створення «Геймскрінгли». Частина з них схиляється до думки Петера Андреаса Мунка¹²³ та Карла Унгера¹²⁴, які вважали, що Сноррі Стурлуссон спочатку написав «Геймскрінглу», а потім розширив його центральну сагу в «Окрему сагу про Олафа Святого». Інші ж схиляються до думки Сігурда Нордаля¹²⁵, який стверджував, що Сноррі спочатку створив «Окрему сагу про Олафа Святого», а потім переробив її для «Геймскрінгли». Тетяна Джаксон¹²⁶ висловила думку, що ні С. Нордаль, ні його послідовник Еліас Вессен не розглядали такої можливості, що «Окрема сага про Олафа Святого» могла бути перероблена для включення в «Геймскрінглу» не самим Сноррі, а кимось іншим¹²⁷. Прийнято вважати, що це джерело було переписане у 1230-1235 рр у багатьох списках, з яких не всі дійшли до нас. Американська дослідниця Діана Волей¹²⁸ припускає, що Сноррі написав принаймні частину «Геймскрінгли».

До циклу «саг про давні часи» відноситься і сага про Скьольдунгів, уривки з якої збереглися у творах Сноррі Стурлуссона (1178–1241) та Арнгріма Йонсона (1568–1648). Сама ж сага окремо до нас не дійшла, хоча вважається найдавнішою сагою із древнього циклу. Швидше за все, що сага про Скьольдунгів була написана близько 1200 року. Її підґрунтям стала генеалогія, укладена Семундом Мудрим (+1133 р.)¹²⁹

Загалом застосування саг як історичних джерел для дослідження вимагає максимально критичного підходу з кількох причин. По-перше, через специфіку їх укладання автори залишили чимало неточностей,

¹²³ Munch P. Nordmændenes ældste Gude- og Helte-Sagn, Christiania, 1854, P. 23.

¹²⁴ Unger C. Heimskringla, Christiania, 1868, P. 30.

¹²⁵ Sigurður Nordal; Sagalitteraturen, *Nordisk kultur 8b*, 1953,

¹²⁶ Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе..., С. 33-35.

¹²⁷ Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Москва, 2012. С. 48-64.

¹²⁸ Whaley D. Heimskringla: An Introduction. Viking Society for Northern Research (Text Series). Vol. 8 / general eds. P. Foote, A. Faulkes. London: Viking Society for Northern Research, 1991. P. 9

¹²⁹ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги та Стара Скандинавія. Том II. Київ, 2003. С. 657.

помилки та спотворень. По-друге, текст саги залежав від політичного контексту в період їх творення та запису, а також позиції скальдів¹³⁰. Також побутує думка, що саги записувалися для обґрунтування легітимності правлячих династій. У різних сагах одна й та ж інформація часто подається під різним кутом зору, що, на думку Т. Джаксон, було наслідком конфліктів інтересів церкви і держави, оскільки протистояння духовенства і світської влади вимагало від скальдів внесення змін у трактування вже відомих подій¹³¹.

Дисертаційне дослідження опирається також на значний пласт західноєвропейських джерел, які доречно розділити на підгрупи відповідно до походження: франкські та німецькі. У цих наративних джерелах відбилися стосунки між Скьольдунгами та правителями сусідніх країн, а також збройні напади вікінгів на узбережжя європейських країн.

Серед них варто відзначити ґрунтовну працю єпископа Адама Бременського «Діяння архієпископів гамбурзької церкви», яка була написана приблизно у 70-х рр. XI ст.¹³² Адам Бременський створив свою роботу на основі «Фульдських Анналів», «Життєпису Карла Великого» Ейнгарда, «Життєпису Святого Анскарія» та усних свідчень данського короля Свена Естрідсена (1047-1074), тому його праця не втратила своєї актуальності ще й досі. «Діяння» складаються з чотирьох книг, але у нашій роботі ми використали першу, яка доводить події до 936 р. У своїй праці Адам Бременський повідомляє нам про першого єпископа Данії Анскарія, якого згодом причислили до лику блаженних за його місіонерську діяльність поширення християнства. Таким чином інформація з «Gesta»

¹³⁰Глазырина Г. В. Правители Руси. Обзор древнескандинавских источников, *Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье*, Москва: Восточная литература, 2001, С. 147-148; Ronnay G. *The lost King of England: the East European adventures of Edward the Exile*, Woodbridge: Boydell Press, 2000, P.14-15.

¹³¹Джаксон Т. Н. О творческой активности автора «Хеймскринглы». Проблемы авторского присутствия в повествовании, *Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования*, Москва: Наука, 1983, С. 147–174.

¹³² Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. *Славянские хроники / Перевод из лат. И. Дьяконова*. Москва, «СПСЛ», 2011. 585 с.

підтверджується «Vita Sancti Anscarii», що виступає ще одним важливим джерелом для нашої праці¹³³.

Ще одними джерелами із ранньої історії Данії є «Сігтунські аннали»¹³⁴ та «Хроніка Петра Олая»¹³⁵. У «Сігтунських анналах» розповідається про найважливіші події з історії Данії, починаючи з VIII століття, що повторює інформацію із Роскільської хроніки, а «Хроніка Петра Олая» до 1071 року взята із праці Адама Бременського, про яку розповідалося вище. Тому ми їх використовували для підтвердження наявної інформації.

Не потрібно відкидати також і «Повість минулих літ», де йдеться про початковий період заснування Русі, коли відбулося знамените дискусійне закликання варягів.¹³⁶ Її текст дійшов до наших днів у складі літописних зводів, написаних на кілька століть пізніше написання «ПВЛ». Для роботи над дисертацією було використано Лаврентіївський літописний звід, створений у Новгороді у 1377 році. Відомий російський дослідник руських літописів Олексій Шахматов¹³⁷ вважав, що саме Лаврентіївський список найбільш точно передає текст першоджерела, так званого «Володимирського зводу». Також він висловив припущення¹³⁸, що вставка про знамените прикликання варягів була зроблена пізніше в новгородській редакції «ПВЛ». Цю гіпотезу підтримував відомий радянський історик Борис Рыбаков¹³⁹, який вважав, що цю вставку зробили на замовлення князя Мстислава Володимировича, який мав тісні зв'язки зі скандинавськими королями.

¹³³ Vita Sancti Anscarii a Rimberto. *Monumenta Germaniae Historica*. Т. 2. Р. 683-725.

¹³⁴ Annales Sigtunenses (1208-1288) / Ed. S.Annerstedt. *Scriptores Rerum Suecicarum*. Т.3. Hannoverae, 1879. Р.1-6.

¹³⁵ Petri Olai Minoritae Roskildensis Chronica Rerum Danorum a Dano ab olitum Jahannis regis / Ed. J.Langebek. *Scriptores Rerum Danicarum*. Т.1. Hafniae, 1772. Р.68-148.

¹³⁶ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), Т. 1. Лаврентьевская летопись, Ленинград 1926-1928, VIII с. 579 стлб.

¹³⁷ Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники. *Труды Отдела древнерусской литературы*. 1940. Т. 4. С. 10-15.

¹³⁸ Шахматов А. Сказание о призвании варягов. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1904. С. 2.

¹³⁹ Рыбаков Б. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 17.

Частина фахівців-джерелознавців¹⁴⁰ дійшли висновку, що літописні статті IX ст. про утворення руської держави, не завжди правдиво відображають історичні події. Частина із них була вставлена в текст літописного зведення пізніше, адже первісний звід «ПВЛ» створили наприкінці XI – на початку XII ст. Довгий час вважалося, що його автори, Нестор і Сильвестр, мали лише приблизну уяву про події IX ст., керуючись усними переказами про них. Однак ще Михайло Брайчевський визначив, що автори «ПВЛ» також використовували так званий літопис Аскольда, який, на жаль, не зберігся до нашого часу.

Також варто згадати «Gesta Danorum»¹⁴¹ roskildeського священника Саксона Граматика та «Хроніку данських королів»¹⁴² Свена Аггесена, у яких йдеться про маловідомі сторінки данської історії. Манера фіксування інформації Саксона Граматика дуже схожа на манеру скальдів, які майстерно переплітали історичні факти з міфами, адже сам автор був дуже освіченою та літературно обдарованою особистістю. Оригінал тексту, на жаль, втрачений і дійшов до наших днів у кількох фрагментах, найповнішим з яких є фрагмент Ангера, що зберігається у Королівській бібліотеці у Данії. «Gesta danorum» складається зі вступу та шістнадцяти книг, описаних в хронологічному порядку. Саксон Граматик орієнтувався під час написання на зразки подібних джерел античних часів, а також на «Церковну історію народу Англів» Беди Вельмишановного¹⁴³. Тож застосування «Gesta danorum» вимагає критичного аналізу, оскільки схоже, що Саксонові Граматіку поставили завдання створити героїчну

¹⁴⁰ Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Наука, 1991. С. 53; Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва: Изд-во МНУ, 1977. С. 126; Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з текстології до монгольського київського літописання. Київ: Інститут історії НАН України, 2015. С. 223-227.

¹⁴¹ Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Vol. 1. P. xxxvi.

¹⁴² Svenonis Aggonis, Genealogia Regum Dacie (Fragmentum), “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 142-143; Svenonis Aggonis, Brevis Historia Regum Dacie, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 94-141.

¹⁴³ Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Vol. 1. P. xxxvi.

історію данського королівства із обґрунтуванням права на владу династії Кнютлінгів.

«Коротка історія данських королів» Свена Агесена була написана у 1186-1187 роках у двох списках, які значно відрізняються між собою. До наших днів дійшли копії «Короткої історії», скопійовані з рукопису XIV ст., адже оригінал копії було втрачено ще під час пожежі 1728 р. у Копенгагені. Тому варто враховувати можливість неточностей копії. Потрібно зазначити, що і «Коротка історія», і «Генеалогія данських королів» базувалися на усних переказах та сагах про давні часи. Свен Агесен здійснив одну з перших спроб довільної реконструкції генеалогії данських королів. Вона доволі спірна у багатьох моментах, оскільки достеменно невідомо на основі яких джерел була створена.

Важливим джерелом із ранньої історії Данії є Роскільська хроніка¹⁴⁴, написана невідомим секретарем єпископа Ескіла. Вона охоплює період від початку правління Гаральда Клака у 826 році і до вступу на престол Вальдемара I у 1157 році. Автор під час написання використовував роботи згаданого Адама Бременського та англійські хроніки, тож нічого принципово нового Роскільська хроніка не містить, однак вона підтверджує інформацію із згаданих джерел, що підвищує довіру до них.

Невідомий секретар єпископа Ескіла між 1160-1170 рр. також написав Хроніку з Лейре¹⁴⁵. Для нашого дисертаційного дослідження вона є важливою завдяки наявному перелікові данських королів та описові битви під Бравелліром. Хроніка з Лейре дійшла до наших днів у двох пергаментних рукописах XIII ст., а також у фрагментах з інших скандинавських джерел пізнішого часу. Хроніка з Лейре також підтверджує інформацію із сучасних їй писемних джерел.

¹⁴⁴ Chronicon Roskildense, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 1-33.

¹⁴⁵ Chronicon Lethrense, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 34-53.

Вагомими джерелами для дисертаційного дослідження є «Аннали королівства франків»¹⁴⁶, «Ксантенські аннали»¹⁴⁷, «Бертинські аннали»¹⁴⁸, «Фульдські аннали»¹⁴⁹ та «Діяння саксів»¹⁵⁰ Відукінда Корвейського, де висвітлені відносини Скульдунгів з Каролінгами і сусідніми племенами. Бертинські аннали отримали свою назву від монастиря Сен-Бертена, у якому були укладені, і охоплюють період 830-882 рр. Популярність у східноєвропейських наукових колах здобули завдяки згадці про *русь* під 839 р. Перша частина анналів написана невідомим автором, друга частина (835-862 рр.) – єпископом Пруденцієм, а третя частина (862-882 рр.) – Гінкмаром Реймським. Для дисертаційного дослідження Бертинські аннали є важливі тому, що у них згадується про посольство русів до імператора Людовіка Благочестивого (814-840 рр.), а також напади вікінгів на франкську імперію.

Ксантенські аннали описують історію франкської імперії 790-873 рр. Отримали свою назву від міста Ксантен, пограбування якого вікінгами автор описав, як безпосередній очевидець подій. Аннали збереглися у трьох рукописах, найстарішим з яких є кодекс «Тіберіус СХІ», датований ХІ ст. У дисертації використовується інформація з Ксантенських анналів про події у Фризії та Лотарингії, зокрема про напади вікінгів та стосунки Скульдунгів із франкськими імператорами та ободритами.

Фульдські аннали є одним із основних наративних джерел для історії Східнофранкського королівства, і охоплюють період 829-863 рр. (інформація про ранні роки є компіляцією інших джерел). Аннали отримали свою назву від Фульдського монастиря, де були укладені. Також

¹⁴⁶ *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 / Post editionem G. H. Pertzii. Hannoverae: Impensis Biblioplii Hahniani, 1895. 204 p.*

¹⁴⁷ *Annales Xantenses. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannover & Leipsige, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909, P. 1-33.*

¹⁴⁸ *Annales Bertiniani. 830–882. Monumenta Germaniae Historica. Hannover. 1826. T. I. P. 419–515.*

¹⁴⁹ *Annales Fuldensis. Monumenta Germaniae Historica. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. P. 337-415.*

¹⁵⁰ *Widukindi Res Gestae Saxonicae, Monumenta Germaniae Historica, T. III, Hannoverae, 1839, S. 408–467.*

використовується інформація про військові походи вікінгів на франкську імперію та спроби налагодження дипломатичних взаємовідносин між данськими Скульдунгами та Каролінгами.

Цінним джерелом для дисертаційного дослідження є «*Annales regni francorum*»¹⁵¹, що описують період правління Карла Великого (768-814 рр.) та Людовіка Благочестивого (817-833 рр.). Анналі охоплюють період від 741 до 829 року, і стали основою для написання інших джерел з історії імперії франків. Була використана інформація про стосунки між Скульдунгами та Каролінгами в контексті Саксонських війн та війн з ободритами. Щодо авторства *Анналів* досі точаться дискусії, однак ймовірно, що значну частину анналів написав придворний літописець імператора Карла Великого (768-814 рр.) Ейнгард.

Також Ейнгард є автором ще одного важливого джерела нашого дослідження, а саме «Життєпису Карла Великого». Найімовірніше, що «Життєпис» був написаний під час правління Людовіка Благочестивого (817-833 рр.). Використовувалися записи про зовнішню політику Карла Великого, зокрема, період Саксонських війн та стосунки із Скульдунгами. Зокрема, саме Ейнгард згадує про посольства данських королів до франків¹⁵².

Ще одним біографічним нарисом, який доповнює скупі відомості з інших наративних джерел є «*Vita Sancti Anscarii*»¹⁵³, у якому розповідається про християнську місію у Швецію гамбурзького єпископа Анскарія у середині IX ст. Загальноприйнято вважати, що «Життєпис» уклали учні Анскарія Рімберт, і, ймовірно, Вітмар, який супроводжував єпископа під час його поїздки у Бірку, не пізніше 876 р. Вищезгадані хроніки були написані латинською мовою та згодом опубліковані у

¹⁵¹ *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 / Post editionem G. H. Pertzii. Hannoverae: Impensis Biblioplii Hahniani, 1895. 204 p*

¹⁵² Einhard, *Vita Karoli Magni. Monumenta Germaniae Historica. SRG 25, 6th edn Hannover, 1911, T. 2., P. 683-725*

¹⁵³ *Vita Sancti Anscarii a Rimberto. Monumenta Germaniae Historica. Hannover. T. 2, P. 683-725.*

монументальному зводі писемних джерел «*Monumenta Germaniae Historica*» в XIX ст., завдяки чому були введені у науковий обіг, а згодом і оцифровані. Однак варто враховувати, що автори хронік описували занадто ідеалізовану картину стосунків між християнами-франками та язичниками-вікінгами. Також вони часто давали необ'єктивну інформацію про вікінгів через їхні постійні походи на материкову Європу.

Частково важливі події для нашої дисертації описує Англосаксонська хроніка (495-1154 pp.)¹⁵⁴, оригінальний манускрипт якої датується кінцем IX ст. Вона дійшла до нас у семи копіях, тексти яких несуттєво різняться між собою. Старіша її частина написана невідомим автором за наказом вессекського короля Альфреда I (871-899 pp.). Згодом хроніки доповнювались, але автори залишились невідомими. Для нашого дослідження було використано академічний переклад хроніки, який зробив Джон Інґхем на основі найповнішого Вустерського списку (XII ст.)

Англосаксонська хроніка є одним із ключових джерел, де описано походи вікінгів на Британський острів. Однак її застосування вимагає критичного підходу, оскільки її автори були монахами або священниками, яких вікінги часто грабували, тож інформація хроніки подана заангажовано. Автори хроніки пишуть про всіх вікінгів без винятку лише як про безбожних язичників-грабіжників¹⁵⁵, що було враховано в нашому дослідженні. Пітер Соєр¹⁵⁶ слушно зауважив, що хроністи просто розставляли в хронологічному порядку всі події, які їм здавалися важливими, без критичного підходу.

Окрему групу становлять археологічні знахідки, які доповнюють інформацію із писемних джерел, адже записувати їх почали значно пізніше. Чільне місце тут посідають артефакти, знайдені під час археологічних розкопок Старої Ладogi, Гньоздова, Бірки, Києва,

¹⁵⁴ The Anglo-Saxon Chronicle / edited by J. A. Giles. London, Everyman Press, 1914, 215 p.

¹⁵⁵ Ibid. P. 35-37.

¹⁵⁶ Sawyer P. Kings and Vikings. P. 33.

Шестовиці і т.д. Великий пласт з археологічних джерел становлять напрацювання Староладозької археологічної експедиції інституту археології РАН. Власне до висновків археологів зазначеної експедиції потрібно підходити критично, оскільки більшість сучасних російських істориків¹⁵⁷ використовують її для обґрунтування версії локалізації Руського каганату в Північно-Східній Європі. Відповідно, його центром була Стара Ладога, і саме з неї було відправлене посольство росів у 839 р. до франкського імператора. Прихильники цієї гіпотези не враховують, що переважна більшість населення Старої Ладоги не була слов'янського походження, дані джерел щодо судноплавства річок Неви та Волхова тощо. Але продовжують обстоювати цю версію, і говорять про Стару Ладогу, як першу столицю Русі, та святкують 1200 років російської історії.

Історики приділили також багато уваги інтерпретації археологічних пам'яток, зокрема так званих камерних (зрубних) поховань на території Східної Європи. Такі поховання були відкриті, зокрема, у Києві, у Шестовицях під Черніговом, у величезному могильнику в Гньоздово поблизу Смоленська, який налічує понад п'ять тисяч захоронень, а також у Старій Ладозі, Пскові та деяких інших містах. Ідентифікуючи цей тип поховань як скандинавський, шведські археологи Туре Арне¹⁵⁸ і Хольгер Арбман¹⁵⁹ вважали його основним і безспірним доказом перебування скандинавів на даній території. Їх підтримали російські дослідники Лев Клейн, Гліб Лебедев, Володимир Назаренко¹⁶⁰. Хоча на основі даних археологічних досліджень однозначно стверджувати про панівне

¹⁵⁷ Див. хоча б Кузьмин С. Л. Пожары и катастрофы в Ладоге: 1250 лет непрерывной жизни? *Ладога. Первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, 21–23 декабря 2002 г.* / Науч. ред. Д. Мачинский. Санкт-Петербург, 2003. С. 45–57

¹⁵⁸ Arne T. Scandinawische Holzkammergraber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *Acta archaeologica*. Kobenhavn, 1931. P. 285-302.

¹⁵⁹ Арбман Х. Викинги. Санкт-Петербург: Евразия, 2003. С. 234.

¹⁶⁰ Клейн Л., Лебедев Г., Назаренко В. Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения. *Исторические связи Скандинавии и России*. Ленинград, 1970. С. 234.

становище вікінгів на території Русі ми не можемо. Детальніше про нові інтерпретації археологічних досліджень йтиметься в наступних розділах.

Окрему групу джерел становлять знахідки кораблів вікінгів. Дослідники зауважують, що багато деталей обряду поховань у човні, відкритих на півночі Східної Європи, зокрема в урочищі Плакун під Ладогою, не мають аналогій у скандинавських похованнях цього типу. Так, деталі обшивки судна з поховання в урочищі Плакун є ближчі до східнобалтійської і слов'янської традиції, ніж до скандинавської¹⁶¹.

Обряд поховання у човні, який прихильники норманської теорії зараховують до скандинавського, не був розповсюдженим у Центрально-Східній Європі. Він майже не зустрічається у Подніпров'ї, що є вагомим аргументом для антинорманістів. Зокрема, російський історик Сергій Цветков¹⁶², використовуючи інформацію від Саксона Граматика, дійшов висновку, що у рутенів була велика кількість кораблів. На його думку, обряд трупопалення у човні зародився у зоні контактів поморських слов'ян і данів. Наявність морського флоту у прибалтійських слов'ян, зокрема у ободритів і ругів-руян та їх успішні морські експедиції також підтверджує німецький археолог Й. Херрман¹⁶³.

Відсутність типових скандинавських поховань у Середньому Подніпров'ї не викликає довіри до колонізаційної версії Туре Арне та Хольгера Арбмана. Прихильники цієї гіпотези зараховують до скандинавського типу також камерні поховання, поширені у цьому регіоні. Аргументами для скандинавської ідентифікації цього типу поховань стала їх подібність із камерними похованнями Бірки і наявність у деяких із них окремих скандинавських речей.

¹⁶¹ Стальсберг А. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. *Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва, 1998. С. 279-280.

¹⁶² Цветков С. Русская история. Книга вторая: X век. Москва: Центрполиграф, 2004. С. 452.

¹⁶³ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона. С. 92-96

Прихильники антинорманської теорії зазначали, що не можна на півночі Європи вважати типово скандинавським один тип поховань, а у Подніпров'ї – зовсім інший. Одним із аргументів на користь цього твердження є той факт, що вони виявлені також в інших районах Центрально-Східної Європи, де скандинавів не було (наприклад, на території Чехії), і належали місцевій знаті. На думку російського історика Бориса Рибаківа¹⁶⁴, далеким прототипом камерних поховань були скіфські кургани на півдні Східної Європи. Радянський археолог Гліб Лебедев вважає, що цей поховальний обряд запровадили кельти, від яких традицію перейняли германські племена, зокрема ті, що жили в районі ріки Заале, притоки Лаби, а від них вона поширилася у Швецію¹⁶⁵.

Українська археологія теж працює в цьому напрямі. Після тривалої перерви, у 1998 р. спільна українсько-російсько-норвезька археологічна експедиція відновила розкопки у Шестовиці, а в 2006 р. було виявлено поховання норманського конунга. З X-XI ст. у джерелах згадується про вікінгів-найманців на службі у руських князів. Проте результати нових розкопок міжнародної археологічної експедиції не співвідносяться з висновками досліджень Шестовиці попередніми експедиціями. На основі нових розкопаних поховань, археологи стверджують, що на території Шестовиці було одне із найбільших у Європі поселень вікінгів¹⁶⁶. Цей висновок потребує подальших досліджень поселення.

¹⁶⁴ Рыбаков Б. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР 11*. Москва-Ленинград, 1949. С. 53; Его же. Ремесло Древней Руси. Москва: Издательство АН СССР, 1948. С. 40.

¹⁶⁵ Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Москва, 2005. С. 112.

¹⁶⁶ Коваленко В. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу. *Археологічний літопис Лівобережної України 1* (1999). С. 33-43; Владимир Коваленко, Александр Моця, Юрий Сытый, Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 г. Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. *Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. Чернігів–Шестовиця, 17–20 липня*. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. С. 51-83.

Сучасні російські філологи-скандинавісти Олена Мельнікова¹⁶⁷, Татяна Джаксон¹⁶⁸, Галина Глазиріна стверджують, що найбільш ранні згадки про Східну Європу у скандинавських писемних джерелах, зокрема рунічних написах і сагах, датуються кінцем X–XI ст. О. Мельнікова, дослідивши скандинавські руни, дійшла висновку, що найбільше інформації про Східну Європу містять шведські артефакти: вона згадується у 120 з 3000 шведських рунічних написів; із 600 норвезьких написів згадки про Східну Європу містяться тільки у двох, а з 620 датських – тільки у п'ятьох.

Окрему групу джерел становлять скарби арабських кувачів дирхемів на території Європи, які потрапляли сюди здебільшого внаслідок торгівлі зі Сходом. Знахідки кувачів дирхемів на території Східної Європи досліджував американський історик Томас Нуунан¹⁶⁹. Він нарахував та описав 81 монетний скарб¹⁷⁰, а також прослідкував можливі шляхи їхнього поширення на територію Північної Європи з Арабського Сходу¹⁷¹. На його думку, наймовірнішим шляхом поширення була Стара Ладога через Волзьку Булгарію. Інформація про знахідки монетних скарбів також міститься в публікаціях Гліба Лебедева, Анатолія Кірпи́чнікова¹⁷², Всеволода Потіна¹⁷³.

¹⁶⁷ Мельнікова, Е. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. Москва: Восточная литература, 2001.

¹⁶⁸ Джаксон, Т. Королевские саги. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 5. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 81-83

¹⁶⁹ Noonan T. Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4, 1984, : 151-282; Ibid. The Vikings in the East: Coins and Commerce, *Birka Studies*. Vol. 3. Stockholm, 1994. P. 225-226.

¹⁷⁰ Ibid. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age, *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 16. Harvard, 1992

¹⁷¹ Ibid. Monetary Circulation in Early Medieval Rus: A Study of Volga Bulgar Dirham Finds, *Russian History/Histoire Russe* 7, 1980, P. 294-311.

¹⁷² Kirpichnikov A. N. Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8.–10. Tagen zur Verbreitung und Verwendung von Dirhems in eurasischen Handel, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, Bd. 69, 1989, S. 322-324.

¹⁷³ Потин В. М. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.), *Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.*, Ленинград, 1970, С. 67.

Російський дослідник, Владислав Кропоткін, доповнив дані топографії знахідок скарбів кувачів у Східній Європі¹⁷⁴. Скориставшись зведеннями Кропоткіна, Яніна та даними сучасних археологічних досліджень український історик Леонтій Войтович¹⁷⁵ вивів такий список монетних скарбів на території Східної Європи:

1. Ладога (786); 2. Нові Млини (при впадінні р. Сейм в р. Десну) (787/788); 3. Унгени (Молдова) (792/793); 4. Правобережне Цимлянське городище (Хозарія) (799/800); 5. Лелеки (на р. Вятка) (803/804); 6. Светлоград (бувше Петровське, Хозарія) (804/805); 7. Крив'янська станиця (нижче впадіння Сіверського Донця в Дон) (805/806); 8. Баскач (на р. Ока вище впадіння р. Москви) (807/808); 9. Вілеги (на р. Волхов) (807/808); 10. Княщино (на р. Волхов при Ладозі) (808/809); 11. Завалишино (витоки р. Сейм) (809/810); 12. Тарту (809/810); 13. Хитровка (Хозарія) (810/811); 14. Семенів городок (верхів'я Волги) (810/811); 15. Нижні Новосілки (на р. Ворсклі) (811/812); 16. Нижня Сиворотка (на р. Ворсклі) (812/813); 17. Кремлівське (басейн Оки) (812/813); 18. Угодичі (верхів'я Волги вище впадіння Мологи) (812/813); 19. Могилев (814/815); 20. Сарське городище (Дебори, Хозарія, скарб 1930 р.) (814/815); 21. Мінськ (округа) (815/816); 22. Набатово (витоки Західної Двини) (815/816); 23. Лопатний (верхів'я Оки поблизу витоків) (816/817); 24. Борки (середня течія Оки) (817/818); 25. Новотроїцьке городище (818/819); 26. Скопінск (верхів'я басейну Дону при водорозділіз басейном Оки) (818/819); 27. Яриловичі (басейн р. Сож) (820/821); 28. Елмед (середня Волга при впадінні Оки) (820/821); 29. Сарське городище (Дебори) (820-і роки); 30. Вітебський р-н (822/823); 31. Косоляки (Литвиновичі) (середня течія р. Сож) (823/824); 32. Антонієнберг

¹⁷⁴ Кропоткин В. В. О топографии кладов куваческих монет в IX в. в Восточной Европе. *Древняя Русь и славяне*, Москва, 1978, С. 111–118.

¹⁷⁵ Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі ХХ і ХХІ століть. *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Відпов. редактор М. Литвин (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність). Збірник наукових праць*. Вип. 20. Львів, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2011. С. 155-156.

(Прибалтика) (823/824); 33. Кисла (первая третья IX в.); 34. Дем'янськ (витоки Волги) (824/825); 35. Углич (829/830); 36. Загороддя (витоки Мологи) (831/832).

Цей список варто доповнити Йосипівським скарбом, знайденим у 1986 р. біля села Йосипівка недалеко літописного Пліснеська. Львівський історик Юрій Гудима визначив, що значна частина цього скарбу була вивезена до Москви, але у львівських колекціях залишилось 157 монет, з яких найстаріша монета датована 708/709 р., а наймолодша монета – 811/812 р.¹⁷⁶

Також, частково, використовувалися нумізматичні джерела, знайдені на території Англії. Ця інформація сьогодні є добре уніфікованою. З 1998 р. дані про відшукані археологічні артефакти публікують в щорічних звітах (Treasure annual reports)¹⁷⁷. Науковим опрацюванням відомостей та описом знайдених монет займається окремий відділ Британського музею. Усі звіти побудовані за хронологічним принципом і охоплюють пам'ятки від бронзового віку до XVII ст. Кожний артефакт має детальний опис, де зазначено датування, розміри, хімічний склад, місце та обставини віднайдення, а також подальша доля монет. Завдяки детальній презентації знахідок в щорічному звіті їх можна чітко класифікувати та робити певні висновки щодо міжнародних контактів. Датувати різні типи монет допомогли каталоги англосаксонських монет, підготовлені на основі музейних колекцій¹⁷⁸. Зазначені видання містять широкий спектр англосаксонських монет із їх детальним описом та датами виготовлення.

¹⁷⁶ Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки, *Ольжині читання*, Львів, 2005, С. 2–4; Його ж. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу, *ЛНУ імені Івана Франка: Вісник Ін-ту археології*, Вип.2, 2007, С. 164-175;

¹⁷⁷ Treasure annual report 2000 / ed. by F. Hitchcock, London: Department for Culture, Media and Sport, 2000, 143 p; Treasure annual report 2001 / ed. by F. Hitchcock, London: Department for Culture, Media and Sport, 2001, 111 p; Treasure annual report 2003 / ed. by A. Gannon, R. Blank, L. VodenDecker, London: Brithis Museum, 2003, 257 p; Treasure annual report 2004 / ed. by F. Hitchcock, London: Department for Culture, Media and Sport, 2004, 325 p.

¹⁷⁸ 24. Sylloge of coins of the British Isles: Ancient British and Anglo-Saxon coins / ed. by P. Grierson. – London: Oxford University Press, 1958. 32 pl; Sylloge of coins of the British

Отже, кількість писемних джерел, у яких зафіксована інформація про діяльність представників династії Ськьольдунгів є дуже скупою, тож важливу роль тут також відіграють археологічні та нумізматичні джерела. Також інформація з деяких джерел є доволі заплутаною, оскільки вони були записані значно пізніше. Залучення всієї наявної джерельної бази із новими історіографічними напрацюваннями дозволяє провести комплексне дослідження військових походів династії Ськьольдунгів у ранньому Середньовіччі.

1.3. Методологія дослідження.

Проведене дослідження військових походів представників династії Ськьольдунгів передбачає аналіз наявної джерельної бази та історіографії питання, тому для написання роботи було залучено цілу низку, як загальнонаукових, так і спеціальних методів дослідження. В дисертації було застосовано комплекс власне історичних методів: проблемно-хронологічного та порівняльно-історичного.

Слушно зауважив Леонід Зашкільняк, що для оповіді ідеальною є «зрозуміла і проста мова, яка полегшує дохідливість думок дослідника»¹⁷⁹. Відповідно до цього, ми вирішили використати просту схему з двох блоків методів, які кожний дослідник поступово використовує на етапах своєї наукової роботи. Перший етап включає в себе збір інформації та опрацювання джерельної бази. Під час другого етапу зібраний матеріал аналізується¹⁸⁰, та перетворюється у написання власне тексту наукового дослідження (конструювання історичної оповіді є фіналом історичного пізнання, невіддільним від процесу аналізу нагромадженої інформації за висновками Л. Зашкільняка¹⁸¹.)

Isles: Anglo-Saxon coins / ed. by A. S. Robertson. London: Oxford University Press 1961. 42 pl.

¹⁷⁹ Зашкільняк Л. Вступ до методології історії, Львів, 1996, С. 67.

¹⁸⁰ Brause R. Writing your doctoral dissertation. London, 1999. P. 90.

¹⁸¹ Зашкільняк Л. Вступ... С. 66.

Під час збору інформації було використано публікації з монументального зводу писемних джерел, надрукованого німецьким інститутом дослідження Середньовіччя ще в XIX ст., *Monumenta Germanie Historica*. Більшість томів зводу сьогодні вже є оцифрованими, що значно полегшує до них доступ. Інтерпретація фактів з джерел відбувалась лише після їхнього критичного осмислення та співставлення із наявною інформацією з інших джерел, зокрема, археологічних. Під час опрацювання джерельної бази було застосовано структурний аналіз та лексичний метод (для інтерпретації писемних джерел). Також враховувався той факт, що для авторів середньовічних пам'яток було характерне сприйняття історії, як лінійного процесу та універсалізм¹⁸².

Використання факту чи цитати із такого джерела ставало можливим лише після критичного аналізу інформації та порівняння з матеріалами інших джерел. Відомості, отримані з саг, порівнювалися з повідомленнями західноєвропейських хронік, матеріалів археологічних розкопок та навпаки. Цитати подано мовою оригіналу, щоб уникнути можливих неточностей прочитання.

Для дослідження військових походів представників династії Скульдунгів було застосовано принцип системності, що дозволило зобразити їх цілісну картину, охопивши Західну та Східну Європу. Також кращому висвітленню досліджуваної проблеми сприяли методологічні принципи об'єктивності та історизму. Принцип об'єктивності передбачає всебічний розгляд подій та процесів у їхньому взаємозв'язку задля уникнення заангажованості дослідника. Політична заангажованість окресленої теми дослідження, зумовлена пануванням протягом тривалого часу радянських методологічних, а тепер і російських кліше, особливо актуалізує застосування принципу об'єктивності.

Відповідно до принципу історизму потрібно розглядати будь-яку подію в її розвитку під впливом різноманітних чинників. В даному

¹⁸² Яковенко Н. М. Вступ до історії. Київ, 2007, С. 60-76

випадку важливо під час аналізу фактів опиратися на весь комплекс їх причин та передумов. Це, в свою чергу зумовлене принципом всебічності дослідження. При застосуванні його ми розглядали військові походи представників династії Скьольдунгів з різних сторін, охоплюючи всі ймовірні сфери та території.

Поставлені у дисертації завдання вимагали застосування цілої низки спеціальних історичних методів. Серед них відзначимо наступні методи:

– історико-системний метод, який є одним із ключових у історичних дослідженнях. Його використання дозволило розглянути проблему комплексно, простежуючи зв'язки представників династії Скьольдунгів із правителями європейських країн, їхні родинні зв'язки, результати військових походів тощо;

– історико-генетичний метод, за допомогою якого досліджували процеси були вивчені послідовно, що дозволило показати і проаналізувати причино-наслідкові зв'язки походів Скьольдунгів;

– метод аналізу і синтезу, який дозволив визначити окремі важливі аспекти діяльності Скьольдунгів. Також зазначені методи широко використовувались під час вивчення джерельної бази та історіографії питання.

– історико-порівняльний метод допоміг визначити перехідні етапи в військових походах вікінгів на материкову Європу. Олексій Ясь¹⁸³ вважає, що цей метод переважно використовується для виявлення законів історичного розвитку. Він вважає, що зазначений метод використовується першочергово у контексті переходу від однієї історичної епохи до іншої.

В дослідженні був також частково задіяний біографічний метод. Завдяки його застосуванню під час роботи із джерельним матеріалом нам вдалось простежити життєвий шлях найбільш відомих у джерелах представників з династії Скьольдунгів. Використання цього методу

¹⁸³ Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 133.

передбачало залучення до роботи низки специфічних джерел, таких як фольклор (пісні, саги), агіографічна література (життя святих), які дозволили всебічно дослідити біографію зазначених осіб.

Системний підхід дозволив поєднати одиначне із загальним та комплексно відобразити обрану проблематику, охарактеризувати взаємозв'язок торгово-політичних інтересів, прагнення до особистого збагачення з військовими походами Скульдунгів на європейські землі.

Для побудови структури нашого дослідження було застосовано проблемно-хронологічний метод та метод періодизації. Вивчення військових походів представників династії Скульдунгів проведено від становлення основної гілки на данському престолі до правління Горма Гріма (+987 р.) . Відповідно до цього дисертація розділена на чотири частини. У першій із них йдеться про дискусійні питання щодо можливості військових походів перших Скульдунгів на землі Північно-Східної Європи. Приділена увага походженню літописного Рюрика, Аскольда та його походам, локалізації Руського каганату тощо. Другий розділ включає в себе інформацію про діяльність Скульдунгів у Західній Європі та їхні стосунки із Каролінгами. Також в другому розділі йдеться про діяльність конунга Рагнара Лодброка, походи данів на Англію та утворення Денло (область данського права на території Англії – прим. авт.)

Частина дисертаційного дослідження присвячена неоднозначній, але важливій темі впливу династії Скульдунгів на розвиток торгових шляхів на Балтиці. Увага зосереджена на Каспійському шляхові та шляхові «із варяг у греки», які відігравали значну роль у європейській торгівлі. У рамках нашого дослідження географічним терміном північний регіон Європи (Північна Європа) позначено регіон Північного і Балтійського морів. При дослідженні військових походів Скульдунгів важливою є географічна локалізація подій та місць, що згадуються у джерелах. Це допомагає зрозуміти напрями їх походів, ступінь та локалізацію стосунків із місцевим населенням. Все це потребувало ідентифікації тих чи інших

місць. Разом із тим не всі населені пункти та місцевості зберегли свою назву на сьогоднішній день. І не всі нові топоніми фіксувалися в досліджуваний час. В основному, в дисертаційному дослідженні використовуються назви, загальноприйняті в історіографії.

При роботі із дослідженням походів Скьольдунгів VII – X ст. складними є також питання термінології. Важливим для дисертаційного дослідження є термін *вікінг*. У IX–XI ст. вікінгами називали лише тих осіб, які плавали за море з метою пошуку військової служби чи проведення торговельних операцій, при цьому етнічне походження відіграло другорядне значення¹⁸⁴. У дисертаційном дослідженні такж використовується термін *варяг*, часто вживаний у ПВЛ. *Варягами* також могли називати вихідців з інших країн у сенсі найманців¹⁸⁵.

Макс Фасмер¹⁸⁶ вважав, що етимологічно слово *варяг* походить з древньоскандинавського *varringr* – союзник, член корпорації. Також в науковому середовищі існує гіпотеза, відповідно до якої варягами літописець помилково назвав вагрів. Російський історик Степан Гедеонов¹⁸⁷ висунув припущення, що етимологія слова *варяг* походить з прибалтійського *warang* – меч. На думку радянського історика Аполлона Кузьміна¹⁸⁸, етимологічно *варяг* походить з кельтського *var* – вода, що означає жителів узбережжя моря, а саме балтійських слов'ян. Паралельно в дослідженні використовується етнонім *нормани*, яким західноєвропейські хроністи називали мешканців Скандинавії, які нападали на їхні землі. Цей термін більше розповсюджений в західноєвропейській історіографії.

¹⁸⁴ Newton A. *Travel and travelers of the Middle Ages*, Hove: Psychology Press, 1996, P. 77-79.

¹⁸⁵ Петрухин В. Я. *Викинги на западе и на Русь на востоке: в чем различие*, *Сборник памяти Гуревича А. Я.*, Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2011, С. 366-371.

¹⁸⁶ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1. Москва: Наука, 1964. С. 276.

¹⁸⁷ Гедеонов С. *Варяги и Русь*. С. 87.

¹⁸⁸ Кузьмин А. *Об этнической природе варягов (К постановке проблемы)*. *Вопросы истории*. 1974. № 11. С. 54–83.

Дослідження міждинастичних зв'язків Скьольдунгів, їхнього походження, вимагало застосування спеціальних генеалогічних методів, що дало змогу реконструювати генеалогічне дерево досліджуваної династії. Висновки із проаналізованої інформації побудовано за допомогою методу індукції, оскільки вони ґрунтуються на детально опрацьованому фактологічному матеріалі та наведених доказах. При цьому проаналізовано наявні в науковому середовищі гіпотези із урахуванням інформації з нових досліджень.

Отже, застосування різноманітного методологічного інструментарію допомогло розкрити найважливіші аспекти військових походів Скьольдунгів в контексті епохи вікінгів у Європі, наголосити на необхідності ґрунтовного наукового опрацювання, а також уточнити термінологію.

РОЗДІЛ 2. ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПОХОДІВ СКЬОЛЬДУНГІВ НА ТЕРИТОРІЮ СХІДНОЇ ЄВРОПИ.

2.1. Дискусії щодо походження літописного Рюрика.

Раннє Середньовіччя в Східній Європі відзначається багатьма дискусійними проблемами, до яких майже ніколи не згасає інтерес, адже вони дуже часто піддаються впливу панівних державних ідеологій, стаючи слухняним інструментом в руках політиків. В другому розділі дисертації розглянемо одну із цих проблем, а саме епоху вікінгів у Східній Європі та військові походи окремих представників династії Скьольдунгів. Значні труднощі для дослідників цього періоду складає недостатня кількість писемних джерел, що додатково ускладнює роботу.

І тут варто написати кілька слів щодо важливого питання про початок періоду, який отримав в світовій історіографії назву «епоха вікінгів у Середньовічній Європі». Вікінги були хорошими мореплавцями здавна, оскільки бідні ресурси Скандинавського півострова змушували їх пристосовуватися і виживати не в останню чергу завдяки рибальству. Згодом, вони почали формувати так звані ледунги – збір військового ополчення для захисту власного узбережжя місцевим населенням. Частина вікінгів, на думку, Леонтія Войтовича¹⁸⁹, могла використовувати ледунги для походів на узбережжя інших країн. Використання конкретно ледунгів для військових нападів протягом VIII-X ст. можливо, однак документальних підтверджень цьому ми не знайшли. Оскільки вперше в джерелах ледунг, в якості використання десантного рейду та для охорони купців, зафіксований у XI ст. у так званих законах Гулатінга¹⁹⁰.

¹⁸⁹Войтович Л. Князь Рюрик. Славетні постаті Середньовіччя. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2014. С. 17.

¹⁹⁰ Robbestad K. Gulatingloven. Oslo: Norrøne bokverk. Det Norske Samlaget, 1969. P. 44.

Дату спалення монастиря флотилією норманів у Ліндіспармі в 793 році¹⁹¹ в сучасній історіографії загальноприйнято вважати датою початку епохи вікінгів у Європі. Саме після цього набіги північних завойовників стають набагато регулярнішими, про що свідчать численні записи у західноєвропейських хроніках. Однак нові знахідки археологів змушують дещо переглянути таке датування. До прикладу, англійська дослідниця Джудіт Джеш¹⁹² вважає, що, враховуючи дані сучасних археологічних досліджень, спорадичні напади вікінгів на Британські острови відбувалися ще в 700-750-х роках. Однак лише в IX ст. вони стають регулярнішими. Такі історики, як Джуліан Річардс¹⁹³ та Девід Ваєт¹⁹⁴ також дотримуються думки, що нерегулярні походи вікінгів відбувалися ще в середині VIII ст., а напади на Дорсет відбулися ще в 787-789 рр., що на кілька років раніше пограбування Ліндіспарму. Однак відомий дослідник-скандинавіст Бйорн Мир стверджує, що епоха вікінгів, так як її прийнято окреслювати, розпочалася в IX ст., оскільки саме тоді частішають повідомлення про напади в європейських хроніках¹⁹⁵. Одним із аргументів на користь твердження Б. Мира є значне збільшення кількості населення на території скандинавських країн у IX ст., що спричинило частоту їх військових походів.

Американський історик Рональд Грірсон¹⁹⁶ описує епоху вікінгів у своїй монографії, як період постійних грабунків та війн, що, однак, є неоднозначним твердженням. Однак в історіографії ця оцінка епохи

¹⁹¹ The Anglo-Saxon Chronicle / ed. By J. Giles. London: Everyman Press, 1914, P. 34. A. D. 793: «*This year dire forwarnings came over the land of North-humbrians, and miserably terrified the people; these were excessive whirlwinds, and lightning; and fiery dragons were seen flying in the air. And a little famine soon followed these tokens; and a little after that, in the same year, on the 6th before the Ides of January, the ravaging of heathen men lamentably destroyed God's church at Lindisfarne thorough rapine and slaughter*»

¹⁹² Jesch J. The Viking Diaspora Routledge, 2015, P. 8.

¹⁹³ Richards J. Viking Age England. London, 1991, P. 34.

¹⁹⁴ Wyatt D. Slaves and Warriors in Medieval Britain and Ireland: 800–1200. Brill., P. 124.

¹⁹⁵ Myhre, B. The Beginning of the Viking Age - Some Current Archaeological Problems, *Viking Revaluations*, London, 1999, P. 182-204.

¹⁹⁶ Grierson P. Medieval European Coinage: The Early Middle Ages (5th –10th Centuries), Volume 1, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, P. 11-32.

вікінгів є доволі поширеною. З ним також погоджується данський археолог Ібен Клесо, яка вважає, що грабіжницькі напади вікінгів сповільнювали економічний розвиток Західної Європи¹⁹⁷. Проте американська дослідниця Марі Браун¹⁹⁸ дійшла висновку, що завдяки діяльності вікінгів були налагоджені міждержавні зв'язки, посилювалися державотворчі та міграційні процеси. Завдяки веденню воєнних дій, укладенню альянсів та їх розірванню вікінгам вдалося створити унікальне соціокультурне середовище, яке простягалось від Дубліна до Києва.

Походи скандинавських вождів на територію Східної Європи стали органічною частиною загальної епохи вікінгів. Український археолог Федір Андрощук¹⁹⁹ висловив припущення, що саме походи вікінгів на Схід приносили їм чималий прибуток. Визначити точну кількість скандинавів, які брали участь у військових походах на Східну Європу доволі складно, оскільки наявні писемні джерела могли її перебільшувати, як зазначав американський історик Пітер Соєр. Однак ми маємо в наявності скандинавські поховання на території Східної Європи²⁰⁰, які свідчать про те, що вона була відомою для вікінгів.

На південно-східне узбережжя Балтійського моря вікінги також звернули свою увагу раніше. Перші скандинавські поселення тут датуються другою половиною VII-X ст., про що писали російські вчені

¹⁹⁷ Klæsøe I. Research history. Some comments. *Viking trade and settlement in continental Western Europe*, Museum Tusulanum Press, 2010, P. 7-8.

¹⁹⁸ Brown M. *Song of the Vikings: Snorri and the making of Norse Myths*. New York: Palgrave Macmillan, 2014, P. 54.

¹⁹⁹ Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004. Т.3. С. 7.

²⁰⁰ Duczko W. *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden: Brill, 2004. P. 129-130; Каинов С. Погребения с предметами вооружения Гнёздовского некрополя. *Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования. Труды Государственного исторического музея*. 2018. Вып. 210. С. 213-214; Hedenstierna Jonson C. Foreigner and local: identities and cultural expression among the urban people of Birka. A matter of identity. *Shetland and the Viking world: papers from the 17th Viking congress*. Lerwick, 2016. P. 189-196.

Галина Глазиріна²⁰¹ та Тетяна Джаксон²⁰² в контексті своїх досліджень скандинавських саг та географічних уявлень вікінгів про Східну Європу. Також це зафіксувала норвезький археолог Анне Сталсберг²⁰³.

Відповідно до даних сучасних археологічних досліджень, такі історики, як Крістін Стірн²⁰⁴, Леонтій Войтович²⁰⁵, дійшли висновку, що перші нерегулярні набіги вікінгів на Східне узбережжя Балтики розпочались ще на початку VII ст. Л. Войтович²⁰⁶ також вважав, що дату епохи вікінгів варто віднести до 730-х років, коли шведи з Готланда почали освоювати узбережжя Балтики (Гробіні біля сучасного Ліспая та Апуоле і Віскаутен на Куршській косі – прим.авт.)

Сучасні російські історики також прагнуть посунути епоху вікінгів в Східній Європі на кілька десятків років раніше на прикладі поселення Старої Ладоги. Згідно з гіпотезою російського археолога Євгена Рябініна²⁰⁷, вона була засноване не пізніше 753р., і у її ранніх горизонтах помітна перевага скандинавського елемента. Хоча інші археологи такі, як Владислав Равдонікас та Сергій Орлов вважали, що Стара Ладога була заснована ще наприкінці VI-початку VII ст., і першопочатково в ній переважав фінський елемент²⁰⁸. Цю гіпотезу також підтримали Адольф Стендер-Петерсен²⁰⁹ та Хольгер Арбман²¹⁰. Томас Нунен²¹¹ також

²⁰¹ Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладоги (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР*. Москва, 1985. С. 106-115;

²⁰² Джаксон Т. «Восточный путь» исландских королевских саг. *История СССР*. 1976. № 5. С.164-170. Джаксон Т. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва, 2001, С. 87-90.

²⁰³ Сталсберг А. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. *Историческая археология: традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва, 1998, С. 278.

²⁰⁴ Stjern K. Swedes and Geats during the migration period. *Viking club Extra Series*. V. 3. 1912. P. 64-96

²⁰⁵ Войтович Л. Князь Рюрик. Славетні постаті Середньовіччя. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2014. С. 16.

²⁰⁶ Там само. С. 17.

²⁰⁷ Рябинин Е. “Деревянный мир” раннесредневековой Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища 1973–1985 гг.) *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей*. Санкт-Петербург, 1996. С. 4-20

²⁰⁸ Равдоникас В. Старая Ладога. *КСИИМК*, XI. Москва, 1945. С. 89-104.

²⁰⁹ Stender-Petersen A. *Varangica*. Aarhus, 1953. P. 97.

дотримується думки, що вікінги відіграли важливу роль у розвитку Старої Ладogi в контексті концепції про колонізаційну теорію. Ця концепція вписувалася в так звану «звичайну схему російської історії», яку справедливо критикував ще Михайло Грушевський²¹². Адже знахідка жіночого поховання у Рієккалі дає підстави стверджувати, що скандинави зацікавились Північно-Східною Європою раніше. Проте це не означає автоматично переваги скандинавського етносу у поселеннях VII-VIII ст.

Треба відзначити, що Ладозька версія заснування Русі критично сприймається багатьма істориками²¹³. Її також ґрунтовно проаналізував Петро Толочко²¹⁴, на думку якого ця гіпотеза ніяк не узгоджується з інформацією писемних джерел. На ранніх горизонтах Ладозького городища з середини VIII ст., відслідковуються сліди присутності скандинавів. В історіографії загально прийнято вважати, що тут розташовувалося поселення, яке у скандинавських сагах отримало назву Альдейґюборґ. У якості доповнення до археологічних джерел, які дали матеріал для подальших досліджень історії Північно-Східної Європи, напишемо також кілька слів про згадки Старої Ладogi в скандинавських сагах. Радянська скандивістка, Олена Ридзевська, переклала та опублікувала ту їхню частину, яка стосувалась власне Старої Ладogi²¹⁵, і зробила висновок, що перші згадки про неї в сагах датуються мінімум X ст.

²¹⁰ Арбман Х. Вікінги. Санкт-Петербург, 2006, С. 53-55.

²¹¹ Noonan T. Why the Vikings first came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1986. Vol. 34. P. 321-323.

²¹² Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, *Український історичний журнал*, 2014, №5. С. 207.

²¹³ Цукерман К. Два етапа формування Древнерусского государства. *Археологія 1*, 2003. С.76-99; Щодра О. “Звідки пішла Руська земля...”: Історія проблеми та сучасні дискусії про походження Русі в російській історіографії. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С.235-253.

²¹⁴ Толочко П. Русь изначальная. *Археологія 1*, 2003. С. 100-103.

²¹⁵ Ридзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII века. Москва, 1978. С. 86. Ридзевская Е. Сведения о Старой Ладогe в древнесеверной литературе. *КСИИМК, XI*. Москва-Ленинград, изд-во АН СССР, 1945

Однією із найвідоміших знахідок Старої Ладogi є скандинавська ковальська майстерня, датована початком 750-х рр. Ймовірно, вона належала вихідцям із острова Готланд. Шведський археолог, Мартен Стенбергер²¹⁶, визначив, що подібними інструментами користувались шведи у так звану доіндустріальну епоху. Кузня була зруйнована любшанами приблизно у 760 р., однак незабаром скандинави відновлюють свій вплив у поселенні та відбудовують зруйновані будинки. Адольф Стендер-Петерсен²¹⁷ також звертав увагу на те, що тип будівель, розкопаних на нижніх горизонтах, має виразний скандинавський характер.

Оскільки до середини X ст. археологи не фіксують залишки перебування слов'ян на Ладозькому городищі, воно не могло бути центром слов'янської протодержави. Зауважуємо той факт, що інформація про таку державу в Північно-Східній Європі майже не повідомляється в скандинавських джерелах. Російська скандинавістка Олена Мельнікова визначила, що у скандинавських сагах Русь згадується під назвою *Гардарікі*, тобто країна городищ. У «Сазі про Гальвдана Ейстейнссона» (кінець XIII – початок XIV ст.) зустрічається топонім *Русаланд*. Стара Ладога ж розташовувалася в ареалі фінських племен, що фіксує «ПВЛ»²¹⁸.

Леонтій Войтович²¹⁹ зазначив, що у ряді саг про давні часи («Сага про Хальвдана, сина Естейна», «Сага про Тідрека Бернського», «Сага про Стурлауга Працьовитого», «Сага про Хрольва Пішохода») розповідається про скандинавське королівство, центром якого була Стара Ладога. До наших днів дійшли скупі відомості про похід данських вікінгів на територію Східної Європи, про що йдеться у «Життєписі святого Анскарія». Спочатку дани успішно вторглися у Швецію і мало не захопили Бірку, однак шведському королеві Анунду вдалось їх переконати піти

²¹⁶Stenberger M. Vallhagar: A Migration Period Settlement on Gotland, Sweden. Munskgaard, 1955. 1205 p.

²¹⁷Стендер-Петерсен А. Ответ на замечания В. Виллинбахова и В. Похлебкина. Kuml. Arhus, 1960. P.137-144

²¹⁸Лаврентьевская летопись. ПСРЛ, Т. 1, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1926. С. 44.

²¹⁹Войтович Л. Князь Рюрик. С. 88.

походом на інше «багате східне місто»²²⁰. Анатолій Кірпічніков²²¹ вважав, що йшла мова про Стару Ладогу, яка була вже відома вікінгам. Археологи знайшли на горизонті E2 сліди від пожежі, датовані 852-855 роками, що підтверджує інформацію від Рімберта²²². Аргументом на користь цього твердження, він висуває те, що на відміну від шведських мореплавців, Рімберт погано знав Східну Європу і не міг точно назвати це місто²²³.

Звернемося тепер до наступної частини нашого розділу, а саме перших Скьольдунгів на теренах Північно-Східної Європи. Рання історія походження скандинавських династій страшенно заплутана, оскільки автори саг часто самі суперечили собі, вводячи в оману також дослідників. Генеалогія Скьольдунгів базується на «Родоводі данських конунгів» Арі Мудрого, «Родовому переліку Скьольдунгів» Семунда Мудрого та «Сазі про Скьольдунгів», які у повному обсязі не дійшли до наших днів, і збереглися у фрагментах в основному з латинських конспектів *Regum Danicarum Fragmenta* Ангрімура Йонсона (1568–1648). Потрібно зазначити, що у ранньому середньовіччі родоначальниками скандинавських династій часто були одні і ті ж особи, як наприклад, Івар Відфамме, конунг, котрого водночас вважають засновником династії шведських Інглінгів та данських Скьольдунгів.

Зазначений Івар Відфамме захопив Упсалу та підпорядкував собі всі східні землі аж до *Гардарікі*, тож перші спроби вікінгів проникнути глибше на континент дійсно почались раніше²²⁴. Російська скандинівстка, Тетяна Джаксон²²⁵, відзначає, що в VII ст. з'являються перші згадки в сагах про *Austrverg*, тобто Східний шлях, який ототожнюється із землями

²²⁰ Vita Sancti Anscarii a Rimberto. *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover. T. 2. P. 683-725.

²²¹ Кірпічніков А. Ладога и Ладожская земля VIII – XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы*. Ленинград, 1988. С. 38-79.

²²² Войтович Л. Князь Рюрик. С. 87.

²²³ Кірпічніков А. Ладога и Ладожская земля VIII – XIII вв... С. 38-79.

²²⁴ Стрингольм А. Походы викингов, государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов. Москва: Центрполиграф, 2002. С. 657-659.

²²⁵ Джаксон Т. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва: Унив. Д. Пожарского, 2001. С.78-79.

Східної Європи. Потім Івар Відфамме видав свою дочку Ауд заміж за короля Гардарікі Радбарда, і від цього шлюбу народився Рандвер, майбутній батько короля Сігурда Рінга. На жаль, деталі цього шлюбу невідомі, крім народження Сігурда Рінга, але саме Рандвер, син Радбарда, став королем Упсали. Згодом він відправив свого брата Гаральда Гільдетана з військом для того, щоб відвоювати Данію. Під Східною державою, яка згадується в сагах, як та, що також належала Іварові, ймовірно, маються на увазі Прибалтійські землі та Приладожжя.

Спробуємо розібратись у складній генеалогії правителів Старої Ладogi. Відповідно до «Саги про Гальвдана Ейстенсона», Ейстейн разом із своїм сином Гальвданом захопив Стару Ладogu, вбив місцевого конунга Хергейра та уклав династичний шлюб із його вдовою Ісгерд. Цікаво, що Ісгерд вважають дочкою конунга Гаутланду, області сучасної Швеції. Леонтій Войтович²²⁶ стверджував, що Ейстейн був сином хевдінга, а, отже, за походженням не належав ні до династії Інглінгів, ні до династії Скьольдунгів, тож йому було складно реалізувати свої амбіції у себе вдома. Тож цілком імовірно, що він міг піти в похід задля підкорення нових земель. Сага повідомляє, що Ейстейн під час свого перебування у Старій Ладозі кілька разів ішов походом на Бярмію і у одній із таких експедицій загинув²²⁷. Омелян Пріцак ототожнив Ейстейна із Ейстейном Войовничим, королем Швеції, проте це не співпадає із подальшою долею вікінга²²⁸.

М. Беляєв²²⁹ та Л. Войтович²³⁰ вважали, що після загибелі Ейстейна Гальвдан Старий став правителем Ладogi, але був ним недовго – вже у 806

²²⁶ Войтович Л. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. Львів, 2013. С. 3-35. Його ж. Князь Рюрик (Славетні постаті середньовіччя). Біла Церква, 2014. С.77.

²²⁷ Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси, Москва, Ладомир, 1996, С. 50-89.

²²⁸ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги та Стара Скандинавія. Том II. Київ, 2003. С. 870.

²²⁹ Беляєв Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. 1929. С. 250.

р. він прибув у складі нового посольства до Карла Великого. Відповідно до Анналів королівства франків, тоді ж за Гальвданом було остаточно утверджено Фризію²³¹. Наявність у Старій Ладозі фризької кераміки IX ст. дозволяє висловити припущення, що між нею та Фризією були контакти, що досліджує багато російських археологів, зокрема А. Кірпічніков²³², а також норвезький археолог Анне Сталсберг²³³.

Гальвдан відомий у західноєвропейських писемних джерелах, як ютландський конунг та родич короля Сігіфріда (?-~800 р.). Вперше про нього згадується у 782 р., коли він очолив посольство від свого короля Сігіфріда до короля франків Карла Великого (768-814 рр.)²³⁴. Внаслідок цього посольства Гальвдан зміцнив свої позиції у Данії, адже він зміг добитися у франків укладення мирного договору на досить вигідних умовах для данських королів. Відповідно до викладу Ейнгарда, тоді ж данам була запропонована частина Фризії у володіння. Відомий польський славіст Генрик Ловмянський вважав, що посольство до Карла Великого на чолі з Гальвданом Старим від 782 р., ще не дає підстав зробити висновок про те, що тоді він отримав Фризію у своє васальне володіння²³⁵. Дослідник аргументував це твердження тим, що у такому разі правителі провінції мали б її захищати від нападів вікінгів. На нашу думку, данські конунги намагалися створити у Фризії зручний плацдарм для своїх походів на Європу, що відображає карта їхньої подальшої експансії.

²³⁰ Войтович Л. Князь Рюрик. С. 86.

²³¹ *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 / Post editionem G. H. Pertzii.* Hannoverae: Impensis Biblioplii Hahniani, 1895, P. 111-112.

²³² Кирпичников А. Ладога в международной торговле VIII–XI вв. (по находкам куфических монет). *Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX–XIII вв."* Чернигов, 1988.

²³³ Stalsberg A. The Scandinavian Viking Age finds in Rus'. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.* Vol. 69. 1988. S. 448-471; Ibid. Die Skandinavier der Wikingerzeit in der alten Rus», *Die Wikinger*, 2008, s. 101-112.

²³⁴ Einhard, *Vita Karoli Magni. Monumenta Germaniae Historica.* SRG 25, 6th edn. Hannover, 1911, 1911, T. 2., P. 683-725.

²³⁵ Ловмянский Г. Рорик фрисландский и Рюрик новгородский. *Скандинавский сборник.* Вып. 7. 1963. С. 221–249.

Згідно із повідомленнями із джерел, Гальвдан у 810 р. брав активну участь у боротьбі за данський престол, і його вважали одним із основних конкурентів короля Готфріда. Отже, він належав до династії Скульдунгів, інакше б не міг розраховувати на значну підтримку серед знаті.

Спробуємо з'ясувати до якої ж династії належав Гальвдан Старий. Фрідріх Крузе²³⁶ та Микола Беляєв²³⁷ вважали, що він був сином відомого данського конунга Гаральда Гільдетана, у якого було троє синів – Горм, Рюрик та Гальвдан. Згідно із «Піснею про Хюндле»²³⁸, Гаральд Гільдетан був сином данського короля Рюрика Метателя Кілець та Ауд, дочки Івара Відфамме, а отже, Гальвдан Старий доводився внуком Іварові, якого вважають, як ми вище зазначали, родоначальником династії Скульдунгів. У тій же «Пісні про Хюндле» Гальвдана називають найкращим із Скульдунгів, а Сноррі Стуррлуссон вважає його родоначальником кількох династій, однак варто зазначити, що назви більшості з них легендарні. Леонтій Войтович²³⁹ висловив припущення, що Гальвдан міг бути Скульдунгом за матір'ю, яка була сестрою Гаральда Гільдетана, та двоюрідним братом Горма. Однозначно стверджувати, що Гальвдан Старий володів Старою Ладогою не можна. Це твердження є дуже суперечливим, як і сама постать Гальвдана. Ймовірно, він належав до династії Скульдунгів і брав активну участь у їх набігах на країну франків.

Звернемося тепер до походження Рюрика. Дуже мало історичних осіб можуть похвалитись такою популярністю, як літописний Рюрик, який досі залишається однією із найдискусійніших постатей у світовій історіографії²⁴⁰. За цей час вчені висували найрізноманітніші версії

²³⁶ Крузе Ф. О происхождении Рюрика. *Журнал министерства народного просвещения*. 1836. № 1. С. 43-73.

²³⁷ Беляєв Н. Т. Рюрик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. 1929. С. 215–270.

²³⁸ Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях. Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1963. С. 113.

²³⁹ Войтович Л. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. С. 22.

²⁴⁰ Див. суч. стан дискусії у Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква, 2014. С. 88-120.

походження князя. Частина істориків вважає Рюрика напівлегендарною особою, розповідь про якого вставили у «Повість минулих літ» на замовлення князя Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) у XII ст. Зокрема, такої думки дотримувалася радянська скандинавістка Олена Ридзевська.

Згідно із інформацією «ПВЛ», Рюрик був запрошений у 862 р. в Стару Ладогу представниками місцевих угро-фінських племен для князювання разом із своїми братами²⁴¹. Археологи вищезазначеної Староладозької експедиції, яка працює з 1972 р.²⁴², Анатолій Кірпічніков та Глеб Лебедев²⁴³ зафіксували на стику горизонтів E2-E1 рештки пожежі близько 865 р., внаслідок якої згоріла майже вся Стара Ладога. На думку деяких істориків, це підвищує довіру до літописних дат. Дослідники древніх літописів ще раніше дійшли висновку, що вони мають хронологічні розбіжності на кілька років, тому цілком імовірно, що запрошення нового військового вождя могло відбутись раніше, ніж у 862 р.²⁴⁴ Олексій Шахматов²⁴⁵ зробив висновок, що в літописі фрагмент к Русі. *сіце бо звахуть. ты Варгы Русь. бко се друзии зовутсб Свеє. друзии же*

²⁴¹ПСРЛ, Т. 1. Лаврентьевская летопись, Ленинград 1926, VIII с: «... *“И изгнаша Варггы за море. и не даша имъ дани. и почаша сами в собѣ володѣти. и не бѣ в нихъ правды. и вѣста родъ на ро[д]. и бышы оусобищѣ в ни. и воевати сами на са почаша. и ркоша пощемъ сами в собѣ княза. иже бы володѣлъ нами и радилъ. по раду по праву. идоша за море к Варгаго. к Русі. сіце бо звахуть. ты Варгы Русь. ѡко се друзии зовутса Свеє. друзии же Оурмани. Аньглане. ингы и Готе. тако и си ркоша. Русь. Чюдѣ. Словентѣ. Кривичи. и вса земля наша велика. и вбилна. а нарада вѣ неи нѣтъ. да поидете княжи и володѣтъ нами. и избрашася триє брата. с роды своими. и поѣша по собѣ всю Русь. и придоша къ Словѣномъ пѣрегѣє. и срубиша горо[д] Ладогу. и стѣде старѣишии в Ладозѣ Рюрикѣ. а другии Синеоусѣ на Бѣлѣвзерѣ. а третѣи Труворѣ в Изборьскѣ. и в тѣхъ Варгаг прозвася Русскаѣ земля. по дѣвою же лѣту оумре Синеоусѣ. и брат єго Труворѣ. и приѣа Рюрик власть всю вдинѣ. и пришеде къ Ильмерю. и сруби горо[д] надѣ Волхово. и прозваша и Новѣгоро[д]...»*

²⁴²Спочатку експедицією курував Інститут історії матеріальної культури РАН СРСР, а тепер Інститут археології РАН.

²⁴³Кірпічніков А. Н., Лебедев Г. С., Булкін В. А. и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР*. Вып. 160. Москва, 1980. С. 27

²⁴⁴Войтович Л. Вікінги у Центрально-Східній Європі: загадки Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2009. Вип. 12. С. 79–101.

²⁴⁵Шахматов А. Разыскания о русских летописях. Москва, 2001. С. 11.

Оурмани. Аньгльбне. ин4и и Готе. тако и си ркоша. Русь. Чюдъ. Словен, Кривичи є пізнішою вставкою, яка не впливає на суть інформації.

Щодо етимології імен Рюрик, *Олег, Игор, Ольга*, думки науковців розділилися. Леонтій Войтович²⁴⁶ зазначив, що ім'я *Рюрик* зафіксовано писемними та археологічними джерелами: його носив дід Гамлета, трагічну історію якого розповів Саксон Граматик, також збереглися рунічні написи цього імені, і в сучасній Скандинавії це ім'я досі популярне. Аріст Кунік²⁴⁷, Макс Фасмер виводили ім'я *Рюрик* від староскандинавського *Hrorekr–Hrerekr*, а *Hrorekr* від *hrodr* – *перемога* і *rikr* – *могутній, славний*, що означає *непереможний воїн*. Степан Гедеонов²⁴⁸ же схилявся до слов'янської етимології, вказавши, що ім'я *Олег* було здавна відоме в руській усній традиції, зокрема, билини згадують про героя Вольгу Святославича.

Лідія Грот²⁴⁹ вважає, що оскільки ім'я *Helge* означає «святий», то воно не могло з'явитися раніше прийняття християнства, яке у Скандинавії поширилося значно пізніше, ніж в Русі. Тож ім'я *Олег* в скандинавів з'явилося не раніше XI ст. Також Л. Грот²⁵⁰ зауважила, що в руських літописах згадується прізвисько князя *Віщий*. Віщий же означає, що він використовував знання волхвів, що є антонімом до поняття «святий».

Етимологію імені *Игор* частина фахівців, зокрема Л. Войтович²⁵¹, виводить від скандинавського *Ингвар*. Українська дослідниця Ольга Щодра²⁵² вказала, що ім'я *Ингвар* зафіксоване в джерелах з XII ст., і воно не ототожнювалося з *Игорем*. Щодо етимології імені *Ольга*, яке виводять від

²⁴⁶ Войтович Л. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. С. 14; Його ж. Князь Рюрик. С. 66-67.

²⁴⁷ Кунік А. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1903. С. 10.

²⁴⁸ Гедеонов С. Отрывки из исследования о варяжском вопросе, *Записки Императорской Академии Наук*. Т. 1. СПб. 1862. С. 198-200.

²⁴⁹ Грот Л. Мифологические и реальне шведы на севере России: взгляд из шведской истории. *Шведы и Русский Север. Материалы международного симпозиума к 210 летию А. Витберга*. Киров, 1997. С. 153-158.

²⁵⁰ Грот Л. Шведы и Русский север. Киров. 1997. С. 153.

²⁵¹ Войтович Л. Походження династії Рюриковичів. С. 14.

²⁵² Щодра О. Слов'яни і Русь. С. 377.

скандинавського *Хельга*, російський історик В'ячеслав Фомін²⁵³ вказував на те, що воно також було поширене серед чехів, на території розселення яких майже не було вікінгів.

Російський історик Дмитро Іловайський дотримувався думки, що імена *Олег* та *Ігор* були також руського, а не скандинавського походження. Як аргумент називав те, що найбільш поширені імена скандинавських князів *Олаф*, *Едмунд*, *Івар* майже фіксуються в руських джерелах. Щодо походження імен дружинників князів Олега та Ігоря у договорах з Візантією, то Іловайський²⁵⁴ вважав, що вони походять з руської ономастики язичницького періоду, і частина з них згадується в джерелах до XIII ст. Оскільки частина цих імен згадується поруч з християнськими, і між руською державою та скандинавськими королівствами були тісні взаємостосунки, то ми не можемо відкинути гіпотезу про скандинавську етимологію їх імен. Радянський історик Ігор Шаскольський²⁵⁵ також підтримав гіпотезу щодо скандинавської етимології імен *Рюрик*, *Олег*, *Ольга*, *Ігор*.

С. Гедеонов заперечив скандинавську етимологію імені *Рюрик* та назви міста *Рерик* (головне місто балто-слов'янських племен – прим.авт.), вивівши його походження від ободритського *рарог-сокіл*²⁵⁶. Однак Рериком данці називали Мекленбург, оскільки він розташовувався на території колишнього острова, де було дуже багато тростини, яку данці називали *рерик*, а ободритів *ререгами*. Згідно із повідомленням з «Анналів

²⁵³ Фомин В. Варяги и варяжская Русь. С. 241.

²⁵⁴ Иловайский Д. Начало Руси. Москва, 1996. С. 133-146.

²⁵⁵ Шаскольский И.П. Норманнская теория в современной буржуазной науке. Москва–Ленинград, 1965; Его же. Вопрос о происхождении имени “Русь” в современной буржуазной науке. *Труды Ленинградского отделения Ин-та истории*. Т.10. Ленинград, 1967. С.129-167; Его же. Норманнская проблема в советской историографии. *Советская историография Киевской Руси* / Отв. ред. В.В.Мавродин. Ленинград, 1976. С.152-165; Его ж. Антиноманизм и его судьбы. *Генезис и развитие феодализма в России*. Ленинград, 1983. С.35-51.

²⁵⁶ Гедеонов С. Варяги и Русь, Санкт-Петербург, Тип. Императорской Академии наук, 1876, С. 189-190.

франкських королів», Рерик так називався данською мовою²⁵⁷, на що вказав ще Любор Нідерле²⁵⁸, заперечивши Павелу Шафарику, а наявні археологічні джерела свідчать, що знаком перших Рюриковичів був двозуб, а не тризуб, у якому ряд дослідників вбачали сокола²⁵⁹.

Більшість дослідників відстоює германську етимологію назви поселення і його данський характер. Можливо, мова йшла про данську факторію, купців і жителів якої у 808 р. данський король Готфрід переселив у Хедебю, але повністю поселення не зникло, бо відомо, що у 809 р. тут було вбито ободрицького князя Дрожжа²⁶⁰. Дискусія на цю тему продовжується²⁶¹, а сам емпорій Рерик не локалізований досі. Мекленбурзьке містечко Рерик отримало таку назву лише у 1938 р. Однак чи це була торгова факторія данів на території ободритів чи їх прикордонний форпост однозначної відповіді дати не можна.

Одним з основних аргументів є відома ода з нагоди шлюбу мекленбурзького герцога Карла Леопольда з Катериною Іванівною, дочкою Івана V, племінницею Петра²⁶². Мекленбурзькі історики Бернгард Латом (початок XVII ст.), Іоганн-Фрідріх Хемніц (XVII ст.), Фрідріх Томас (1717) та Магнус Іоганн фон Бер у своїх версіях використовували цю

²⁵⁷ *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829...*, P. 120.

²⁵⁸ Нідерле Л. Славянские старожитности. С. 186.

²⁵⁹ Рапов О. М. „Знаки Рюриковичей” и символ сокола. *Советская Археология*. 1968. №3. С. 62–69.

²⁶⁰ *Annales Regni Francorum*. P.129.

²⁶¹ Wigger F. *Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066*. Schwerin, 1860; Löffler L. *Handelsstaden vid Östersjön som på danskarnas språk kallades Reric. Namn och bygd*. T.7. 1919. S.25-26; Vogel W. *Das emporium Reric, Festschrift til Halvdan Koht*. Oslo, 1933. S.85-92; Vasmer M. *Germanen und Slaven in alter Zeit. Namn och bygd*. T.21. 1933. S.128–130; Koczy L. *Sklawanja Adama Breneńskiego. Slavia Occidentalis*. T.12. Poznań, 1933. S.217; Beltz R. *Der Burgwall von Alt-Gaarz (Mecklenburg). Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit*. T.11. 1935. S.107; Id. *Reric und Thrasiko, Zwei Namen unserer frühesten Geschichte. Monatshefte für Mecklenburg*. 1938. S.220; Id. *Zu Reric. Mecklenburg*. T.34. 1939. S.175-177; Krogmann W. *Reric. Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. T.103. Schwerin, 1939. S.77-84; Vries J. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden, 1962; Doberan Kr. *Ein Beitrag zur Lage von Reric. Varia Archaeologica*. Berlin, 1964. S.237-254; Herrmann J. *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder / Neisse und Elbe*. Berlin, 1968. S.19; Leciejewicz L. *Miasta Słowian północnopółabskich*. Wrocław, 1968. S.20.

²⁶² Thomas F. *Die nahe Anverwandtschaft des Herzogs Carl Leopold mit der Fürstin Catharina von Russland*. Gustrow, 1716.

мекленбурзьку легенду. Висновки їх полягають у тому, що 28-й король вендів Вінцлав (Witzan, Wilzan), який нібито жив у часи Карла Великого, одружився з дочкою князя Русі і Литви. Від того шлюбу народився син Готлейб (*Godlaibum, Gutzloft*), який мав трьох синів з іменами *Rerich, Siwar ma Truwar*. Згодом, вони нібито прийшли на Русь і почали там князувати. Це підтримали К.Марм'є (1840) та Ф.Штадемунд (1848)²⁶³. Український історик Леонтій Войтович²⁶⁴ її вважав простою легендою, оскільки подібні аналоги зустрічалися у європейській літературі XVII-XVIII ст., і в давньоруських джерелах подібне не зустрічається. Ймовірно, інформація, яку подає Василій Татищев²⁶⁵ відноситься до XVI-XVIII ст., тож швидше за все це проста легенда.

Сьогодні є поширеною гіпотеза, що літописний Рюрик та Рорик Ютландський, який належав до бічної гілки данської династії Скъольдунгів – це одна і та ж особа. Одним із перших, хто його ототожнив із Рориком Ютландським, був бельгійський пастор Герман Гольман, який написав працю про Рустрінгію²⁶⁶. Він вважав її батьківщиною Рорика, а всіх русів відносив до рустрінгів. Гіпотезу Гольмана розвинули Фрідріх Крузе²⁶⁷ та Микола Беляєв²⁶⁸, відкинувши деякі напівлегендарні відомості про Рустрінгію.

Діяльність Рорика Ютландського добре відображена у західноєвропейських джерелах, тож вартує коротко її окреслити. Після смерті короля Готфріда в результаті міжусобної боротьби за престол, Гаральд Клак та Хеммінг тікають до імператора Людовіка Благочестивого,

²⁶³ Войтович Л. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. *Наукові зошити історичного факультету*. Львівський національний університет імені Івана Франка. Вип. 7. Львів, 2005. С. 28.

²⁶⁴ Войтович Л. Князь Рюрик. С. 66-67.

²⁶⁵ Татищев В. История Российская. Часть 1. Москва, 2002, С. 107-119.

²⁶⁶ Hollmann H. Rustringen, die ursprüngliche Heimath der ersten Russischen Grossfürsten Ruriks und seiner Bruder. Berlin, 2011. 67 p.

²⁶⁷ Крузе Ф. О происхождении Рюрика. *Журнал министерства народного просвещения*. 1836. № 1. С. 43-73.

²⁶⁸ Беляєв Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. 1929. С. 240.

де у 826 р. разом із Рориком приймають хрещення та отримують у володіння Фризію. Англійський історик Саймон Коупленд²⁶⁹ зазначив, що хоча Рорик і не згадується в західноєвропейських джерелах до 850 р., він міг управляти Дорестадом разом із свої братом Гаральдом за бенефіціарним правом.

У 844 р. Рорик був змушений втекти у землі Лотаря I (840-855 рр.), і вже у 850 р. захопив Дорестада²⁷⁰. Імператор Лотар I (823-855 рр.) був змушений прийняти його клятву вірності, підтвердивши васальне володіння Фризією навзамін безпеки від вторгнень вікінгів. І тут варто звернути увагу на дуже цікавий факт, який спричинив ще одну хвилю дискусій у науковому середовищі – Рорик почав карбувати срібні монети Лотаря. Це питання досі залишається дискусійним, але вартує звернути увагу на те, що в такому разі у Дорестаді на той час вже була достатня кількість срібла для монетної справи. На думку Саймона Коупленда²⁷¹ в IX ст. у Фризію срібло могло потрапити за допомогою торгівлі або грабіжницьких набігів.

Потім Рорик Ютландський втрутився у боротьбу за данський престол, але корона дісталась Хорікові, одному із синів короля Готфріда (+812 р.). Натомість Рорик отримав порт Хедебю²⁷², що, безумовно, активізувало торгівлю між державою Лотаря I та Скандинавією, але ненадовго. Суперники Рорика спалили Дорестада вщент. Потім сама природа довершила їхню справу: після великої повені змінилось русло Рейну, тож місто остаточно втратило своє значення і занепало. У західноєвропейських анналах Рорик Ютландський є одним із

²⁶⁹Coupland C. From Poachers to Gamekeepers: Scandinavian Warlords and Carolingian Kings. *Early Medieval Europe* 7 (1998). P. 85–114.

²⁷⁰ *Annales Bertiniani. 830–882. Monumenta Germaniae Historica.* Hannover. 1826. T. I. P. 429.

²⁷¹ Coupland S. Trading places: Quentovic and Dorestad reassessed. *Early Medieval Europe*. T. 2. 2002. P. 209-223. Ibid. *Carolingian Coinage and the Vikings.* London: Routledge, 2007. P. 94.

²⁷² *Annales Xantenses. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum,* Hannover & Leipsige, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909, P. 1-33.

найпопулярніших Скьольдунгів, і про нього згадують майже щороку, за винятком 867-869 та 874-882 рр. Інформаційну лакуну, на думку Леонтія Войтовича²⁷³, тут заповнює «ПВЛ», адже саме тоді відбулось знамените запрошення варягів на князювання до Старої Ладоги.

Після смерті Лотаря I його землі були розділені Мерсенською угодою між Карлом Лисим (843-877 рр.) та Людовіком Німецьким (843-876 рр.), тож протягом 872-873 рр. Рорик Ютландський провадить активну зовнішню політику, адже його володіння опинилися на кордоні між землями франків та германців. Ймовірно, Рорик, задля забезпечення власного економічного добробуту, зустрічався з Карлом Лисим та Людовіком Німецьким²⁷⁴. Деталі цих переговорів історикам невідомі, однак схоже на те, що Рорикові вдалось переконати обох королів у власній лояльності. На думку Гліба Лебедева та Ігоря Фроянова, якраз саме в цей час, коли Рорик налагоджує свої стосунки з Карлом Лисим та Людовіком Німецьким, у Ладозі і формується місцева опозиція на чолі з Вадимом Хоробрим²⁷⁵. Згадки про це фіксуються у так званому Никонівському літописі. І до достовірності поданої в ньому інформації досі точаться дискусії²⁷⁶, оскільки літопис був записаний значно пізніше з багатьма вставками.

Згідно із «ПВЛ», князь Рюрик помер у 879 р., а остання згадка про нього у західноєвропейських джерелах датується 882 р., коли Карл Товстий передав Фризію у володіння Готфрідові, якого вважають племінником Рорика²⁷⁷. Тож, швидше за все, що до 882 р. Рорик вже помер.

²⁷³ Войтович Л. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. С. 35.

²⁷⁴ *Annales Bertiniani*. 830–882. P. 420.

²⁷⁵ Лебедев Г. Шведские погребения в ладье VII–XI вв. *Скандинавский сборник*. Т. 19. Таллин, 1974. С. 155–18. Фроянов И. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов. *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 3-15. Фроянов И. Мятежный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. Санкт-Петербург, 1992. 280 с.

²⁷⁶ Толочко А. Очерки начальной Руси. Киев, 2015. 356 с.

²⁷⁷ *Annales Xantenses*, P. 1-33.

Генрик Ловмяньський²⁷⁸ вважав, що він помер до 876 р., але не аргументував свою версію.

Адольф Стендер-Петерсен висунув цікаву гіпотезу, яку також варто взяти до уваги. Він відстоює мирне переселення вихідців із Скандинавії на терени Північно-Східної Європи, розділяючи свеїв, які проживали у східній частині Швеції та створили власне королівство *Svea-rike*, та шведів, які проживали на півдні. Збройна ж експансія розпочалась вже наприкінці IX ст. із початком правління Олега та створенням «шляху із варяг у греки»²⁷⁹. З поділом вікінгів можна погодитись, адже етнонім *Svea-rike* побутував на узбережжі Балтії, як назва Східної Швеції, а вікінгів у війську руських князів також називали свеями, однак археологічні джерела свідчать, що їхнє просування вглиб Північно-Східної Європи майже ніколи не мало мирного характеру (візьмемо хоча б неодноразові пожежі Альдейгюборга – прим.авт.)

Майже всі наявні джерела вказують на те, що початково у Ладозі господарювали вихідці із Швеції. Однак в шведських джерелах не повідомляється про конунга Рюрика. Російський історик Михайло Свердлов припустив²⁸⁰, що місцевій ладозькій верхівці було вигідно запросити до себе на престол конунга, яка б не мала тут ніяких зв'язків, а, отже, залежала б від них. Західноєвропейські джерела, зокрема «Фульдські аннали»²⁸¹, «Бертинські аннали», «Ксантенські аннали»²⁸², «Життєпис святого Анскарія»²⁸³ Рімберта, «Життєпис Карла Великого»²⁸⁴ Ейнгарда,

²⁷⁸ Ловмяньський Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”. С. 237.

²⁷⁹ Stender-Petersen A. *Varangica*. P. 111-115.

²⁸⁰ Свердлов М. Rorik (Hroekr) I Gordum. *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто*. Москва, 1994. С. 36–40.

²⁸¹ *Annales Fuldenses. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. P. 337-415.

²⁸² *Annales Xantenses. Monumenta Germaniae Historica*. P. 1-33

²⁸³ *Vita Sancti Anskarii a Rimberto. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. T. 2. P. 683-725.

²⁸⁴ *Vita Caroli Magni. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* T.1. Hannoverae, 1826. P. 135-218.

«Діяння архієпископів гамбурзької церкви»²⁸⁵ Адама Бременського, пов'язують Рорика Ютландського із Гальвданом Старим. Думки хроністів розходяться лише щодо їхнього родинного зв'язку: одні називають його молодшим сином, а інші – внуком Гальвдана Старого.

Вищезначені джерела називають синами Гальвдана Ануло, Хемінга, Гаральд Клака та Рорика. Вони правили Ютландією до загибелі Регінфріда. Після цього Гаральд Клак та Хемінг намагалися зберегти у своїх володіннях Фризію, для чого у 826 році прибули до імператора Людовіка Благочестивого (814-840 рр). Тоді ж вони разом з Рориком Ютландським прийняли християнство. Фрідріх Крузе²⁸⁶, Микола Беляєв²⁸⁷ та Леонтій Войтович²⁸⁸ вважали, що Рюрик був молодшим сином Гальвдана Старого, народженим близько 810 р. Йоган Стенструп, Генрик Ловмянський²⁸⁹ та Олена Мельникова²⁹⁰ стверджують ж, що Рюрик був внуком Гальвдана. В франкських анналах Рорика Ютландського не називають Скъольдунгом, але постійно підкреслюють його родинні зв'язки з правлячою династією Данії. Тож гіпотезу Крузе підтримали Борис Рібаков²⁹¹, Гліб Лебедев²⁹², Михайло Свердлов²⁹³, Анатолій Кірпічніков²⁹⁴, Євген Пчолов²⁹⁵.

Степан Гедеонов²⁹⁶ та Вадим Віллінбахов²⁹⁷ же вважали, що Рюрик походив із прибалтійських слов'ян. Теорію Гедеонова продовжив

²⁸⁵Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontifi cum. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hanoverae, 1917

²⁸⁶ Крузе Ф. О происхождении Рюрика. С. 53-55.

²⁸⁷ Беляєв Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи. С. 235-238.

²⁸⁸ Войтович Л. Князь Рюрик (Славетні постаті середньовіччя). С.78-83.

²⁸⁹ Ловмянский Г. Рорик фрисландский и Рюрик новгородский. С. 224-226.

²⁹⁰ Мельникова Е. Древняя Русь и Скандинавия. Москва, 2011. С. 112-115.

²⁹¹ Рыбаков Б. Киевская Русь русские княжества XII-XIII вв. Москва, 1999. С. 167-170.

²⁹² Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. С. 345-347.

²⁹³Свердлов М. Rorik (Hroekr) i Gordum. *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Папуто*. Москва, 1994. С. 36–40.

²⁹⁴ Кирпичников А. “Сказание о призвании варягов”: Анализ и возможности источника. *Первые скандинавские чтения*. Санкт-Петербург, 1997. С. 34-50.

²⁹⁵ Пчелов Е. Рюрик. Жизнь замечательных людей. Москва, 2010. С. 238-240.

²⁹⁶ Гедеонов С. Варяги и Русь. С. 189.

розвивати Всеволод Меркулов²⁹⁸, використовуючи мекленбурзьку легенду, Серед українських істориків її прихильником виступає Петро Толочко²⁹⁹.

Сучасні прихильники ободритської версії походження Рюрика також посилаються на те, що у франкських джерелах є згадка, що Рорик Ютландський перебував у ободритів, як запрошений князь. Однак також аннали франкських королів є інформація, що Рорик переховувався у саксонських землях. Російський історик Володимир Петрухін³⁰⁰ вважає, що гіпотеза ободритського походження літописного Рюрика є занадто заполітизованою. Аргументи ж сучасних дослідників, зокрема, Вадима Фоміна, Петрухін називає «містифікаційними». Оскільки, слов'янське походження русі та Рюрика тепер повинно обґрунтувати право Росії на Східну Пруссію, окуповану після Другої Світової війни (1939-1945 рр.).

В 2002 році президент Російської Федерації Владімір Путін висловив побажання, щоб в Калінінграді провели патріотичну конференцію, за матеріалами якої росіяни мали би обґрунтувати своє право на «исконно русские земли» Східної Пруссії. Версія ободритського походження Рюрика тут відіграє не останню роль. Тоді ж колишній ідеолог ЦК КПРС, історик дипломатії Русі, Андрій Сахаров³⁰¹ опублікував в *Російській газеті* свою статтю «Рюрик та долі російської державності». Її основною метою було довести, що варяги, включно з Рюриком, належали до слов'ян, які прийшли на Русь з слов'янського Прибалтійського узбережжя.

²⁹⁷ Вилинбахов В.Б. Балтийские славяне и Русь. *Slavia Occidentalis*. Т. 22. Poznań, 1962. С. 265–266. Вилинбахов В. Несколько замечаний о теории А. Стендера-Петерсена. *Скандинавский сборник*. Таллинн, 1968. Вып. 6. С. 128-135.

²⁹⁸ Меркулов В. Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме. *Сборник Русского исторического об-ва*. Т. 8 (156). Антиноманизм. Москва, 2003. С. 133-145.

²⁹⁹ Толочко П. Київська Русь. Київ, 1996. 238 с.

³⁰⁰ Петрухін В. «Русь и все языки». Аспекти исторических взаимосвязей: историко-археологические очерки. Москва: Языки славянских культур, 2011. С. 230-232.

³⁰¹ Сахаров А. Рюрик и судьбы российской государственности. *Российская газета*. 2002. № 183. С. 8.

Крім того, до ободритської версії походження Рюрика є кілька зауваг, оскільки, по-перше, активно розвивали свої зв'язки із ободритами королі Данії, адже вони були їх найближчими сусідами (особливо тісними вони стали у другій половині X ст. – Гаральд Синьозубий навіть одружився на дочці ободритського князя Мстивою); по-друге, ободрити тоді оборонялися від наступу тих же вікінгів та Людовіка Німецького, тому не мали змоги відправляти своїх князів для управління іншими країнами (згодом ободрити опинилися у залежності від данів, а потім їх підкорив німецький імператор Оттон I – прим.авт.) Також у Старій Ладозі та довкола неї, як зазначив Л. Войтович³⁰², відсутні археологічні докази перебування ободритів. Відсутні поселення, які би засвідчували про міграцію ободритів вглиб Північно-Східної Європи, тоді як у шведській Бірці та на острові Готланд зафіксовані сліди перебування слов'ян.

Кілька зауваг щодо родинних зв'язків літописного Рюрика. Відповідно до інформації з «Повісті минулих літ», він прийшов у Альдейгюборг разом із своїми братами Синеусом та Трувором, які почали княжити у Ізборську та Білоозері. Аріст Кунік³⁰³, Микола Беляєв, а згодом і Борис Рібаков³⁰⁴, дійшли висновку, що літописець неправильно переклав епітети Рюрика (*переможний* та *вірний*), або прийшов зі своїм домом (*сине-ус*) та вірною дружиною (*тру-вар*). Рібакову заперечив Генрик Ловмянський³⁰⁵, який вірно вказав на неточності такого тавтологічного перекладу.

Леонтій Войтович³⁰⁶ вважав сумнівним те, що Синеус та Трувор були братами Рюрика, адже його брати в той час або вже загинули (Ануло) або перебували у Данії чи підконтрольних територіях, беручи активну участь у

³⁰² Войтович Л. Князь Рюрик. С. 46.

³⁰³ Кунік А. Нестерово сказание о призвании варяго-россов, объясняемое сказанием о призвании англо-саксов. *Записки Императорской Академии наук*. Т. VI. прилож. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 58-64.

³⁰⁴ Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII ст. Москва, 1982. С. 33.

³⁰⁵ Ловмянский Г. Русь и норманны. Москва, 1985. С. 56; Łowmiański H. Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich. Warszawa, 1957. S. 116-117.

³⁰⁶ Войтович Л. Князь Рюрик. С. 78.

боротьбі за данський престол (Хемінг та Гаральд Клак) Проте ймовірно, що Синеус та Трувор були далекими родичами Рюрика, і він їх відправив як своїх намісників у інші поселення Північно-Східної Європи. Можливо, світло на цю проблему проллють глибші археологічні дослідження, а також детальне вивчення напівлегендарної Бярмії, якою після Карла Тіандера майже ніхто не займався³⁰⁷.

Отже, проблема походження літописного Рюрика залишається дискусійною, оскільки кожна з гіпотез використовується в тій чи іншій мірі Росією для обґрунтування своїх міфічних прав на ключову роль в руській державі або на нові території. Однак ми більше схилиємося до думки, що Рюрик був скандинавського походження.

2.3. Вікінги у Середньому Подніпров'ї. Дискусії щодо локалізації руського каганату.

Період між 810 та 852 роками у історії зв'язків між Північно-Східною Європою та скандинавськими країнами висвітлений у джерелах дуже фрагментарно, адже саме тоді починається активна фаза набігів вікінгів на західноєвропейські країни. Однак руські землі не зникають з поля зору тогочасних хроністів. Бурхливу наукову дискусію спричинило повідомлення із Бертинських анналів³⁰⁸, згідно з яким у 839 р. до

³⁰⁷ Тиандер К. Поездки скандинавов на Белое море. Санкт-Петербург, 1906. 464 с.

³⁰⁸ *Annales Bertiniani. 830–882. P. 431, A. D.: «839...misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum chakanus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum toto habere possent, quoniam itinera, per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas habuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit, eos gentes esse Sueonum. Exploratores potius regni illius nostrigue quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter inveniri posset, utrum fideliter eo necne pervenirent; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam intimare non distulit, et quod eos illius amore libenter susceperit, ac, si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos...»*

франкського імператора Людовіка Благочестивого прибуло посольство від кагана росів.

Це повідомлення, хоча і невелике за обсягом, але містить дуже важливу інформацію: першу згадку про назву *Русь*, відомості про те, що правитель цих росів (так називали себе послы – прим.авт.) носив титул *каган*, свідчення широких міжнародних зв'язків цієї країни із сусідніми державами. Судячи з усього, послы були шведами, і Август Шльоцер навіть запропонував читати титул *каган*, як скандинавське ім'я *Хакон*. Постає питання звідки ж відправилися послы до Людовіка Благочестивого? Детально розглянули всі версії місцезнаходження каганату росів Джонатан Шепард, Саймон Франклін³⁰⁹ та Єлена Галкіна. Шепард вважає, що центром руського каганату була Стара Ладога або ж Рюрикове городище і їхню версію підтримало чимало сучасних істориків, зокрема Євген Пчолов³¹⁰, Джонатан Шепард³¹¹, Дмитрій Мачинський³¹² та ін. Згідно з цією гіпотезою, саме із Старої Ладоги було відправлене посольство до Людовіка Благочестивого, а також відбувся похід варягів на Константинополь у 860 році. Прикметно, що не враховується ймовірність ближчого шляху, який могло би використати посольство росів.

Цю версію продовжив розвивати Костянтин Цукерман, який стверджує, що датування «ПВЛ» невірне, і насправді літописний Рюрик прийшов у Ладогу в 895 році. Історію Русі він пропонує ж розділити на два етапи: перший – 30-70-ті рр. IX ст., другий – кінець IX ст. і прихід Рюрика³¹³. На першому етапі було створено в Ладозі Руський каганат, який

³⁰⁹Франклін С., Шепард Д. Начало Руси (750-1200) / под. ред. Буланина. Санкт-Петербург, 2000. С. 57-70.

³¹⁰ Пчолов Е. Рюрик. Жизнь замечательных людей. С. 134-139.

³¹¹Shepard J. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe*. 1995. Vol. 4. P. 41–60.

³¹² Мачинский Д. А. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси. *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и организующие центры*. Шестые чтения памяти Анны Мачинской. Санкт-Петербург, 2002. С.5-35.

³¹³ Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства. *Археология*. 2003. №1. С. 89-115.

у 70-х роках було зруйновано невідомо ким, де і почав правити літописний Рюрик та його нащадки. Концепцію Цукермана детально проаналізував Петро Толочко, справедливо зауваживши, що його аргументація є дуже слабкою і повністю запозичена у попередників³¹⁴.

Версію локалізації Руського каганату в напівлегендарній Б'ярмії, яка останнім часом теж стає доволі популярною серед російських істориків, переконливо спростувала Ольга Щодра, справедливо вказавши на те, що мешканцям цього північного краю було б складно організувати подорож в Інгельгейм та морські походи у Візантію³¹⁵. Однак локалізація руського каганату у Приладожжі сьогодні є дуже поширеною в російській історіографії, щоб відсунути Київ на маргінес руської історії, і є радше політичною, ніж науковою гіпотезою.

Ще Степан Гедеонов проаналізувавши відомі йому джерела, дійшов висновку, що найімовірніше місце локалізації руського каганату було у Середньому Подніпров'ї. Інший відомий дослідник історії древньої Русі Омелян Прицак також стверджує, що руський каганат знаходився у Придніпров'ї з центром у Києві, а Київську Русь заснували хозари³¹⁶. Ця версія вченого сьогодні не має достатніх наукових аргументів на свою користь, особливо його твердження, що Київ було засновано хозарами у першій половині IX ст. На ранніх археологічних горизонтах Києва переважає слов'янський елемент, а хозарський майже відсутній, що аргументовано довів своїми археологічними дослідженнями Петро Толочко³¹⁷. Ще більше заперечень викликає тенденційна теза Прицака, згідно з якою поляни нібито насправді належали до хозарських племен. Вже давно доведено, що поляни входили до конгломерату слов'янських

³¹⁴ Толочко П. П. Русь изначальная. *Археология*. 2003. № 1.

³¹⁵ Щодра О. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав, *Проблеми слов'янознавства*, Вип. 66, Львів, 2018, С. 9-27

³¹⁶ Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Петрухина. Москва-Иерусалим, 1997. С. 33-38.

³¹⁷ Толочко П. П. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева. *Хазарский альманах*. Т. 2. Киев-Харьков-Москва, 2004. С. 98-108.

племен. Проте не викликає сумнівів той факт, що у IX ст. навколо Києва існувала держава і її правитель міг носити титул *кагана*, що засвідчено арабськими джерелами.

Перша згадка про русів в арабській літературі міститься в «Книзі шляхів та країн», автором якої вважається дослідник з центрального Ірану *Абу Ісхак ал-Фарісі ал-Істахрі* (849/850-934)³¹⁸. Схожа інформація про русів міститься в анонімному трактаті «Межі світу від Сходу до Заходу»³¹⁹. Отже, інформація послів про їхнє етнічне походження та титул правителя підтверджується різними джерелами незалежно одне від одного.

Спробуємо тепер локалізувати руський каганат та з'ясувати, хто ним правив. Першими документально засвідченими правителями Київської держави були Аскольд і Дір. Згідно із «ПВЛ», Аскольд і Дір належали до бояр літописного князя Рюрика, які вирушили нібито на Константинополь через Дніпро. Проте біля Києва вони зупинилися і вирішили утворити власну державу, попередньо звільнивши місцеве населення від хазарської залежності³²⁰. Частина істориків, зокрема, Вільгельм Томсен, Генрик Ловмянський³²¹, Леонтій Войтович³²², вважали, що Аскольд та Дір були

³¹⁸ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Мамедали кызы Велихановой (Велиханлы). Баку: Элм, 1986. С. 129-130: «...Земля слов'ян велика, довжиною 2 місяці (шляху). Руси – народ в стороні болгар, між ними і слов'янами. Тиль – це ім'я річки, яка тече від русів до болгар. Тиль впадає в море хозар. Мова русів інша від хозар. Русів три категорії. (Один) тип їх – ближче до Булгару. Їх найвіддаленіша категорія називається Салаві. А третя категорія називається Арсанія, її правитель в Арсі. Люди прямують через торгівлю до Куйаби. Що стосується Арса, тоді ніхто не заходить, бо вони вбивають кожного, хто стане на їхню землю із чужоземців. З Арса привозять чорних соболів та олово. Руси – народ, (який) спалює своїх померлих. Ці руси торгують з хозарами, Візантією та Великим Булгаром. Від Булгара до Куйаби – близько 20 переходів.»

³¹⁹ «Країна (русів). На схід від неї – гора печенігів, на південь – річка Рута, на захід – слов'яни, на північ – незаселена північ. Це велика країна, народ її невихований, зі всіма воює і перемагає. Правителя їх звати хакан русів. В них багата країна. Серед них є група з мороват. Серед них є група слов'ян, які їм служать. Куйа – місто русів, найблище до мусульман, приємне місто і резиденція правителя. Сла.а – приємне місто, в ньому завжди мир, ведеться торгівля з країною Булгар. Артаб – місто, де вбивають будь – якого чужинця і звідки вивозять дуже цінні леза для мечів та мечі.»

³²⁰ ПСРЛ, Т. 1. Лаврентьевская летопись, Ленинград, 1926, С. 56.

³²¹ Ловмянский Г. Русь и норманны. Москва: Прогресс, 1985. С. 118.

скандинавами за походженням, про що свідчить етимологія їхніх імен (*Hoskuldr, Dyrr*) та наявність скандинавських артефактів у Середньому Подніпров'ї.

Існує також версія, що Аскольд та Дір були нащадками місцевої династії Києвичів, заснованої князем Києм. Подібна інформація зафіксована у хроніках Яна Длугоша³²³ та Мацея Стрийковського³²⁴. Розвинули цю гіпотезу Борис Рибаків³²⁵ та Петро Толочко³²⁶, які вважали, що інформація про боярство Аскольда та Діра під началом Рюрика, є пізньою вставкою в літопис на замовлення князя з династії Рюриковичів.

Джерела повідомляють про похід Аскольда на Константинополь у 860 р. Цей похід описаний також візантійським патріархом Фотієм, оскільки після якого і Аскольд, і його військо охрестились. Сучасний український історик Олексій Толочко вважає, що не варто вбачати в цьому поході далекоглядних проявів мудрого політика, а потрібно розглядати його в контексті звичайних грабіжницьких походів вікінгів³²⁷. Таїнство хрещення дійсно не було чимось надзвичайним для вікінгів, які могли його приймати по кілька разів за свого життя. Однак хрещення Аскольда було важливим саме для візантійського патріарха як можливість розширити свою владу на Східну Європу, адже між константинопольським патріархатом та Папами Римськими вже почали наростати суперечності. Крім того, на думку українського історика Михайла Брайчевського³²⁸ та

³²² Томсен В. Начало русского государства. *Чтения в Московском обществе истории и древностей российских*. 1891. Кн. 1. С. 65; Ловмянский Х. Русь и норманны. Москва, 1985. С. 143–144, 271; Мельникова Е.А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1984. С. 23; Войтович Л. Князь Рюрик. С. 22-23.

³²³ Jana Długosza Kanonika krakowskiego. *Dziejow Polskich ksiag dwanascie*. Т. 1. Krakow: W drukarni W. Kirchmayera. 1867. S. 51.

³²⁴ Kronika polska, litewska, zmodskai wszystkiej Rusi Macieja Stryjkovskiego. Т. 1. Warszawa: Nak. G. L. Glukverga. 1846. S. 112-113.

³²⁵ Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. С. 94-96.

³²⁶ Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. С. 86.

³²⁷ Толочко А. Очерки истории начальной Руси. С. 189-210.

³²⁸ Брайчевський М. Вибрані твори. Київ, 2002. С. 429-456.

Андрія Сахарова³²⁹, історика дипломатії, між Аскольдом та візантійським імператором у 874 році було укладено договір, чого не бувало при звичних грабіжницьких походах вікінгів.

Згідно із «ПВЛ», у 882 році літописний Олег вирушив із півночі до Києва, де внаслідок військового перевороту, усунув від влади Аскольда і Діра. Проаналізувавши списки найдавніших літописних зведень, Михайло Брайчевський висунув твердження, що існував окремий літопис Аскольда, який був включений у «Повість минулих літ»³³⁰. Зрозуміло, що автор «ПВЛ» отримав завдання від князя легітимізувати цей військовий переворот, тож схоже, що розповідь про боярське походження Аскольда і Діра та їхню так звану зраду є коригуванням події. Швидше за все, Олег заручився підтримкою місцевої верхівки та скинув Аскольда. Активна політика Аскольда не могла не викликати спротиву, особливо у релігійній сфері, якою любили прикривати різні соціальні виступи у Середньовіччі. Хрещення Аскольда могло стати приводом для його усунення від влади, адже справжня причина може полягати у зовнішніх чинниках. На думку Леонтія Войтовича³³¹, причиною падіння Аскольда могла стати його зовнішньополітична діяльність, адже деякі її аспекти потребують глибших досліджень. Поки найдетальніший аналіз діяльності Аскольда здійснив М. Брайчевський.

Цікаво, що у «Gesta Danorum» Саксона Граматика згадується вікінг Гвітсерк, який був одним із синів знаменитого Рагнара Лодброка, у контексті його походу на руські землі та захоплення території так званої Рутенії³³². Дехто із дослідників, зокрема Леонтій Войтович³³³, ототожнює Аскольда із Гвітсерком, хоча проблема досі залишається дискусійною. Про

³²⁹ Сахаров А. Дипломатия древней Руси. IX – первая половина X века, Москва, 1980, С. 28-29.

³³⁰ Брайчевський М. Літопис Аскольда, Київ, 2001, С. 54-56.

³³¹ Войтович Л. Князь Рюрик..., С. 126-128.

³³² Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Vol. 1. / ed. by E. Olrik, H. Rceder, Hanniae, 1931, P. 98-101.

³³³ Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. Київ, 2016. С. 93-107.

Гвітсерка згадує ще кілька скандинавських саг. Зокрема, у «Сазі про Рагнара Лодброка» повідомляється про похід сина Рагнара Гвітсерка на «Східні землі», де він і загинув.

У «Пасмі про синів Рагнара»³³⁴ розповідається, що після смерті Рагнара Лодброка Гвітсерк отримав Редготаланд і Вінланд. «Пасмо» було записане наприкінці XIII ст.³³⁵ Омелян Пріцак³³⁶ локалізував Редготаланд, як державу готів з центром «на берегах Дніпра» (Danparstoðum), названим в епосі Dampastaðir / Dampstaðir («поселення на Дніпрі») у граді Аргеймар (Árheimar). Віндланд тоді ж розташовувався, на думку Пріцака³³⁷, по дорозі з Аустрвегу до Східного Гаутланду. У «Сазі про Гавтрека» йдеться про зв'язки між династіями Віндланду і Гаутланду. Тобто це, ймовірно, балтійське узбережжя між гирлами Німану і Даугави.

«Сага про Рагнара Лодброка» залишила нам дуже мало неспотвореної інформації. Достеменно невідомо чи Гвітсерк правив східними землями, чи це були піратські походи, звичні для вікінгів. Сага майже не фіксує відомостей про поселення. У «Сазі про Гервйор» є одна з інтерпретацій міфу про так звану «імперію вікінгів». Згідно з ним, держава Рагнара була розподілена між його синами. Бйорн успадкував Швецію, Сігурдові дісталася Данія, Іварові – Англія, а Гвітсерку – Східний Шлях³³⁸.

Ще один варіант цього міфу записав в «Gesta Danorum» Саксон Граматик. Він приділив цілий розділ описові про східні походи Рагнара Лодброка. Ця історія є дуже схожа на ту, яку ми зустрічали в «Сазі про Рагнара», однак автор подає значно більше подробиць та власних

³³⁴Ragnarssona þátttr. Fornaldar sögur Norðurlanda. T.1. Akureyri, 1959. S. 287-303; Ragnarssona þátttr. T. 35. S. XLIV-XLVIII (вступ), 78-83 (текст);

³³⁵Simek R., Pálsson H. Lexikon der altnordischen literatur. Stuttgart, 1987. S. 286- 287.

³³⁶Пріцак О. Походження Русі. Т. 1. С. 259-262.

³³⁷Пріцак О. Походження Русі. Т. 2. С. 348

³³⁸The Saga of King Heidrek the Wise / Both in Old-Ice. and Engl / Trans. by C. Tolkien. London: Thomas Nelson and sons, 1960. P. 60.

інтерпретацій. Детально описана кровопролитна битва, під час якої загинув правитель цих земель Діан і королем став син Рагнара Гвітсерк³³⁹

Серед істориків щодо ототожнення Аскольда з Гвітсерком також є різні думки. Рорі Мактюрк³⁴⁰ та Гвін Джонс³⁴¹ вважали Рагнара Лодброка напівлегендарною особою, якому приписувались чужі заслуги, тож Гвітсерк не був сином «морського конунга» Рагнара. Адам Сміт³⁴² також стверджує, що Рагнар Лодброк та його сини є вигаданими персонажами. Однак тоді важко пояснити те, що ім'я Рагнара Лодброка часто згадувалось у європейських хроніках і його сини зуміли укріпитись на Британських островах.

Історичні дослідження дозволяють говорити про те, що експансія вікінгів у Східній Європі справді мала місце в другій половині IX ст. Ця теза підкріплена великою кількістю археологічних артефактів³⁴³, а також письмовими згадками арабських джерел³⁴⁴. Саме в цей час відбувається напад на Константинополь під керівництвом літописного князя Аскольда. Окремі дослідники, як от Александр Васильєв³⁴⁵ та Омелян Пріцак³⁴⁶

³³⁹ Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum*. Vol. 1. / ed. by E. Olrik, H. Rceder, Haniae, 1931. P. 133.

³⁴⁰ McTurk R. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973*. Dundalk : Viking Society for Northern Research, 1976. P. 93–124. McTurk R. *Studies in Ragnars saga loðbrókar and Its Major Scandinavian Analogues*. Oxford., 1991. 307 p.

³⁴¹ Гвін Джонс. Вікінги. Потомки Одина и Тора. С. 308-310.

³⁴² Smith A.H. The Sons of Ragnar lothbrok. *Saga-Book of the Viking Society*. T. 11. London, 1935. P. 173–191

³⁴³ Kovalev R. When and What Regions of the Islamic World Exported Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins to Early Viking-Age Northern Lands? *Myntstudier*. Stockholm, 2015. P. 80–81; Noonan T. When did Dirhams first reach the Ukraine? *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2. No. 1. P. 27–28; Androshchuk F. When and How Were Byzantine Miliareia Brought to Scandinavia? *Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire. Constantinople as Center and Crossroad*. Istanbul, 2019. Vol. 23. P. 55-57; Його ж. What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000? *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. P. 95-99.

³⁴⁴ Jonsson Hraundal T. New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources. *Viking and Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2014. Vol. 10. P. 79-82.

³⁴⁵ 9 Vasiliev A. *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Cambridge: The medieval academy of America, 1946. P. 26-28.

³⁴⁶ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ: Обереги, 1997. С. 224-231.

пов'язували Аскольдів похід із завоювання Гвітсерком Геллеспонту. Відповідно, Аскольд міг бути тим одним із синів Рагнара Лодброка. На користь цієї гіпотези свідчать хронологічні відповідності, але імена *Гвітсерк* та *Аскольд* неспівзвучні між собою. Однак сама особа Гвітсерка є надзвичайно суперечливою, як власне й особа Рагнара³⁴⁷.

Дискусійним залишається питання чи Аскольд і Дір правили одночасно в Києві чи ні. Михайло Грушевський вважав, що Дір правив пізніше, але це суперечить джерелам, оскільки його могила була розташована на території київського некрополя, та і не згадується після 882 року про князя Діра³⁴⁸. Більш переконливо виглядає версія відомого археолога Володимира Зоценка, який пов'язував появу вікінгів у Придніпров'ї із антискандинавським повстанням куршів³⁴⁹. Тоді поява Діра вдало збіглася із сприятливими умовами для звільнення від хозарської залежності. Цілком можливо, що він прийняв титул *каган*, щоб підкреслити свою рівність з правителем хозарського каганату. Цю версію обстоює Леонтій Войтович³⁵⁰, який вважає, що Дір був попередником Аскольда, посилаючись на ал-Масуді, і саме він відправив відоме посольство до Людовіка Благочестивого у 839 р. Однак той же ал-Масуді називає Діра першим зі слов'янських правителів, який володів багатьма містами у Середньому Подніпров'ї. Про це свідчить вказівка хроніста на те, що поруч з володіннями Діра розташовувалися землі дулібського царя Аванджа та угорського царя.

³⁴⁷ Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2016. Т. 16. С. 104-105; Його ж. Князь Рюрик. Біла Церква, 2014. Т. 4: Славетні постаті Середньовіччя. С. 31-32.

³⁴⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.1. С. 412-415.

³⁴⁹ Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX-X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии*. Москва, 1985. С. 126–127.

³⁵⁰ Войтович Л.В. Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О.Пріцаком. *Хазарський альманах*. Т. 4. Київ–Харьков, 2005. С. 109–117

Дискусійним є питання про скандинавські знахідки навколо Києва. Євген Пчолов³⁵¹, Дмитро Мачинський, Джонатан Шепард³⁵² та інші історики стверджують, що оскільки у Придніпров'ї відсутні археологічні знахідки скандинавів першої половини IX ст., то швидше за все руський каганат знаходився у Північно-Східній Русі, де скандинавський елемент був поширений ще з VIII ст. Проте В. Зоценко та Ф. Андрощук у своїх наукових розвідках довели, що довкола Києва теж були поширені скандинавські артефакти³⁵³. Продовження детальніших археологічних досліджень знахідок у Придніпров'ї допоможе скласти історикам більш цілісну картину IX ст. Русі.

Крім того, не варто забувати, що були походи варягів на причорноморські міста ще до правління Аскольда і Діра, про що згадується в «Життєписі Стефана Сурозького» та «Життєписі Георгія Амастрідського». Швидше за все, ці походи відбувались приблизно в один час із хрестоматійним нападом вікінгів на монастир у Ліндісфарні³⁵⁴. Зокрема, проаналізувавши текст життєписів, Аріст Кунік³⁵⁵ дійшов висновку, що їхній автор використовував під час написання твору візантійського патріарха Фотія. Оскільки Фотій описав напад росів від 18 червня 860 р., тож життєписи мали бути написані опісля. Кунікові одразу

³⁵¹ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX — нач. XI в. Москва: РГГУ, 2001. С. 117.

³⁵² Shepard J. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe*. 1995. Vol. 4. P. 41–60.

³⁵³ Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX-X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии*. Москва, 1985. С. 126–127. Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева “дружинного периода”. *Ruthenica*. Т. 2. Киев, 2003. С. 26–52; Зоценко В. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Київ, 2004. С. 87–105

³⁵⁴ Див. детальну історіографію в Филипчук О. Роси в «Житті Георгія Амастрідського». *Український історичний журнал*. 2012. Вип. 2, (№503). С. 173–189.

³⁵⁵ Kunik E. Der Raubzug und die Bekehrung eines Russenfürsten, nach der Biographie des Bishofs Georg von Amastris. *Bulletin De La Classe Historico-Philologique De L'Académie Impériale Des Sciences De Saint-Petersbourg*. 1845. №3. P.33–48.

ж заперечив візантиніст В. Васильєвський³⁵⁶, який вважав, що автором життєписів був агіограф Ігнатій Диякон, тобто вони були написані в 770-840-х роках і авторами походів були не роси, а слов'яни. Версію Васильєвського підтримали Е. Ліпшиць³⁵⁷ та М. Левченко³⁵⁸. А. Грегуар³⁵⁹ та Ж. Да Коста-Лує заперечували військові походи росів до 860 р., а також авторство Ігнатія. А. Васильєв³⁶⁰ припустив, що в цих життєписах йшлося про значно пізніший похід 941 р.

Відомий візантиніст Ігор Шевченко³⁶¹ також підтримував гіпотезу Васильєвського, підтримавши її кількома аргументами. А саме текстологічним аналізом життєписів з іншими творами Ігнатія Диякона, внаслідок якого було виявлено подібність їхньої лексики. Грецький вчений А. Маркопулос³⁶² теж доклав свою лепту в дискусію. Він зробив наступний висновок: життєпис написав Ігнатій, але розповідь про похід росів була вставлена пізніше. Український історик Олександр Филипчук³⁶³, детально проаналізувавши «Життєпис Георгія Амастридського» та гомілії патріарха Фотія, дійшов висновку, що його варто зарахувати не до джерел IX ст., а як ще одне джерело про похід князя Ігоря 941 р. Оскільки є багато паралелей з джерелами X ст. На даний момент ми не можемо однозначно довести чи

³⁵⁶Васильевский В. Избранные труды по истории Византии (Труды В.Г.Васильевского): В 2 кн. (4 т.). Москва, 2010. Кн.2. Т.3. С.9–153.

³⁵⁷Липшиц Е. О походе Руси на Византию ранее 842 г. *Исторические записки*. 1948. Т.26. С.312-331.

³⁵⁸Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений. Москва, 1956. С. 45-50.

³⁵⁹Da Costa-Louillet G. Y eut-il des invasions russes dans l'Empire Byzantin avant 860? *Byzantion*. 1940/1941. Т.15. P.231-248.

³⁶⁰Vasiliev A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, 1946 (*The Medieval Academy of America. Vol.46*). P.71-89

³⁶¹Ševčenko I. Hagiography of Iconoclast Period. *Iconoclasm: Papers given on the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies: 1975: University of Birmingham* / Ed. A.Bryer, J.Herrin. Birmingham, 1975. P.113-133. Так, І.Шевченко показав сім абсолютно ідентичних текстуральних пасажів у житіях Георгія й Никифора, а також одну паралель із житієм Григорія Декаполіта. Важливим аргументом на користь того, що Ігнатій написав усі ці житія, є часте цитування у всіх «Laudatem Basilii Magni».

³⁶²Markopoulos A. La Vie de Saint Georges d'Amastris et Photius. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. 1979. Bd.28. P.75-82.

³⁶³Филипчук О. Роси в «Житті Георгія Амастридського». С. 188-189.

спростувати авторство Ігнатія, як і повністю відкинути ймовірність пізнішої вставки про похід росів.

Щодо титулу *каган*, то його поширення також дозволяє аргументувати теорію локалізації руського каганату. Ще Михайло Грушевський звернув увагу на те, що арабські автори писали про *кагана* росів, розміщуючи його володіння десь на Волзі³⁶⁴. Титулюючись каганом, правитель русів таким чином хотів стати повноправним суб'єктом міжнародної політики Середньовічної Європи, або ж, як вважав Омелян Пріцак³⁶⁵, він отримав титул внаслідок династичного шлюбу.

Співвідношення титулів *каган* і *князь* також залишається відкритим. Український історик О. Толочко стверджує, що арабський мандрівник Ібн-Фадлан не розпізнав хазарського кагана у розповідях русів³⁶⁶. Сумнівно, що Ібн-Фадлан не розрізняв русів та хозарів, адже далі у своїй розповіді він їх чітко розмежує. Російський історик Анатолій Новосельцев вважає, що спочатку правителі русів іменувались *каганами*, що пояснюється їх тісними зв'язками із Хозарським каганатом³⁶⁷.

Цієї ж думки також дотримується російська скандинавістка Олена Мельнікова, яка наголошує на тому, що скандинавська верхівка могла прийняти цей титул, щоб підкреслити свій особливий статус перед слов'янською знаттю, адже після походу Олега правителі Києва продовжили іменувати себе *каганами*³⁶⁸. Аж до правління Ярослава Мудрого титули *каган* і *князь* існували паралельно, і схоже були рівнозначними, адже у «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон називає Володимира Великого не князем, а каганом. Варто звернути увагу

³⁶⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. С. 430.

³⁶⁵ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). С. 765-768.

³⁶⁶ Толочко О. Очерки истории начальной Руси. С. 188-190.

³⁶⁷ Новосельцев А. Восточные источники о восточных славянах и Руси. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва, 1965. С. 411-414.

³⁶⁸ Мельникова Е. Предпосылки возникновения и характер "северной конфедерации племен". *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1993. С. 53-55.

на те, що джерела не називають чітко правителів Альдейгюборга *каганами*, адже там побутував титул *конунг*.

Не є переконливою також версія Валентина Седова, який вважав, що Руський каганат розташовувався у верхів'ях Волги та Дніпра, і йому відповідає волинцівська археологічна культура³⁶⁹. Седов вважає, що носіями волинцівської культури була русь, але тоді є суперечність з інформацією з арабських джерел, які вказують, що слов'янські племена платили данину русам. Український археолог Федір Андрощук³⁷⁰ вважає, що відсутні будь-які ознаки того, що руси, про яких ідеться в Бертинських анналах, представляли якесь політичне утворення чи державу, так званий каганат. Він дотримується думки, що це була якась окрема група скандинавів – союзників хозарів.

Світло на локалізацію руського каганату проливає так званий «Баварський географ» або ж «Опис градів і земель на північ від Дунаю». Його цінність полягає в тому, що це перший та єдиний запис, де перелічені місця географічного розташування та назви племен Центральної та Східної Європи в IX столітті³⁷¹. Це джерело вивчали багато істориків-славістів, адже існують розбіжності у поглядах на те, коли саме було написано «Баварський географ» і скільки є всього списків. Генрик Ловмянський³⁷² дійшов висновку, що до наших днів збереглась друга редакція, яка складалась із двох частин, створена у монастирі Святого Еммерама у Регенсбурзі після 845 року. Олексій Назаренко³⁷³ вважає, що «Баварський географ» було створено в монастирі Райхенау на основі даних, отриманих від одного із слов'янських місіонерів.

³⁶⁹ Седов В. В. Русский каганат IX века, *Вопросы истории*, 1998, № 4, С. 3-15.

³⁷⁰ Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. С. 74.

³⁷¹ Войтович Л. «Баварський Географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*. Київ, 2009. Вип. 5, (№488). С. 12-34.

³⁷² Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki Historyczne*. 1951/1952. R.20. S.9–58.

³⁷³ Назаренко А. Русь и Германия в IX–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1991 г. Москва, 1994. С.35–61.

Локалізувати племена, наведені у «Баварському географі» намагались Генрик Ловмянський, Йоахим Геррман³⁷⁴, Борис Томенчук³⁷⁵, Олексій Назаренко та інші історики-славісти. Для нашого дослідження це джерело є важливим тому, що у цьому списку 58 племен під 41 номером згадується про русів. Якщо взяти до уваги метод Й. Геррмана, котрий пропонував локалізувати племена відповідно до торгових шляхів та враховувати можливість дублювання назв, співставляючи із наявними джерелами, то можна стверджувати, що за «Баварським географом» держава русів, з якої було відправлене знамените посольство, розташовувалась у Подніпров'ї.

Згадка про посольство датується 839 роком, а друга редакція «Баварського географа» за Г. Ловмянським³⁷⁶ була створена після 845 р., тож місцезнаходження русів було відоме авторам. Тож не можна погодитись з Володимиром Петрухіним, який категорично відкидає можливість існування руського каганату у Середньому Подніпров'ї, стверджуючи, в тому числі, що укладачі «Баварського географа» нічого не знали про русів³⁷⁷. Враховуючи повідомлення з різних джерел, дані топонімії, з цим твердженням погодитися складно. Ольга Щодра також вважає, що ще до літописного походу Аскольда на Київ навколо нього вже існувала потужна держава, відома серед Хазарського каганату та Візантійської імперії³⁷⁸

Отже, з вищесказаного випливають висновки, що навколо Києва у IX ст. існувала могутня держава, яка мала значний вплив на геополітичну

³⁷⁴Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С.162-169

³⁷⁵ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за «Баварським географом») *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001, С.211-219.

³⁷⁶ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. S.9-58.

³⁷⁷ Петрухин В. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1999*. Москва, 2001. С. 32-45.

³⁷⁸ Щодра О. Коли і де виникла Русь: проблеми початкового етапу формування української державності, *Вісник НТШ*. Ч.58. осінь-зима 2017. С. 31-36.

ситуацію в регіоні. Її правитель носив титул кагана та провадив активну зовнішню політику у Східній Європі, яку відобразили практично всі відомі джерела із сусідніх країн. Тож не можна погодитись із висновком Євгена Пчолова, який вважає, що на основі наявної джерельної бази історики не можуть зробити висновки про зовнішньополітичну діяльність кагана русів, адже він теж зазначає, що ці факти вписуються в загальну картину взаємозв'язків між Візантією, Західною Європою, Хозарським каганатом та Арабським Сходом.

РОЗДІЛ 2.

ВІКІНГИ: ПРАТИ ЧИ КУПЦІ? УЧАСТЬ СКЬОЛЬДУНГІВ В БАЛТІЙСЬКІЙ МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ (VIII–X ст.)

Навколо Балтійського моря у VIII-X ст. сформувалася ціла система міжнародних комунікацій, адже через нього проходили найважливіші тогочасні торговельні шляхи, які з'єднували Північну Європу із Візантією, Арабським Сходом та Західною Європою³⁷⁹. А торгівля завжди була одним із каталізаторів економічного розвитку. Західна Балтика, зокрема територія сучасної Данії, відігравала, на думку Олени Мельнікової, структуротворчу роль у економічному та політичному житті країн Балтійського регіону у другій половині I тис. н. е.³⁸⁰.

Просторові уявлення скандинавів про навколишні території відобразилися у їхніх сагах. Не останню роль в них відігравало поняття Сходу. В скандинавських сагах східний шлях відомий під назвою *Austvegr* у вже згадуваних *сагах про давні часи*. Російська дослідниця Тетяна Джаксон вважає, що у *Austvegr* включались всі землі, які розташовувались на схід від скандинавських країн: Східна Європа, Візантійська імперія, Арабський Схід, східне узбережжя Балтійського моря³⁸¹. Оскільки вікінги були одними із найактивніших європейських мандрівників, вони мали власні уявлення про навколишній світ. Крім вже згаданого *Austvegr-Східного шляху*, також були *Norgvegr-Північний шлях*, який включав у себе північні землі Скандинавського півострова, *Westgvegr-Західний шлях* – узбережжя Північного моря, Англію, Ірландію, Францію та Іспанію, *Sugvegr-Південний шлях* – Німеччина та Італія. Однак лише поруч із топонімом *Austvegr* використовувався термін *Austriki*, що дослівно означає

³⁷⁹ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги та Стара Скандинавія. Том II. Київ: Обереги, 2003. С. 485-491.

³⁸⁰ Мельнікова Е. Древняя Русь и Скандинавия. Москва, 2011. С. 422.

³⁸¹ Джаксон Т. «Восточный путь» исландских королевских саг. *История СССР*. 1976. № 5. С. 164-170.

східна держава³⁸²Схоже на те, що саме західне узбережжя Балтійського моря стало відправною точкою для визначення уявних кордонів скандинавської ойкумени.

Виникнення торгових шляхів сприяло об'єднанню населення навколо, яке взяло торгівлю під свій контроль. Ще до початку завоювань вікінгів Балтика стала потужним, економічно розвиненим регіоном із добре розгалуженою мережею міжнародних шляхів, який був добре відомим не лише у Північній Європі, а й за її межами. Про це свідчить «Орозій» короля Альфреда, де детально описується шлях від Хедебю до Трусо³⁸³.

Розвиток торгівлі значною мірою залежав від природних умов. В контексті дисертаційного дослідження нас цікавить Скандинавський півострів. За винятком Швеції, родючих земель у Скандинавії було небагато – вважається, що приблизно 2% від загальної кількості сільськогосподарських угідь були придатними до землеробства. Зокрема, Адам Бременський описував природні умови в Ютландії, як неродючі землі, з непрохідними хащами, без сільськогосподарських угідь³⁸⁴.

Брак природних ресурсів не в останню чергу і спонукав вікінгів до грабіжницьких походів та захоплення нових територій. Одним із занять вікінгських ватажків було піратство. В джерелах Західної Європи образ вікінгів змальований під впливом монахів, які здебільшого і потерпали від їхніх грабунків. За влучним висловом французького медієвіста, Жака Ле Гоффа, вікінги були «середньовічними рекетирами».

Щодо торгівлі, то VI-VII ст. відзначилося розбудовою регіональних торгових шляхів у Балтійському морі. Вагому роль у балтійській торгівлі відігравали такі поселення, як згадувані вже Гробіні та Апуоле, Ральсвік на

³⁸² Джаксон Т. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва, 2001. С. 79-85.

³⁸³ Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. Москва: Наука, 1979. С. 25–27.

³⁸⁴ Adam of Bremen. Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1876. P. 88.

острові Рюген, Волін біля гирла Одри, Трусо біля гирла Вісли та інші, розташовані близько до узбережжя. Нові поселення також утворюються на острові Готланд, значення якого у регіоні починає зростати.

Деякі дослідники вважають, що перші торговельні шляхи у Східній Європі проклали не вікінги, а слов'яни. Зокрема, цю версію підтримують Іван Забелін³⁸⁵, Вадим Арциховський³⁸⁶, Йоахим Херрманн³⁸⁷ та В'ячеслав Фомін³⁸⁸. Аргументом на користь цього припущення називають збільшення кількості слов'янських городищ в Балтійському Помор'ї³⁸⁹. На основі даних археологічних досліджень, Й. Херрманн³⁹⁰ також висловив припущення, що поморські слов'яни домінували в торгівлі на Балтиці ще з VIII ст., і саме вони долучилися до прокладання міжнародних торгових шляхів.

Також прихильники цієї гіпотези, зокрема Аполон Кузьмін³⁹¹, використовують у якості аргументу багатства природних угідь, узбережжя, порізане зручними затоками та багатьма судноплавними ріками (Вісла, Одра). Зручне розташування на перетині міжнародних торговельних шляхів, що поєднували Європу між собою та з Арабським Сходом, також відіграло не останню роль. Так, у VII–VIII ст., у слов'янському Помор'ї археологи фіксують появу значної кількості городищ. До прикладу, Йоахим Геррманн³⁹² нараховував у VII ст. на території розселення племінного союзу вільців (лютичів, велетів) – між нижньою Одрою і середньою Лабою – близько ста городищ. Деякі з них, як наприклад Веліград, були засновані ще раніше – у VI ст. Відповідно до інформації з

³⁸⁵ Забелін І. История русской жизни с древнейших времен. Ч. 1. С. 152.

³⁸⁶ Арциховский В. Археологические данные по варяжскому вопросу. Культура Древней Руси. Сборник статей. Москва. 1966. С. 40.

³⁸⁷ Херрманн Й. Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле. С. 191-192.

³⁸⁸ Фомин В. Начало распространения куфических монет в районе Балтики. С. 442.

³⁸⁹ Herrman J. Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stamme westlich von Oder und Neise vom 6. bis 12 jahrhundert. Berlin, 1985; Херрманн Й. Ободриты, лютичи, руяне. С. 338-359.

³⁹⁰ Herrman J. Zwischen Hradshim und Vineta. S. 8.

³⁹¹ Кузьмин А. Начало Руси. С. 352

³⁹² Херрман. Ободриты, лютичи, руяне. С. 340, 355

Баварського географа³⁹³, в середині IX ст. між Лабою та Одрою в землях ободритів нараховувалося 53 гради, в землях вільці – 95, в землях глинян – 7, в землях бетенічан, мільчан, моричан – 11, в землях гаволян – 8, в області розселення сербів – 508.

Російська скандинавістка Олена Мельникова вважає, що у IX ст. балтійська система міжнародних комунікацій перетворюється із регіональної на загальноєвропейську, а потім на трансконтинентальну³⁹⁴. За її висновком через Балтійське море у VIII-XII ст. пролягали дві важливі торгові артерії Середньовічної Європи: Балтійсько-Волзький шлях та шлях «із варяг у греки». Висновки О. Мельникової вписуються в загальну канву нової історіографічної концепції російської історії про заснування Руського каганату в Старій Ладозі та так званого «тисячоліття російської державності», тому не можуть не викликати заперечень. Дуже важко установити точну дату виникнення торгового шляху, адже єдиним достатньо надійним критерієм в цьому випадку є наявність монетних скарбів³⁹⁵.

Американський історик Пітер Соєр допустив, що саме збільшення кількості арабського срібла у Північній Європі призвело до росту війська вікінгів, і, як наслідок, завоювання ними Британії³⁹⁶. Анне Стальсберг³⁹⁷ дійшла висновку, що річки Північно-Східної Європи не були прохідними для великих кораблів і загальна кількість населення була невеликою, тож напрошується висновок, що цей шлях мав у VII–IX ст. скоріше естафетний, а не транзитний характер. Достовірно транзитний характер

³⁹³ Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii. Назаренко Александр. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. Тексты, пер., коммент. Москва: Наука, 1993. С. 7-8.

³⁹⁴ Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X-XIII вв., Ленинград, 1968, С. 133, Янссон И. К вопросу о полиэтничных общностях эпохи викингов, *Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье*, Москва: Восточная литература, 2001, С. 116-126.

³⁹⁵ Потин В. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.) *Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.* Ленинград, 1970

³⁹⁶ Sawyer. P. H. *Kings and Vikings*. New York : Routledge, 1992. P.258-259.

³⁹⁷ Стальсберг А. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. *Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д.А. Авдусина*. Москва, 1998. С. 278.

балтійсько-каспійської торгівлі підтверджується не раніше XI ст. Тому вірніше буде використовувати назву не Балтійсько-Волзький, а Балтійсько-Каспійський торговий шлях, де основну роль відіграла Волзька Булгарія. Арабам маршрут через ріку Оку був відомий в VIII ст. Відповідно до досліджень, російського археолога Євгена Носова³⁹⁸, на давніші скандинавські знахідки в околицях Мурома датовані X – початком XI ст. Тоді немає вагомих підстав говорити про вплив скандинавів на формування торгових зв'язків у цьому регіоні.

Основними пунктами на Каспійському шляхові у Північно-Східній Європі в російській історіографії вважають Стару Ладугу, Новгород, Бірку та острів Готланд. Маємо до цього кілька зауваг. На території Скандинавії міста з'являються приблизно у IX–XI ст. Враховуючи загальну демографічну ситуацію на півострові, чисельність їхнього населення була невеликою. Так, основний торговельний центр Швеції Бірка, який був заснований наприкінці VIII – на початку IX ст.¹³, в середині IX ст. становив приблизно 12 га; площа данського Хедебю в період його найбільшого розквіту в X ст. становила 24 га, а чисельність населення – кілька сотень. Міста поморських слов'ян були значно більшими. До прикладу площа одного з них, Волина, займала майже 50 га і нараховувала від 5 до 10 тисяч мешканців³⁹⁹. Найбільші ж поселення на території Скандинавії, Бірка і Хедебю, як транзитні торговельні факторії, проіснували недовго – до кінця X ст.

Зупинимось детальніше на Бірці. Це було шведське поселення, яке стало одним із ключових пунктів в балтійській торгівлі скандинавів. Перші спорадичні дослідження Бірки почались ще у XVIII ст., однак науковий характер вони почали отримувати з XIX ст.⁴⁰⁰ В історіографії загальноприйнято вважати, що вона розташовувалась на озері Меларен, і

³⁹⁸ Леонтьев А. Е., Носов Е. Н. Восточноевропейские пути сообщения и торговые святы в конце VIII-X в. *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама* / Ин-т археологии РАН. Москва; Вологда: Древности Севера, 2012. С. 383—401.

³⁹⁹ Гуревич А. Походы викингов. Москва: Наука, 1966. С. 48-51.

⁴⁰⁰ Арбман Х. Викинги. Санкт-Петербург, 2006. С. 176-179.

такої ж думки дотримувався і один із найавторитетніших дослідників Бірки археолог Хольгер Арбман⁴⁰¹. Однак, ще Володимир Пашуто та Вадим Потін⁴⁰² звертали увагу на розходження інформації із писемних джерел, де згадується Бірка, та інформації з археологічних досліджень. Відповідно до них, поселення було невеликим, щоб можна було вважати його великим торговим центром.

Місце розташування було вибрано доволі вдало, оскільки на горбі посеред острова Берке археологи відшукали залишки укріплення, яке також могло слугувати таким собі маяком, адже з нього добре проглядались водні шляхи, що вели до острова. Також на старих картах⁴⁰³ Бірки помітно, що з острова Меларен в Середньовіччі витікало набагато більше рік, і одна з них мала вихід до Балтійського моря. Суне Лінквіст⁴⁰⁴ слушно зауважила, що нам достеменно невідомо, коли ці річки перестають бути судноплавними. Однак ми можемо опиратися на дані нумізматики. В Бірці майже відсутні англійські монети та куфічні дирхеми кінця X ст. Тобто вже тоді факторія починає остаточно занепадати.

Бірка була важливим поселенням, оскільки розташовувалася на перетині торгових шляхів з Готланду до Хедебю. Про важливість Бірки свідчить також той факт, що в ній зупинявся єпископ Анскарій, котрий вирушив у Швецію з просвітницькою місією поширення християнства⁴⁰⁵. Тоді ж серед археологічних джерел з'являються хрестоподібні підвіски, але вони дуже швидко змінюються молоточками Тора, адже язичництво в Скандинавії довго зберігало міцні позиції.

⁴⁰¹ Arbman H. Birka I. Die Gräber. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 1940. P. 34.

⁴⁰² Пашуто В. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы. *Скандинавский сборник*. Таллин, 1970. Вып. 15. С.15-32. Потин В. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.) *Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.* Ленинград, 1970

⁴⁰³ Карті, де зображена стара топографія Бірки див. у: Svenska Turistforeningens Arskrift, 1949. P. 66-67.

⁴⁰⁴ Sune Lindquist. Vattenstandet vid Birka pa 900-talet. *Fornvannen*, XXIII (1928). P. 118-120.

⁴⁰⁵ Vita Sancti Anscarii a Rimberto. *Monumenta Germaniae Historica*. Т. 2. P. 683-725.

З початку IX ст. у Бірці з'являються знахідки речей, які свідчать про її контакти з Дорестадам, Хедебю та іншими важливими торговими факторіями Західної Європи, але більшість знайдених артефактів свідчать про те, що на початковому етапі існування інтереси Бірки були тісно пов'язані зі Сходом⁴⁰⁶. Поява археологічних знахідок з Волзької Булгарії датується IX ст. – це були поясні гарнітури, сокира, персні, скляні прикраси, в тому числі і аметист з арабським написом. Також наприкінці X ст. з'являються угорські речі або речі в угорському стилі, серед яких також вирізняються поясні гарнітури, і третю групу знахідок складають візантійські монети та рештки парадного одягу імператорського двору Константинополя⁴⁰⁷.

Детально розглянув археологічні артефакти, які засвідчують контакти Бірки зі Сходом український археолог Федір Андрощук⁴⁰⁸. На відміну від арабських, візантійські монети зустрічаються в Скандинавії дуже рідко, як і предмети розкоші, адже на початку IX ст. купцям було зручніше та безпечніше плисти у Волзьку Булгарію, де перебували арабські купці, ніж у далеку Візантійську імперію. Розташування Бірки сприяло її утвердженню в Скандинавії як відправної точки торгових маршрутів на Схід, але потім воно ж стало однією з причин її упадку та зникнення.

Наприкінці X ст. дані нумізматики засвідчують зменшення притоку арабського срібла, яке було одним із найважливіших предметів товарообігу в Бірці⁴⁰⁹. Так, найбільша кількість монетних скарбів зафіксована проміжком 840-950 рр. Крім того, внаслідок природних змін,

⁴⁰⁶ Ambrosiani, Björn, Birka. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*, Garland Publishing, New York / London 1993. P. 42-50.

⁴⁰⁷ Славяне и скандинавы: Сб. / Пер. с нем. под ред. канд. филол. наук Е. А. Мельниковой. Москва, Прогресс, 1986. С.128-135.

⁴⁰⁸ Амбросиани Б., Андрощук Ф. Вооружение и восточные контакты Бирки. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX-X ст.* Чернігів-Шестовиця, 20-23 липня 2006 р. С. 4-17.

⁴⁰⁹ Фомин А. Древнерусские денежно-монетные рынки в 70-80-х годах X в. *Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования*. Москва, 1995. С. 63-73.

водні шляхи Бірки стали непридатними для плавання кораблів. Населення Бірки не зуміло швидко переорієнтуватись на інше джерело доходів, як це зробили купці з Готланду, тож поселення занепадає вже з кінця X ст.

Український археолог Ф. Андрощук вважає, що кількість скандинавських знахідок на території Східної Європи, є настільки значною, що може дорівнятися хіба що до кількості артефактів із власне скандинавських територій⁴¹⁰. Однією з причин такої масовості, на думку Інгмара Янссона⁴¹¹, є колонізація скандинавами Східної Європи. Тобто дослідник розвинув далі колонізаційну теорію Т. Арне, відповідно до якої саме шведи колонізували Східну Європу. Яннсон зазначає, що особливо у IX-X ст. шведи масово переселялися на південний схід у пошуках нових земель для сільського господарства, ремесла та іншої діяльності. Як аргумент на користь цієї тези Яннсон та Арне наводять значну кількість речей, що асоціюються з жіночими одягом чи предметами побуту. Тобто, на їх думку, вікінги мандрували цілими сім'ями. Яннсон та Арне⁴¹² дійшли висновку, що це були переважно люди середнього прошарку, які відправлялися у далекі подорожі з метою пошуку нових земель через брак достатньої кількості природних ресурсів в Швеції. Однак, це не дає підстави стверджувати про визначальний вплив шведських вікінгів на розвиток Східної Європи.

Середньовічні купці добре знали шлях із Середньої Азії до Волги ще з VIII ст., яким датовані відомі скарби куфічних дирхемів. А. Леонтьєв⁴¹³ визначив, що на території в'ятичів знайдено 19 скарбів срібних монет, датованих IX ст. Але територія Північно-Східної Європи на той час була дуже малонаселеною, тому постає питання локалізації торгового шляху. Сучасна російська історіографія стверджує, що Балтійсько-Волзький шлях

⁴¹⁰ Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии. С. 7.

⁴¹¹ Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation? P. 27-30.

⁴¹² Arne T. Scandinawische Holzkammergraber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *Acta archaeologica*. Kobenhavn, 1931. P. 285-302. Ibid. Die Warägerfrage und die Sowjetrussische Forschung. AA. Vol. 23. København, 1952. P. 68-69.

⁴¹³ Леонтьев А. Волжско-Балтийский торговый путь в IX в. *КСИА*. Вып. 183. 1986. С. 3-9.

утворився ще в IX ст., і одним з його центрів стали Стара Ладога та Новгород у Північно-Східній Європі. А розквіт Каспійського шляху, за їхніми висновками, припадає на кінець IX – перша половина X ст., саме тоді, коли до влади у Русі приходить династія Рюриковичів. За топографією монетних скарбів кувачів дирхемів, російський археолог Євген Носов⁴¹⁴ стверджує, що основним шляхом проникнення арабського срібла у Північну Європу стали Волга-Селігер-Явонь-Ільмень-Волхов-Нева, через яку був вихід у Балтійське море.

Селігер з'єднував Волгу з Новгородом, однак російський історик Вадим Янін не виключав повністю можливість давнішого шляху через Ловать до озера Ільмень. Як доказ він наводив знахідки не менше 10 скарбів кувачів дирхемів IX ст. у верхів'ї Західної Двіни (Ахремци, Доброно, Лучеси, Богомолець, Соболево та інші)⁴¹⁵. Тоді виходить, що найімовірнішим шляхом проникнення арабського срібла у Приладожжя, а потім у Скандинавію були не річки Волзького басейну, а верхів'я шляху «із варяг у греки», який був відомий давніше, ніж це загальноприйнято вважати в історіографії. Зокрема, Михайло Свердлов стверджує, що Дніпровський шлях почав діяти ще в IX ст.⁴¹⁶. Українська дослідниця, Ольга Щодра⁴¹⁷, також підтримує цей висновок, зазначивши, що торгові зв'язки між Києвом, Константинополем та Арабським Сходом сформувалися ще наприкінці VIII – початку IX ст.

Щодо писемних джерел. Описи Каспійського шляху, який поєднував Волзьку Болгарію за посередництва Хазарського каганату зі Сходом, є у арабських мандрівників, які розповідали про народи, що населяють Східну

⁴¹⁴ Носов Е. Рюриково городище. Новые этапы исследований. Санкт-Петербург, 2017. С. 20-23.

⁴¹⁵ Янін В. Новгородский клад западноевропейских и византийских монет конца X – первой половины XI в. *Древнейшие государства Восточной Европы. Новое в нумизматике*. Москва: Археографический центр, 1996. С. 151-170.

⁴¹⁶ Свердлов М. Б. Транзитные пути в Восточной Европе X-X вв. *Известия ВГО*. 1969. № 6. С. 543-545.

⁴¹⁷ Щодра О. Слов'яни Балтійського Помор'я у міжнародній торгівлі раннього середньовіччя, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 2020, Випуск 21. С. 158-179.

Європу. Так Ібн-Хордадбег у «Книзі шляхів та царств»⁴¹⁸ розповідає, що купці їздили Танаїсом (Дон – прим.авт.) до Ітиля, столиці хазар, з якої діставались до Джурджанського моря (Каспійське море – прим.авт.). Ібн-Хаукаль⁴¹⁹ описує торгівлю русів у хазарських містах, цю ж інформацію доповнює Ібн-Русте, повідомляючи, що руські купці привозили свій товар у Булгар. Тож Волзька Булгарія та Хазарський каганат також приймали активну участь у посередницькій торгівлі, основними центрами якої були столиці Ітиль та Булгар.

Завдяки Аль-Муккадасі нам також відомі предмети торгівлі між руськими купцями та Сходом: на схід привозили хутро, мед, віск, бурштин, мечі, а також рабів. Назад же везли предмети розкоші та срібло⁴²⁰. Внутрішнє ослаблення халіфату, остаточна загибель хазарського каганату від походів Святослава, посилення степових кочових племен спричинили занепад східної торгівлі через Каспійський шлях, адже захищати її центри було вже нікому. На думку Петра та Олексія Толочків⁴²¹, до заснування Київської Русі, прокладення і організація скандинавами торгових шляхів в Північно-Східній Європі, заснування ними нових факторій тощо не мають відношення.

У той же час поморські слов'яни активно розвивають власний флот, що дозволяє їм включатися у торгівлю. За висновками Ольги Щодри⁴²², слов'янські купці мали доступ до багатьох європейських ринків і відігравали вагомий роль у європейській торгівлі VIII–IX ст., а також у

⁴¹⁸ Ібн Хаукаль. Книги путей и царств. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 38. Тифлис, 1908.

⁴¹⁹ Ібн Хордадбех. *Книга путей и стран* / Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Мамедали кызы Велихановой (Велиханлы). Баку: Элм, 1986. 428 с.

⁴²⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва, 2011, С. 456-478.

⁴²¹ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. С. 24.

⁴²² Щодра О. Слов'яни Балтійського Помор'я у міжнародній торгівлі раннього середньовіччя, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 2020, Випуск 21. С. 158-179.

трансконтинентальній торгівлі з Азією⁴²³. Слов'янські міста Помор'я були транзитними факторіями між арабським Сходом та європейськими Північчю і Заходом. Про важливу роль слов'ян у міжнародній торгівлі свідчить і той факт, що в торгових містах південно-західного узбережжя Балтійського моря, переважала слов'янська мова. Про це залишив записи купець з Кордови Ібрагім ібн Якуб, який відвідав Помор'я в 960-х роках⁴²⁴.

Після Саксонських воєн та укладення союзу між ободритами та франками, зросло значення Веліграда, як торгової факторії. Про важливу роль Веліграда у франкській торгівлі свідчить той факт, що у *Annales regni Francorum* зафіксована інформація про напад на нього у 808 р. данського конунга Готтріка⁴²⁵. Веліград з'єднував з Балтикою торговельні шляхи від Рейланда, з Чехії і Тюрінгії в Польщу і Сілезію. На Одрі важливими торговими поселеннями були Волин, Штетін, Вроцлав. Через Вроцлав одерські поселення з'єднувалися із торговим шляхом, що вів з Середньої Азії до Іспанії (Київ–Краків–Гьорліц–Ерфурт – Майнц – Верден – Кордова).

За висновками Й. Германа, Моравські ворота поєднували Балтійське Помор'я із Середнім Подунав'ям⁴²⁶. Про значення Веліграда в торгівлі VIII– IX ст. свідчить той факт, що мита з купців, які торгували в місті, складали вагому частину прибутків данських Скьольдунгів.

Також велика кількість слов'янських археологічних артефактів слов'янського походження виявлена на островах Балтійського моря, узбережжі Скандинавії⁴²⁷ тощо. Зокрема, відомий шведський археолог Мартін Стенбергер дійшов висновку, що в другій половині X ст. на острові Елянд селилися військові дружини балтійських слов'ян. Варто відмітити,

⁴²³ Вторая проповедь Оттона в Поморье. Гильфердинг. История балтийских славян. Ч.1. Приложение. С. 16; Фомин В. С. 441.

⁴²⁴ Ибрахим ибн Йа'куб. Книга путей и стран. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 3. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 80.

⁴²⁵ *Annales regni Francorum inde 741 ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi. Monumenta Germaniae Historica. T.V.Hannover:impensis Bibliopoli Hahniani, 1895. Anno 808, 195. 58 X*

⁴²⁶ Херрман Й. Славяне и норманы. С. 62.

⁴²⁷ Там само. С 126.

що в писемних джерелах є згадки про слов'янські прізвища на острові впродовж XIII–XVII ст.⁴²⁸ На острові Готланд, в Бірці, і на східноданських островах, археологи знаходять кераміку південнослов'янського типу, датовану X ст.

Існує припущення, що до скандинавських країн, зокрема на Готланд, східне срібло надходило від прибалтійських слов'ян. Аргументом на користь цього твердження є кириличні букви на срібних злитках деяких кладів Готланда⁴²⁹. Ольга Щодра⁴³⁰ висловила припущення, що арабське срібло могло доходити у Скандинавію також від фінів і здобувалося воно, в основному, через піратські грабіжницькі походи. Фінські могильники і святилища, розташовані на узбережжях Балтійського і Білого морів, могли бути об'єктами нападів вікінгів, і також одним із джерел надходження арабського срібла в землі скандинавів. Як слушно зауважує П. Соєр, саме накопичені багатства Балтійського регіону і заохочували піратство, і були однією з причин грабіжницьких походів скандинавів⁴³¹.

Прихильники гіпотези про домінуючу роль слов'ян у балтійській торгівлі вказують на те, що в німецьких хроніках не згадується про острів Готланд⁴³². Зокрема, на думку, Й. Геррмана⁴³³, балтійські торгові шляхи були відкриті поморськими слов'янами у VIII–IX ст

Вікінги ж починають долучатися до балтійської торгівлі з IX ст. За висновками англійського історика, Гвена Джонса⁴³⁴, найбільший зиск їм принесли зв'язки зі слов'янським Помор'ям. Зв'язки зі слов'янами сприяли розвитку поселення Хельге та Бірки. Торговельні контакти поморських

⁴²⁸ Див.: Фомин. Варяги и варяжская Русь. С. 456.

⁴²⁹ Херрман Й. Славяне и норманы. С. 123, прим. Елены Мельниковой.

⁴³⁰ Щодра О. Слов'яни Балтійського Помор'я у міжнародній торгівлі раннього Середньовіччя. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2020. Випуск 21. С. 173.

⁴³¹ Sawyer P. Kings and Vikings. P. 3.

⁴³² Ibid. P. 15. Острів згадується лише раз в староанглійському перекладі Орозія

⁴³³ Херрман Й. Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле. *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, 1978. С. 192.

⁴³⁴ Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. Москва Издательство Центрполиграф, 2010. С. 245.

слов'ян з Біркою активно розвивалися і впродовж наступних століть. Адам Бременський повідомляє про судна слов'ян, що заходили у гавань Бірки в XI ст.⁴³⁵, хоча ця інформація сумнівна, оскільки поселення вже тоді занепало.

Від другої половини IX ст. починає відігравати помітну роль у балтійській торгівлі данське Хедебю. Його роль зросла після того, як данський король Готфрід (+812) у 808 р. зруйнував Рерик, а його купців та ремісників переселив до Хедебю. Німецький археолог Герберт Янкунн⁴³⁶ вважав, що саме з Хедебю англійські монети та інші археологічні артефакти західноєвропейського походження поширилися на Скандинавію та Північно-Східну Європу.

Місто мало зручне розташування біля витоків судоходної ріки Шлеї, але глибше до неї могли заходити лише ті кораблі, які мали низьку посадку. Археологи відшукали рештки житлових будинків, споруд промислового значення, поховання, кораблів тощо, а також залишки фортечного муру, який було споруджено в другій половині IX ст.⁴³⁷ В Хедебю оброблялись залізо та скло, з бронзи та срібла виготовлялись прикраси, було поширене ткацтво та торгівля⁴³⁸.

Матеріали археологічних розкопок свідчать, що розквіт Хедебю припав на другу половину IX – початок X ст., коли збільшується притік арабського срібла у Європу⁴³⁹. В 934 р. германський король Генріх I завоював територію Шлезвігу та Гольштейну, і взяв під свій контроль Хедебю. Недалеко від Хедебю на річці Тріна, що впадала у Північне море, розташовувався Холінгстед. Перехід по суші дозволяв оминати незручне плавання навколо Ютландського півострова, але Тріна була неглибокою та вузькою річкою, тому нею могли користуватись лише легкі човни, які

⁴³⁵ Adam of Bremem. *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1876. P. 15.

⁴³⁶ Jankuhn H. *Die Ausgrabungen in Haithabu, 1937–1939*. Berlin-Dahlem, 1943. P. 87-88.

⁴³⁷ Arents U. *Die Grabfunde von Haithabu*. Kr.Schleswig. Kiel, 1992. P. 123-125.

⁴³⁸ Forte A. *Viking Empires*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 345-348.

⁴³⁹ Jankuhn H. *Haithabu: Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. Neumünster, 1986. P. 218-220.

могли перевозити невеликі вантажі. Тож скорочення обсягів арабського срібла, завоювання міста Генріхом I, а також незручний перехід до Холінгстеду спричинили занепад Хедебю, роль якого зайняв Шлезвіг, що мав зручнішу гавань для більших кораблів.

Важливу роль у балтійській торгівлі відігравали руяни. Про це свідчить знайдений у Ральсвіку скарб арабського срібла, що складався з 2 тисяч монет, найбільш ранні з яких датуються серединою IX ст. Йоахим Геррман після вивчення археологічних пам'яток острова, стверджував про широкі торговельні зв'язки руян з фінськими племенами східної та південно-східної Балтики, на торгівлю зі Скандинавією⁴⁴⁰.

Шлях «із варяг у греки» пов'язани із походами на Візантійську імперію. Частина істориків вважає, що Дніпровський шлях виник приблизно наприкінці IX ст., коли Олег об'єднав київські землі з Приладожжям. Відповідно, остаточно цей торговий шлях занепавав після зруйнування Константинополя хрестоносцями у 1204 р та Києва монголами у 1240 р.

Радянський історик Борис Рібаков⁴⁴¹ висловив думку, що слов'яни випередили скандинавів у прокладанні торгових шляхів на Схід. Докладний опис шляху «із варяг у греки» є у «Повісті минулих літ» у контексті шляху апостола Андрія Первозванного⁴⁴². Відповідно до неї,

⁴⁴⁰ Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне. С. 344.

⁴⁴¹ Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси. Тезисы. *История СССР*. 1981. № 6. С. 54.

⁴⁴² Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), Т. 1. Лаврентьевская летопись, С. 33: «Поланомъ же жившимъ всобѣ по горамъ симъ . бѣ путь изъ Варягъ въ Греки . и изъ Грекъ по Днѣпру . и верхъ Днѣпра волокъ до Ловоти . [и] по Ловоти внити в-Бѣлмеръ взеро велико. из негоже взера потечеть Волховъ и вѣтечь в озеро великое Ново. [и] того взера внидеть оустье в море Варяжское . и по тому морю ити до Рима а в Рима прити по тому же морю ко Црюгороду а в Црюгорода прити в Поноть моря в неже втечь Днѣпръ рѣка Днѣпръ бо потече из Оковьскаго лѣ[са] и потечеть на полъдне. а Двина ис того же лѣса потече^m. а идеть на полуночьє и внидеть в море Варяжское . ис того же лѣса потече Волга на вѣстокъ . и вѣтечь семьдесятъ жерель в море Хвалисское. тѣмже и из Руси может ити [по Волзѣ] в Болгары и въ Хвалисы [и] наста вѣстокъ дойти въ жребии Симвовъ. а по Двинѣ въ Варяги. изъ Варягъ до Рима. в Рима [же и] до племени Хамова а Днѣпръ втечь в

найважливішими пунктами на цьому шляхові були Гольмгард, Київ, Вишгород, Канів, Любеч і, звичайно ж, Константинополь (літописний Цесароград – прим. авт.) Основними предметами торгівлі були віск, зброя, мед, янтар, хутро та раби, яких возили з півночі до Константинополя, а назад везли ювелірні вироби, прянощі та предмети розкоші.

Раніше історики вважали, що Дніпровський шлях мав два виходи до Балтійського моря – через Волхов та Стару Ладугу, а також через Західну Двіну. У верхів'ях Західної Двіни відомі поховання у Торопці (IX ст.), біля селища Рокот (поховання та городище), а також скарб, знайдений біля села Кисла, у якому, крім куфічних дирхемів, є данський напівбрактеат Хедебю IX ст., що свідчить про те, що Західна Двіна могла бути відома вікінгам раніше, ніж шлях через Альдейгюборг та Волхов⁴⁴³. В контексті нових досліджень цю інформацію варто переглянути.

Інформація про Дніпровський шлях є також у трактаті візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією»⁴⁴⁴, однак, у контексті дискусії між норманістами та антинорманістами, вона спричинила хвилю дискусій. Костянтин Багрянородний залишив нам детальний опис шляху кораблів через Дніпровські пороги, вказавши їхні подвійні назви, слов'янські та варязькі (руські – прим.авт.). Частина лінгвістів та істориків підтверджують скандинавську етимологію назв *Улворсі* (Островуніпрах – слов'янська назва прим.авт.), *Аіфор* (Неасить), *Варуфорос* (Вулніпрах), *Леанді* (Веручі) та *Струкун* (Напрезі). Данський історик Вільгельм Томсен⁴⁴⁵ вважав, що ці

Понетьское море жереломъ еже море словеть Руское. по немуже оучиль стьли Сньдръги братъ Петровъ. аекоже рѣша[.]»

⁴⁴³ Корзухина Г.. Русские клады IX–XIII вв. Москва–Ленинград, 1954. Лебедев Г. Монеты Бирки как исторический источник. *Скандинавский сборник*. Т. 27. Таллин, 1982. С. 149–163. Shepard J. From the Bosphorus to the British isles: the way from the Greeks to the Varangians. *Древнейшие государства на территории Восточной Европы*. 2009. Москва, 2010, С. 15-42.

⁴⁴⁴ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1991, С. 64-65.

⁴⁴⁵ Thomsen V. The origin of Rus`.

назви походять зі старошведської мови. Схоже, що візантійці були прекрасно поінформовані про внутрішній стан справ у Русі.

Томсену одразу ж заперечили Густав Еверс⁴⁴⁶ та Дмитро Іловайський⁴⁴⁷. Михайло Брайчевський⁴⁴⁸ вважав, що жодну із назв дніпровських порогів неможливо вивести з германської мови, але вони мають паралелі в осетинській (аланській) мові, як наслідок тривалих контактів між аланами та слов'янами. Гіпотезу М. Брайчевського підтримав Аполлон Кузьмін⁴⁴⁹, який дотримується думки, що у IX ст., коли формувалися назви місцевості, алани ще були двомовними.

Російський історик Геннадій Літаврін⁴⁵⁰ вважав, що Дніпровський торговий шлях від Візантії до Києва функціонував вже в 30-х роках IX ст. Українські візантиністи О. Сидоренко⁴⁵¹ та Андрій Домановський⁴⁵² також дотримуються думки, що шлях сполучав лише Київ та Константинополь. С. Берштейн-Коган⁴⁵³ вказує на неможливість корабельного сполучення річками Дніпровського шляху, зазначеними у «ПВЛ». Цієї ж думки дотримується Ольга Щодра⁴⁵⁴, яка зазначила, що Нева – була несудноплавною річкою в IX-X ст., і Стара Ладога розташована занадто далеко від Балтійського моря.

Саги до XI ст. також не згадують про Дніпровський відтинок шляху «із варяг у греки». Нумізматичний матеріал теж не підтверджує тісних зв'язків між Скандинавією та Візантією. Нам відомо про кілька

⁴⁴⁶ Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории. Кн. 1. Москва, 1825. С. 138.

⁴⁴⁷ Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. С. 315-319.

⁴⁴⁸ Брайчевский М. “Русские” названия порогов у Константина Багрянородного. *Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология)*, Киев, 1985. С. 23-29.

⁴⁴⁹ Кузьмин А. Начало Руси. С. 268-293.

⁴⁵⁰ Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – нач. XII вв.). СПб. Алетейя, 2000. С. 56.

⁴⁵¹ Сидоренко О. Торговельні зв'язки Русі зі Сходом у ранньофеодальний період. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. Вип. 15. Київ, 1989. С. 17-18.

⁴⁵² Домановський А. Візантійсько-руська торгівля у творах арабських письменників: елементи нової інтерпретації старих даних. С. 146.

⁴⁵³ Бернштейн-Коган С. Путь из варяг в греки. *Вопросы географии*. Вып. 20. 1950. С. 239-70.

⁴⁵⁴ Щодра О. Слов'яни і Русь. С. 126.

візантійських монет IX-X ст.⁴⁵⁵ Однак український археолог Володимир Зоценко⁴⁵⁶ дійшов висновку, що й у Середньому Подніпров'ї було порівняно небагато візантійських монет, тому що до другої половини X ст. була пріоритетною торгівля з арабським Сходом. Тож все таки основною валютою були срібні арабські дирхеми.

Петро Толочко⁴⁵⁷ вважає, що до кінця IX ст. Дніпровським шляхом користувалися лише купці, а не воїни. Інший відомий археолог, Валентин Седов⁴⁵⁸, зазначав, що до другої половини IX ст. скандинави торгували лише з Південно-Східною Прибалтикою. Ольга Щодра висловлює припущення, що загальноприйнятий опис шляху «із варяг у греки» є помилковим, і більшість дослідників не бере до уваги поморських слов'ян. На її думку, *«починався шлях «із варяг у греки» в Вісмарській затоці в торговому поселенні вагрів Старігарді. Зі Старігарда водний шлях прямував через головні міста слов'ян на південному узбережжі Балтики до гирла Вісли. Важливим торговим центром на цьому шляху був розташований в гирлі Одри Волин. Можливість водного сполучення через Віслу, Західний Буг та Дніпро підтверджують писемні джерела. Так, Ярослав Мудрий здійснив по цьому маршруту похід на суднах проти мазовшан»*⁴⁵⁹.

Аргументом на користь цієї гіпотези служить знахідки скарбів арабського срібла на території тогочасної Вагрії⁴⁶⁰. Північний відрізок Шляху збігався із Бурштиновим шляхом, відомого ще з античних часів. Він був прокладений через Балтику, Західний Буг, Прип'ять до Києва. Також функціонував водний шлях через Одру до Середнього Подунав'я, і

⁴⁵⁵ Sawyer P. The Kings and Vikings. P. 87.

⁴⁵⁶ Зоценко В. Византийская монета в Среднем Поднепровье. *Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к конгрессу византинистов)*. Киев, 1991. С. 63.

⁴⁵⁷ Толочко П. Русь изначальная. *Археологія*. 2003. № 1. С. 102-103.

⁴⁵⁸ Седов В. О русах и русском каганате IX ст. (В святы со статьей К. Цукермана «Два этапа формирования Древнерусского государства»). *Славяноведение*. № 3. 2003. С. 7-8.

⁴⁵⁹ Щодра О. Слов'яни та Русь. С. 132.

⁴⁶⁰ Пауль А. Балтийские славяне. С. 13.

з'єднував Середню Азію з Кордовським халіфатом⁴⁶¹. Тобто обидва відрізки торгової магістралі лежали крізь слов'янські землі, поєднуючи їх між собою та з Візантійською імперією і Арабським Сходом.

Щодо поширення куфічних дирхемів. Вадим Потін⁴⁶², під час аналізу нумізматичних джерел, дійшов висновку, що у Скандинавії є дуже мало монетних скарбів IX ст.. Тоді як у Східній Європі відомо близько 25 скарбів арабських монет цього часу. До прикладу монетний скарб на острові Руяні налічував 2000 куфічних дирхемів, а до більшості монетних скарбів Скандинавії входять англійські денарії⁴⁶³. Тобто підтверджується висновок Пітера Соєра⁴⁶⁴ про те, що вікінги до середини IX ст. не мали чим торгувати зі Сходом. На думку В. Яніна⁴⁶⁵, торгівля на Балтиці на початковому етапі розвивалася в основному між слов'янами без впливу вікінгів.

Однак з другої половини IX ст. вікінги беруть активнішу участь в східній торгівлі. Це підтверджується нумізматичними джерелами. Зокрема, на території Швеції було знайдено близько 85 тисяч куфічних дирхемів, на території Данії близько 5 тисяч, і найменша кількість зафіксована у Норвегії – приблизно 700⁴⁶⁶. На багатьох монетах були викарбувані руни, релігійні знаки тощо.

Крім того, руси згадуються у багатьох арабських авторів. Так, Ібн Хордадбег⁴⁶⁷ у своїй «Книзі шляхів та країн» повідомляв, що купці ар-Рус плавали морем Джурджан (Каспійським морем – прим.авт.) та могли іноді перевозити товари аж до Багдада. Ібн Хордадбег відзначив, що основну

⁴⁶¹ Херрман Й. Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона. С. 62-63.

⁴⁶² Потин В. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X-XII вв.). С. 66; Його ж. Древняя Русь и европейские государства в X-XIII вв. Историко-нумизматический очерк. С. 61-72.

⁴⁶³ Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне. С. 350.

⁴⁶⁴ Sawyer P. Kings and Vikings. P. 16.

⁴⁶⁵ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. Москва: МГУ, 1956. С. 89.

⁴⁶⁶ Mikkelsen E. The Vikings and Islam. *The Viking World* / Ed. by S. Brink, N. Price. London and New York, 2008. P. 545-546

⁴⁶⁷ Ибн Хордадбег. Книга путей и стран. С. 39.

частину експорту русів займали хутро та мечі, і вони платили торгове мито хазарському каганові та візантійському імператорові. Тобто руси брали активну участь у міжнародній торгівлі в Причорномор'ї.

Інформацію Ібн Хордадбега доповнив Ібн Хаукаль, який зафіксував, що руси також продавали захисний обладунок, мед та віск в арабські країни. Геннадій Літаврін⁴⁶⁸ дійшов висновку, що описи торгових маршрутів русів відносяться до першої половини IX ст. Тоді ж почала активно розвиватися русько-арабсько-візантійська торгівля, основним предметом якої стало арабське срібло.

Аргументом на користь розвитку торгівлі Русі є початок карбування власних монет за зразком арабських дирхемів. Руські монети становлять 25% Девицького скарбу, а найпізніша з них датується 837-838 р. на цих же монетах є викарбуваний особливий напис, який схожий на скандинавські руни та знак Рюриковичів. Однак російська дослідниця Олена Галкіна⁴⁶⁹ стверджує, що він з'явився на кілька десятиліть раніше, тож не пов'язаний зі скандинавами. Карбування власної монети дає підстави припускати, що в Середньому Подніпров'ї в IX ст. існувала відома держава, яка контролювала перетин важливих торгових шляхів.

Звернемось тепер до основних пунктів на шляху «із варяг у греки». Про Стару Ладогу йшлося вище, тому зараз докладніше зупинимось на інших пунктах, найбільшу цікавість серед яких в світлі останніх досліджень викликають Гньоздово та Гольмгард. Гньоздово розташовувалось на перетині водних шляхів та волоків Волхов-Дніпро та Двіна-Угра-Ока. У IX ст. поселення займало площу близько 4 га, і саме тоді там з'являються перші скандинавські поховання, у частині яких був

⁴⁶⁸ Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – нач. XII вв.). СПб, Алетейя, 2000. С. 36.

⁴⁶⁹ Галкина Е. Тайны Русского каганата. Москва: Вече, 2002. С. 48.

той же самий поховальний обряд, що зафіксований і в Плакуні та Хедебю – спалювання в човні⁴⁷⁰.

Поховальний інвентар дуже різноманітний: зброя, прикраси, монети, предмети язичницького культу вікінгів (нашийні прикраси з молоточками Тора), однак найбільш цікавою є знахідка золотої підвіски із візантійською монетою середини IX ст.⁴⁷¹ Схоже, що вікінги почали освоювати новий торговий шлях до Константинополя, але візантійських знахідок того часу значно менше, порівняно із арабськими. Олена Мельнікова обстоює думку, що саме з Гньоздово були перші походи вікінгів у Чорне море, які відбилися у життєписах Стефана Сурозького та Георгія Амастридського, а також було відправлене знамените посольство до імператора Людовіка Благочестивого⁴⁷². Однак також не можна відкидати те, що похід міг бути здійснений з Києва, адже він розташований набагато ближче до Чорного моря, ніж Гньоздово. Крім того, правляча верхівка Гньоздово ніколи не носила титулу *каган*.

Значна кількість артефактів, пов'язаних із візантійським імпортом, вказують на те, що основним рушієм розвитку цих поселень були економічні відносини з Візантією⁴⁷³. Знахідки візантійських печаток у Києві та Гньоздові вказують на те, що це були важливі центри з погляду дипломатичних відносин⁴⁷⁴.

⁴⁷⁰ Лебедев Г. Шведские погребения в ладье VII–XI вв. С. 155-178. Славяне и скандинавы: Сб. / Пер. с нем. под ред. канд. филол. наук Е. А. Мельниковой. С. 311-320. Зоценко В. Гнездо в системе связей Среднего Поднепровья IX–X вв. *Гнездо: 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ*. Вып. 124. Москва, 2001. С. 121–125.

⁴⁷¹ Шевцов А.О. Монеты императора Феофила (829-842 гг.) на территории Гнездовского археологического комплекса. *Российская археология*. 2017. № 1. С. 141—149.

⁴⁷² Мельникова Е. Формирование территории Древнерусского государства в конце IX – начале X ст. Четвертый міжнародний конгрес українців. Ч 1. Одеса-Київ-Львів, 1999. С. 13-20.

⁴⁷³ Ениосова Н., Пушкина Т. Находки византийского происхождения из раннегородского центра Гнездо в свете контактов между Русью и Константинополем в Хв. *Сугдейский сборник*. 2012. Т. 5. С. 34-85.

⁴⁷⁴ Androshchuk F. Byzantine Imperial Seals in Southern Rus. *Візантійські та давньоруські печатки: Матеріали Міжнародного колоквиуму давньоруської та візантійської сфрагістики. Київ, Україна, 13 – 16 вересня 2013 р.* Київ, 2015. С. 43-53; Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі... С. 37-55.

На основі даних археологічних розкопок, Данило Авдусін припустив, що Гньоздово було важливим центром вікінгів у Східній Європі, значення якого почало рости після налагодження постійних та стабільних відносин із Константинополем⁴⁷⁵. При детальному аналізі Гньоздовських курганів помітно цікавий факт – на початку X ст. там утворюється таке собі «аристократичне кладовище» з вищими курганными насипами. Їхній поховальний обряд дуже схожий на той, що описав Ібн-Фадлан у своїй «Подорожі на Волгу» - спалювання тіл та збір їхнього праху в урни, а також жертвоприношення тварин⁴⁷⁶. Подібний ритуал більше ніде не зустрічається у Східній Європі. З другої половини XI ст. та початком політичної роздробленості Русі починає зростати значення Орші і Полоцька, тож торгівля потрохи завмирає, і набирає значення Смоленське князівство, центр якого розташовувався неподалік від Гньоздова та згодом і переріс у сучасний Смоленськ.

Повернемося тепер до Новгороду. Раніше російські історики вважали, що Великий Новгород Рюрика був розташований поблизу Старої Ладоги та після її занепаду став центром Північної Русі⁴⁷⁷. Український історик Леонтій Войтович висловив припущення, що Великий Новгород був заснований лише у середині XI ст., про що свідчать дані археологічних досліджень, а руські князі Володимир та Ярослав княжили у зовсім іншому місті⁴⁷⁸. Спробуємо розібратися в цьому складному питанні. В численних скандинавських джерелах добре знаний *Austrverg* (Східний шлях), на

⁴⁷⁵ Авдусин Д. Раскопки в Гнездове. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 38. 1951. С. 72–81. Авдусин Д. Об изучении археологических источников по варяжскому вопросу. *Скандинавский сборник*. Т. 20. Таллин, 1975. С. 147–157. Пушкина Т. Скандинавские вещи из Гнездовского поселения. *Советская Археология*. 1981. № 3. С. 285–290

⁴⁷⁶ Булжин В. А. Большие курганы Гнездовского могильника. *Скандинавский сборник*. Вып. 20. 1975. С. 134–146. Авдусин Д, Пушкина Т. Три погребальные камеры из Гнездова. *История и культура древнерусского города*. Москва, 1989. С. 199–205;

⁴⁷⁷ Алешковский М. Х., Янин В. Л. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР*. 1971. № 2. С. 32–61.; Прицак О. Походження Русі. С. 563–566.

⁴⁷⁸ Войтович Л. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 3 (522). С. 37–55.

якому традиційно розміщують три міста: Хольмгард, Київ та Константинополь⁴⁷⁹.

Важливу роль відігравав Гольмгард, який розташовувався на шляху «із варяг у греки». До останнього часу із топонімом «Гольмгард» в історіографії було прийнято ототожнювати Великий Новгород. Згідно із гіпотезою Леонтія Войтовича, Гольмгардом скандинави називали не Великий Новгород, а вже згадуване Гньоздово. Але саме городище не згадується в скандинавських джерелах, хоча тут було знайдено чимало варязьких артефактів⁴⁸⁰. Судячи з них, Гньоздово було відомим центром на шляху «із варяг у греки». Тут потрібно пам'ятати, що шлях «із варяг у греки» також проходив через Західну Двіну повз острови Готланд та Сааремаа, оминаючи Альдейгюборг, а Гольмгард завжди згадується у всіх наявних описах Дніпровського шляху.

Російська скандинавістка Олена Ридзевська⁴⁸¹ критикуючи колонізаційну версію Т. Арне, акцентувала увагу на тому, що на території Русі невідомі міста зі скандинавською назвою у IX-X ст.. Вона вважала, що топонім «Гольмгард» міг утворитися одним способом – шляхом запозичення скандинавами місцевої назви, яка походила від Холм – город. До подібного висновку також прийшов польський лінгвіст Станіслав

⁴⁷⁹ Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А. На пути “из варяг в греки”. С.477.; Джаксон Т. «Восточный путь» исландских королевских саг. С. 164-170.; Ее же. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва, 2001. 208 с.; Shepard J. From the Bosphorus to the British Isles^ the way from Greek to the Varangians. *Древнейшие государства Восточной Европы*: 2009. Москва, 2010. С. 15-43.

⁴⁸⁰ Авдусин Д. А., Пушкина Т. А. Три погребальные камеры из Гнездова. *История и культура древнерусского города*. Москва, 1989; Жарков Ю. Э. Женские скандинавские погребения в Гнездове. *Смоленск и Гнездово*. Москва, 1991; Авдусина С. А., Ениосова Н. В. Подковообразная фибула из Гнездова. *Гнездово: 125 лет исследования памятника [Тр. ГИИМ.]*. Вып. 124. 2001; Андросчук Ф. А. Гнездово, Днепровский путь и финал Бирки. Там само; Зоценко В. Н. Гнездово в системе связей Среднего Поднепровья X–XI вв. Там само; Тунмарк-Нюлен Л. Гнездовский меч – изделие готландского мастера? Там само.

⁴⁸¹ Рыдзевская Е. Холм в Новгороде и девнесеверный Holmgaror. *Известия Российской Академии истории материальной культуры* 2, 1922. С.105-112.

Роспонд⁴⁸². Відсутність (або незначна кількість) у регіоні скандинавських топонімів, на відміну від Західної Європи, де зафіксовано сотні топонімів скандинавського походження, є вагомим аргументом супроти колонізаційної теорії Арне.

Слово *Гольмгард* означає місто, або садиба на острові. Дослідники досить довго намагалися знайти цей загадковий острів. Його ототожнювали із заплавами, зі змінами рельєфу тощо. Цікаву версію запропонував Федір Андрощук⁴⁸³. Він звернувся до арабських джерел та згадав так званий «острів Русів». Аль-Макдасі, Гардізі, Аль-Бакрі та інші східні автори переказували історії русів, які зазначали, що батьківщина їх знаходиться на острові. На думку дослідника цей «острів Русів» був радше ментальним концептом. Автор посилався на дані скандинавської міфології, згідно якої світ людей називався Мідгардом, тобто «серединною садибою». Цей світ був островом, оточеним велетенським змієм Йормунгандом, та знаходився в центрі Всесвіту оточений іншими світами. Згідно цього твердження, Гольмгард міг бути символічним терміном, який скандинави на ранніх етапах русько-скандинавських відносин використовували без прив'язки до конкретної локації, натомість позначаючи Русь у широкому сенсі цього слова.

В сучасній російській історіографії існує точка зору, згідно із якою шлях «із варяг у греки» мав набагато менше значення, ніж йому сьогодні надають⁴⁸⁴. Однак, не беруться до уваги знахідки монетних скарбів та інших даних археологічних розкопок, які свідчать про поступове розширення і збільшення значення торгівлі скандинавських країн з Візантією.

⁴⁸² Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов. *Восточнославянская ономастика*. Москва: Наука, 1972. С. 62

⁴⁸³ Андрощук Ф. Етюд про Русів: текст матеріальності і модель культури. *Medievalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей* 3, 1994. С. 6-7.

⁴⁸⁴ Див. хоча б Петрухин В. Русь в IX-X веках. От призвания варягов до выбора веры. Москва : Форум; Неолит, 2014. С. 402-405.

Український історик, Олексій Толочко⁴⁸⁵, запропонував розглядати утворення міжнародних торгових шляхів, які поєднали Північну Європу з Арабським Сходом та Візантійською імперією, як одну з першопричин епохи вікінгів. Саме ж скандинавів він пропонує розглядати першочергово, як купців та мореплавців, а не піратів. З цим твердженням погодитися складно щодо торгівлі на Балтиці. Як вже зазначалося вище, активну роль серед скандинавських міст у міжнародній торгівлі відігравали Бірка та Хедебю. Решта торгових факторій належали слов'янам. Достеменно невідомо чи контролювали їх вікінги. Але є зафіксована інформація у франкських хроніках про військові походи данських Скьольдунгів на Волин та Рерик.

Ймовірно, що це йшло паралельно з подібними процесами у Західній Європі. Одним із основних каменів зіткнення тут слугувала Фризія, яка з 740 р. знаходилася під контролем франків. Поширення монет між фризами, данами та франками, на думку Філіпа Грірсона⁴⁸⁶, слугує доказом існування між ними торгових зв'язків ще з другої половини VIII ст. Також історик⁴⁸⁷ вважає, що збільшення кількості карбування монет Карлом Великим (768-814) варто розглядати в контексті його економічних стосунків з данськими королями. Саме в той час в Данії установлюється централізована королівська влада.

Одним із найважливіших центрів торгівлі між данами та франками виступає фризський Дорестада. Саме цю факторію неодноразово грабували флотилії вікінгів у IX ст., відповідно до повідомлень із франкських хронік. За даними Бйорна Амбросіані⁴⁸⁸ тоді ж в Дорестаді з'являються знахідки бурштину, який міг потрапити в Західну Європу лише з узбережжя

⁴⁸⁵ Толочко А. Очерки истории начальной Руси. Киев: Лаурис, 2015. С. 188-190.

⁴⁸⁶ Grierson P. *Medieval European Coinage*. Vol.1. London: Cambridge University Press, 1986. P. 153-154.

⁴⁸⁷ Ibid. *Money and Coinage under Charlemagne. Karl Der Grosse: Lebenswerk Und Nachleben*, ed. Helmut Beumann, vol. 1 Düsseldorf: L. Schwann, 1966. P. 501-536.

⁴⁸⁸ Ambrosiani B. *Birka and Dorestad. Discussion with the Past: Archaeological Studies*. Zwolle: Stichting Promotie Archeologie, 1999. P. 241.

Балтики. Кріс Вікхем⁴⁸⁹ також визначив, що Фризію, Данію та державу франків з'єднало між собою невелике торгове поселення Рібе. Рібе відоме тим, що саме тут потім король Хорік I дозволив єпископові Анскарію⁴⁹⁰ збудувати одну з перших церков в Данії.

І в тому таки ж «Життєписі»⁴⁹¹ святого Анскарія, зафіксовано повідомлення про напад піратів на купців. Ймовірно, що ці пірати були вікінгами. І як слушно зауважив Гарет Вільямс⁴⁹², що через постійне втручання Скульдунгів у війни Каролінгів з саксами, навряд чи це франкські купці подорожували в Бірку разом із Анскарієм. Швидше за все, що це були фризські купці, які освоювали нові торгові маршрути.

Версію про ключове значення торгівлі у стосунках між Скульдунгами та Каролінгами обстоює американський історик Даніель Мелено. Він⁴⁹³ вважає, що саме після установа дипломатичних відносин з Карлом Великим (768-814) Скульдунги почали розбудовувати Данію за прикладом держави франків, приділяючи вагому роль економічному розвитку. Враховуючи протистояння між Скульдунгами та Каролінгами через підтримку перших племені саксів та втручання у внутрішні справи ободритів, навряд чи можна стверджувати про міцні торгові зв'язки між ними. Ймовірно, що вони були ситуативними, про що свідчать знахідки скандинавських старожитностей⁴⁹⁴ на території Фризії та

⁴⁸⁹ Wickham C. Framing the Early Middle Ages. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 54.

⁴⁹⁰ Vita Anskarii. P. 63-64.

⁴⁹¹ Vita Anskarii. P. 31-32: «...Dum in medio fere essent itinere, in pyratas offenderunt. Et cum negotiatores, qui cum eis ibant, se viriliter defenderint, et primo quidem victoriam coeperint, in secundo tamen ab eisdem pyratibus devicti ac superati sunt, ita ut naves et omnia quae habebant eis tulerint, et ipsi vix pedibus ad terram fugientes evaserint.»

⁴⁹² Williams G. The Influence of Dorestad Coinage on Coin Design in England and Scandinavia. *Dorestad in an International Framework: New Research of Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*. P. 105-11.

⁴⁹³ Melleno D. North Sea Networks: Trade and Communication from the Seventh to the Tenth Century. *Comitatus: A Journal of Mediaeval and Renaissance studies*. Vol.45. 2014. P. 65-89. Ibid. Between borders: Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben world up to 827. *Early Medieval Europe*. 2017. Vol. 25, Issue 3. S. 359-385.

⁴⁹⁴ Callmer J. Archaeological Sources for the Presence of Frisian Agents of Trade in Northern Europe ca. AD 700-900. *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes: von der Eisenzeit zum*

півночі франкської імперії. Торгівля не виключала військових набігів данів на багаті торгові факторії франкської імперії.

Отже, данські Скьольдунги намагалися взяти під свій контроль балтійську торгівлю, про що свідчить руйнування Рерика королем Готфрідом у 808 р. та переселення його купців у Хедебю. Але не можна однозначно стверджувати, що це автоматично зробило Скьольдунгів лише купцями, які одразу відмовилися від своїх піратських набігів. Ймовірно, що вони і брали участь у торгівлі, щоб отримати додатковий дохід, про що свідчать скандинавські артефакти на території слов'янських міст. Але водночас могли розграбувати місто або також найматися у якості охорони до купців.

РОЗДІЛ 4. ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ СКЬОЛЬДУНГІВ НА ЗАХІДНУ ЄВРОПУ (VII– X СТ.)

4.1. Утвердження династії Скульдунгів на данському престолі.

Про ранній період історії Данії нам дуже мало відомо, адже вся інформація, в основному, дійшла у вигляді саг, хронік та «Gesta danorum» анналаста Саксона Граматика, в яких реальність переплелась із вигадкою автора. Однак, можна стверджувати, що вже за конунга Івара Відфамме, від якого ведуть свій родовід всі королівські династії скандинавських країн, данські Скульдунги почали вести активну зовнішню політику, як у Скандинавії, так і за її межами. Досить часто міжусобиці заважали їхньому утвердженню на європейській політичній арені, однак після вирішення внутрішніх протиріч, Скульдунги швидко відновлювали втрачений вплив у Європі. Основною причиною внутрішніх міжусобиць було право займати трон Данії. Отже, варто з'ясувати деякі дискусійні питання генеалогії Скульдунгів, які страшенно заплутані через недостатність та суперечливість джерельної бази.

Основна інформація про ранню історію Скульдунгів міститься у «Gesta danorum» Саксона Граматика (+1200 р.)⁴⁹⁵, «Короткій історії данських королів»⁴⁹⁶ Свена Агесена (1185 р.), «Хроніці конунгів з Лейре»⁴⁹⁷ (1160 р.), «Роскільській хроніці»⁴⁹⁸ (1146 р.), «Генеалогії данських королів» (1194 р.) аббата Вільгельма із Ебельхольта, згадуваних вже «Діяннях архієпископів гамбурзької церкви» Адама Бременського та «Сазі про Скульдунгів». Наявні джерела дозволяють стверджувати, що з

⁴⁹⁵ Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Vol. 1. / ed. by E. Olrik, H. Rceder, Haniae, 1931, P. 112.

⁴⁹⁶ Svenonis Aggonis, Genealogia Regum Dacie (Fragmentum), “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 142-143; Svenonis Aggonis, Brevis Historia Regum Dacie, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 94-141.

⁴⁹⁷ Chronicon Lethrense, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 34-53.

⁴⁹⁸ Chronicon Roskildense, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 1-33.

VI ст. Скьольдунги засновують власне королівство Лейре у Зеландії. До 600 та після 1000 р. саме Зеландія була основним військово-політичним центром Данії, тоді як Ютландія ним була лише у 800-1000 рр.

Думки хроністів різняться лише у початковій генеалогії – Саксон Граматик виводить родовід Скьольдунгів від Дана, стверджуючи, що від нього також походить назва країни, а інші вважають родоначальником данських королів Скьольда Скевінга, іменем якого була названа династія. Також варто сказати кілька слів про знамениту «Сагу про Беовульфа», у якій відображена історія Данії VI-VII ст.⁴⁹⁹ Як і кожна сага, вона рясніє великою кількістю міфів та вигадок автора, але разом і з тим тут є інформація про перших данських королів. Схоже на те, що Скьольд Скевінг був реальним конунгом в Лейре, однак про його життя та діяльність нам достеменно нічого невідомо. І сама постать Скьольда є дуже дискусійною. Аналогічно виглядає ситуація з його нащадками, Хрольвом та Гальвданом, адже у сагах відобразилась лише історія про їх внутрішні міжусобиці. Хитромудрі сплетіння ранньої історії Скьольдунгів заганяли в глухий кут ще середньовічних істориків, не кажучи вже про сучасних.

Навіть історія одного із відомих конунгів ранньої історії Данії Івара Відфамме також рясніє білими плямами. Діяльність цього легендарного конунга прийнято датувати VII ст. Радянський археолог Гліб Лебедев вважав, що з саме з життєпису Івара Відфамме відбувся перехід від епічної до історичної генеалогії. На його думку, крізь призму цього сюжету можна відтворити першу зону активності вікінгів⁵⁰⁰. Данські конунги безапелляційно зараховували до своєї сфери впливу також територію сучасної Південної Швеції, яка отримала назву *Сконе* у сагах. Івар Відфамме, згідно із «Сагою про Інґлінгів», був конунгом Сконе та сином конунга Гальвдана

⁴⁹⁹ Беовульф. Переклад з давньоанглійської Олени О'Лір. Львів, 2014. 208 с.

⁵⁰⁰ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. С. 95.

Хороброго⁵⁰¹. Найбільш переконливою виглядає остання гіпотеза норвезького історика Трольса Брандта, згідно з якою Івар Відфамме жив між 678–731 рр.⁵⁰² Тоді Рюрик Метатель Кілець жив приблизно у 680-715 рр., а Ауд, дочка Івара та дружина його і Рандвера, відповідно жила між 697-742 рр. Після загибелі конунга Гамлета старшими конунгами Данії, які почали орієнтуватися більше на Хедебю, стали син конунга Хельгі – Хрольв Кракі та його родич Х'ярвард. Івар Відфамме завоював Упсалу, завдавши поразки конунгові Інґ'яльду з династії Інґлінгів. І до 731 р. Данія та значна частина Швеції знаходилася під зверхністю конунга Івара Відфамме.

В першій половині VII ст. в міжусобну боротьбу втрутилася бічна гілка династії Радбарда, яка вступає в протистояння з Гаральдом Гільдетаном. Згідно із «Хронікою конунгів із Лейре⁵⁰³» та «Піснею про Хюндле», Гаральд Гільдетан був внуком Івара Відфамме, сином його дочки Ауд та Рерика Метателя Кілець, однак Саксон Граматик наводить ще дві гіпотези його походження⁵⁰⁴. Згідно із однією з них, Гаральд Гільдетан був сином Гальвдана і Гурід, а за іншою вони були єдинокровними братами. Ми більше схиляємось до версії, що Гаральд Гільдетан був сином Рерика Метателя Кілець та Ауд, що також підтверджується у *сагах про давні часи*. Інформація щодо походження Рерика Метателя Кілець відображає прагнення всіх конунгів легітимізувати свою владу через її нібито божественне походження.

В джерелах⁵⁰⁵ відображається інформація про міжусобну боротьбу, результатом якої став похід Івара Відфамме на Рерика та його загибель, але його дочці Ауд вдалось втекти разом із сином Гаральдом у Гардарікі, де вона одружилась вдруге з конунгом Радбардом. Від цього шлюбу

⁵⁰¹ Стрингольм А. Поход викингів. С. 34-40.

⁵⁰² Brandt T. Danernes Sagnhistorie. København 2004. P.56.

⁵⁰³ Chronicon Lethrense, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M. Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917. P. 34-53

⁵⁰⁴ Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. P. 88.

⁵⁰⁵ Ibid. P. 90. Petri Olai Minoritae Roskildensis Chronica Rerum Danorum a Dano ab olitum Jahannis regis / Ed. J.Langebek. *Scriptores Rerum Danicarum*. T.1. Hafniae, 1772. P.68-148

народився Рандвер, який згодом підтримав Гаральда у боротьбі за батьківський трон у Данії. Дехто з істориків вважає, що Радбард також належав до династії Інґлінґів, яка правила в Упсалі з VII ст.⁵⁰⁶ Нащадок Рандвера Олаф Скетконунґ видав заміж свою дочку Інґігерд за київського князя Ярослава Мудрого.

Після успішного завоювання Данії Гаральд Гільдетан вирішив розділити свої володіння і передав Вестерґьотланд (сучасну Південну Швецію – прим.авт.) своєму родичеві Сігурду Рінґу, зробивши його намісником⁵⁰⁷. Фактично Сігурд був незалежним правителем, але навіть номінальна залежність від Гаральда йому була не до вподоби, тож за першої зручної нагоди він підняв повстання проти короля, яке підтримала частина прибічників його суперника. Можна погодитись із твердженням англійського дослідника Гвена Джонса, що Гаральд Гільдетан був радше правителем конфедерації, а не сильної унітарної держави, де кожен конунґ вичікував зручного часу, щоб скинути із себе цю залежність⁵⁰⁸. Сігурд Рінґ по материній лінії, як син Ауд від другого шлюбу із Рандвером та внук Івара Відфамме, також належав до династії Скьольдунґів, тому мав право на данський трон.

Суперники зіткнулися у битві під Бравелліром. Однак, хроністи заплутали перебіг подій, тож битва важко піддається датуванню та локалізації, проте більшість скандинавістів сходиться на думці, що вона відбулася приблизно у 770-775 рр. у долині Бровалла (сучасна округа

⁵⁰⁶ Downham C. *Viking Kings of Britain and Ireland: The dynasty of Ivarr to A.D. 1014*, Edinburg–London: Dunedin Academic Press, 2008, 338 p.; *Idem*. “Hiberno-Norwegians” and “Anglo-Danes”: anachronistic ethnicities and Viking-Age England, *Medieval Scandinavia*, 2009, Vol. 19, P. 139-169; Holman K. *The Northern Conquest: Vikings in Britain and Ireland*, Oxford: signal Book, 2012. 288 p.; Somerville A., McDonald R.A. *The viking Age: A Readings in Medieval civilization and culture*, Toronto: University of Toronto Press, 2014, 528 p.; Carroll J., Harrison S.H., Williams G. *The Vikings in Britain and Ireland*. London: British Museum Press, 2014. 144 p.; *Viking Worlds: Things, spaces and movement* / Ed. M.Eriksen, U.Pedersen, B.rundberget, I.Axelsen, H.Berg, Oxford: Oxbow, 2014. 557 p.

⁵⁰⁷ *Chronicon Lethrense*. P. 126-127.

⁵⁰⁸ Гвин Джонс. Викинги. Потомки Одина и Тора. С. 205-209.

Норчепінг у Швеції – прим. авт.)⁵⁰⁹ За іншою версією, Гаральд Гільдетан вирушив походом на Сігурда Рінга через те, що він не платив йому данину, як це робили інші конунги. Саксон Граматик дає детальний перелік всіх учасників битви, чисельність флоту, а також описує її перебіг⁵¹⁰. Перемогу у ній здобув Сігурд Рінг, який посів данський престол, але чи залишився він також королем Швеції достеменно невідомо. Битва під Бравелліром мала більш далекосяжні наслідки. Внаслідок неї у на данському престолі утвердилась основна гілка династії Скьольдунгів, яка правила аж до шведського завоювання наприкінці IX ст. Об'єднання Данії та Швеції в одне королівство знову відбулось лише за правління Канута Великого (1017-1035 рр.)

На думку американського історика Андерса Вінрота⁵¹¹, тоді об'єднання королівств під однією рукою не відбулося, а це сталось набагато пізніше вже за Канута Великого. Наприкінці VIII ст. королівство франків на чолі із Карлом Великим поступово стає однією із найвпливовіших та наймогутніших держав Європи. В результаті успішних саксонських воєн Франкська імперія втрутилася у стосунки данських королів із ободритами та саксами, що відчутно вдарило по авторитету Скьольдунгів у регіоні, адже через їхні землі проходив важливий торгівельний шлях, який водночас з'єднував Данію із суходолом. Король Сігіфрід (~800 р.) вирішив суперечності мирно, відправивши посольство до Карла Великого у 782 р.⁵¹², до складу якого входив його родич Хальвдан Старий. Така домовленість була вигідною для обох сторін: данський

⁵⁰⁹ Forte A. *Viking Empires*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. Sawyer. P. H. *Kings and Vikings*. New York : Routledge, 1992. 192 p. Winroth A. *The conversion of Scandinavia. Vikings, merchants and missionaries in the remaking of Northern Europe*. London: Yale University Press, 2012. 238 p. *Viking Worlds: Things, spaces and movement* / Ed. M.Eriksen, U.Pedersen, B.rundberget, I.Axelsen, H.Berg. Oxford: Oxbow, 2014. 557 p.

⁵¹⁰ Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum*. Vol. 1. / ed. by E. Olrik, H. Rceder, Hanniae, 1931. P. 34-36.

⁵¹¹ Winroth A. *The conversion of Scandinavia. Vikings, merchants and missionaries in the remaking of Northern Europe*. P. 98-105.

⁵¹² Einhard, *Vita Karoli Magni*. *Monumenta Germaniae Historica*. SRG 25, 6th edn. Hannover, 1911, T. 2., P. 683-725.

правитель зберіг свій вплив у регіоні, а франкський король – розширив старі володіння. Деталі переговорів в джерелах не відображені, однак вони стали поштовхом для розвитку дипломатичних відносин між двома народами і надалі правителі деякий час намагалися дотримуватись нейтралітету.

Отже, до кінця VIII ст. в Данії утворилася централізована королівська влада. Хоча міжусобна боротьба між представниками різних гілок династії Скьольдунгів тривала ще протягом всього IX ст. аж до шведського вторгнення.

4.2. Протистояння з Каролінгами внаслідок їх політики «східного розширення кордонів»: Саксонські війни, війни з ободритами.

До початку IX ст. Скьольдунги об'єднали під своєю владою всю Данію. Вигідне географічне розташування дало їм можливість брати участь у морській торгівлі, у торгівлі з Арабським Сходом, а також у набігах на узбережжя держави франків та англосаксонських королівств на території Англії. Внаслідок цього Скьольдунги, які повільно, але неухильно розширювали кордони свого королівства, ставали прямими суперниками Каролінгів за гегемонію в Європі.

Першим каменем зіткнення між Скьольдунгами та Каролінгами стали племена саксів, які закінчилися тривалими Саксонськими війнами (772-804 рр.) У 772 р. Карл Великий (768-814 рр.) розпочав війну проти саксів та зруйнував Ірмінсул. Однак саксам вдалось відбити Ірмінсул, тож франкський імператор вирішив створити прикордонну марку для охорони східного кордону свого королівства від саксонських походів. Незважаючи на поразки, не всі саксонські вожді прийняли верховенство франкської імперії, і один із них, Відукінд, знайшов притулок при дворі данського короля Сігіфріда (+~800 р.), куди втікав принаймні двічі – у 777 та 782 рр. Внаслідок чергового походу у 779 році Карлові Великому (768-814 рр.)

вдалось встановити контроль майже над усією Саксонією, однак його політикою були вдоволені далеко не всі сакси, зокрема впровадженням християнства. Тоді ж з Данії повернувся Відукінд і сакси знову підняли повстання проти влади франкського імператора, яке завершилось сумнозвісною Верденською різаниною у 782 році⁵¹³ та черговою втечею Відукінда у Данію. Це загостило відносини між Карлом Великим та данськими Скьольдунгами.

Король Данії Сігіфрід спочатку спробував вирішити суперечності мирно, відправивши посольство до Карла Великого у 782 р., до складу якого входив його родич Хальвдан Старий. Така домовленість була вигідною для обох сторін: данський правитель зберіг свій вплив у регіоні, а франкський король – розширив старі та закріпив нові контакти. Деталі переговорів в джерелах не відображені, однак вони стали поштовхом для розвитку дипломатичних відносин між двома народами і надалі правителі деякий час намагалися дотримуватись нейтралітету. Проте зіткнення між данськими королями та франкськими імператорами було неминучим, адже кожен з них зараховував території, де замешкали племена саксів та ободритів, до своєї сфери впливу. В результаті успішних саксонських воєн Франкське королівство втрутилося у стосунки данських королів із ободритами та саксами, що відчутно вдарило по авторитету Скьольдунгів у регіоні, адже крізь їхні землі проходив важливий торговий шлях, який водночас з'єднував Данію із суходолом.

Внаслідок Верденської різанини та масових депортацій непокірних з рідної землі, Карлові Великому таки вдалося остаточно зламати опір саксів та завоювати їхні території⁵¹⁴. Крім того, переможно завершені Саксонські війни відкрили Карлові Великому шлях до земель, на яких замешкали слов'янські племена ободритів, які в більшості випадків

⁵¹³ Widukindi Res Gestae Saxonicae, Monumenta Germaniae Historica, T. III, Hannoverae, 1839, S. 408–467.

⁵¹⁴ Widukindi Res Gestae Saxonicae..., S. 430.

прихильно ставились до франкського короля⁵¹⁵. Успіхи франків не могли не занепокоїти данських королів, які аж ніяк не бажали мати своїм сусідом могутнього франкського імператора, а не розрізнені між собою слов'янські племена. Наступний король Данії Готфрід (+812 р.) розірвав дипломатичні відносини з Карлом Великим, також надав притулок Відукінду і почав готуватись до військових походів проти франків⁵¹⁶.

Після кровопролитних Саксонських воєн та на тлі суперечностей з Візантійською імперією, Папою Римським, Карл Великий вирішив, що краще укласти союзні договори з ободритськими князями, і використати їх для охорони східних кордонів його держави. Французький історик Даніель Меллено пропонує розглядати цю частину у такому собі дипломатичному трикутнику «франки-дани-ободрити»⁵¹⁷, що допомагає значно краще вивчати ці події. Перша згадка про союз між франками та ободритами зафіксована у «Анналах франкських королів», де повідомляється, що у 795 р. ободритський вождь Вітзан брав участь у поході франкського короля проти саксів⁵¹⁸. Карл Великий (768-814 рр.) вирішив надати частину земель союзним слов'янським племенам, захистивши таким способом східні кордони своєї імперії, та додатково ослабивши саксів. Складовою частиною реалізації цього плану було переселення союзного Скульдунгам племені нордальбінгів із Західної Голштинії до Франконії. У 804 році Карл

⁵¹⁵ *Annales Regni Francorum, Uz Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895 [henceforth cited as ARF], p. 118: «Imperator Aquisgrani hiemavit Aestate autem in Saxoniam ducto exercitu omnes, qui trans Albiam et in Wihmuodi habitabant, Saxones cum mulieribus et infantibus transtulit in Franciam et pagos Trans albianos Abodritis dedit».

⁵¹⁶ Ernst R., *Die Nordwestslaven und das fränkische Reich*, Berlin, 1976, P. 155; Fried J., *Gens und regnum. Wahrnehmungs- und Deutungskategorien politischen Wandels im früheren Mittelalter, Sozialer Wandel im Mittelalter*, Sigmaringen, 1994, P. 73-104; Zaroff R., *Study into Socio-political History of the Obodrites*, Hannover, 1996; Schmauder M. *Überlegungen zur östlichen Grenze des karolingischen Reiches unter Karl dem Grossen, Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, Vienna, 2000, P. 57–97

⁵¹⁷ Melleno D. *Between borders: Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben world up to 827. Early Medieval Europe.* 2017. Vol. 25, Issue 3. S. 359–385.

⁵¹⁸ *Annales Regni Frankorum*, P. 84–86; *Annales qui dicuntur Einhardi, Monumenta Germaniae Historica* SRG 6, Hanover, 1895, P. 85–87; Einhard, *Vita Karoli Magni*, MGH SRG 25, 6th edn, Hanover, 1911, P. 15; Dralle, L. *Wilzen, Sachsen und Franken*, Vienna, 2007, P. 205-227.

Великий зустрівся з ободритським князем Дразком і передав йому у володіння колишні землі нордальбінгів. Однак близьке розташування ободритів до Данського королівства автоматично ввело їх до сфери впливу його правителів, які тепер зосередили власну увагу на підсиленні своїх міжнародних позицій. Крім того, як вірно зазначив Микола Беляєв, ці зміни також загрожували Готфрідові через переорієнтацію торгових потоків⁵¹⁹.

Отже, племена ободритів стали своєрідним буфером між Скьольдунгами та Каролінгами. Усвідомлюючи свою слабку боєздатність, вожді ободритів віддавали перевагу дипломатичній зброї, і виступали союзниками імперії Каролінгів. Така їхня позиція певний час приносила успіх, адже під захистом могутнього франкського імператора бурхливо розвивалась торгівля, і одним із її найголовніших осередків став Рерик. Очевидно, що емпорій заснував наприкінці VIII ст. молодший брат данського конунга Горма Рюрик, і від нього ж він отримав свою назву⁵²⁰. Судячи з археологічних джерел, місто було важливим торговим та виробничим центром у регіоні, вироби якого, особливо із бурштину, славились далеко за його межами⁵²¹. Можна стверджувати, що у місті переважала данська людність, на що вказав ще чеський історик Любор

⁵¹⁹ Беляєв Н. Т. Рерик Ютландский и Рюрик начальной летописи. С. 231.

⁵²⁰ Bogusławski W., *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*, T. 3., Poznań, 1895, S. 28-35; Wachowski K., *Słowiańszczyzna Zachodnia*, Warszawa, 1902, P. 84-112; Knorr H. Die Hacksilberfunde Hinterpommerns der Grenzmark und der Neumark, *Mannus*. T. 28. 1936, 160–229; Jankuhn H., Sechs karten zum Handel des 10. Jahrhunderts im westlichen Osterseebeken, *Archaeologia–Geographica*, T. 1, 1950–1951, Z. 1. 5–16; Ślaski K. Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII–XII w.), *Pamiętnik Słowiański*. T. 4., Kraków, 1954, P. 227–234; Fritze W. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung von Stammesstaat zum Herrschaftsstaat, *Sieldung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Odef*, Ciessen, 1960, P. 141-149; Labuda G., Organizacje państwowe Słowian Zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku), *Początki państwa polskiego*, T. 1. Poznań, 1962, P. 65–69; Herrmann J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu beginn des Mittelalters, Berlin, 1984.

⁵²¹ Hwen J, Neue Untersuchungen auf dem frühgeschichtlichen Handelsplatz Groß Strömkendorf bei Wismar, *Archaeologia Baltica*, 4, 200, P. 109-132; Tummuscheit, *Groß Strömkendorf*, P. 212-213.; Ibid, War das “emporium Reric” der Vorläufer von Haithabu?, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 47, 1999, P. 201-213

Нідерле⁵²². Археологічні джерела також свідчать про наявність скандинавського населення у складі Рерика. Однак залишається дискусійним питання чи Рерик перебував на території ободритів, як данська факторія, чи просто був на спільному кордоні. Найбільш ймовірно, що він розташовувався біля сучасного Вісмара⁵²³.

На початку IX ст. Скьольдунги тримали у своїх руках найважливіші торгові шляхи, які з'єднували скандинавські країни із Західною Європою та Арабським Сходом, і Рерик перетворився на їхнього основного конкурента. *Annales Regni Francorum* повідомляють, що король Готфрід зруйнував факторію та переселив всіх його купців та ремісників у Хедебю, місто, яке з'єднувало Данію з Прибалтикою та Північно-Східною Європою⁵²⁴. Після зруйнування та такої грандіозної депортації населення Рерик так і не відновився до колишнього рівня, хоча поселення ще деякий час існувало, і Хедебю остаточно стає одним із основних центрів міжнародної торгівлі у Європі. Археологічні знахідки в місті того періоду починають вражати своєю розкішшю та різноманітністю – в наявності є і зброя, і вироби з кістки, і прикраси, зустрічаються і слов'янські гончарні вироби⁵²⁵. Своім сміливим та ризикованим походом король Готфрід значно зміцнив не лише свій політичний вплив, а й поповнив королівську казну.

⁵²² Нідерле Л. Славянские древности, Москва, 2010, С. 73-77.

⁵²³ Херрманн Й. Ободриты, лютичи, руяне, *Славяне и скандинавы*, Москва, 1986, Р. 338-346.

⁵²⁴ *Annales Regni Francorum*, p. 126: «Godofridus vero, priusquam reverteretur, distructo emporio, quod in oceani litore constitutum lingua Danorum Reric dicebatur et magnam regno illius commoditatem vectigalium persolutione praestabat, translatisque inde negotiatoribus soluta classe ad portam, qui Sliesthorp dicitur, cum universo exercitu venit».

⁵²⁵ Steuer H., Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse, *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Göttingen, 1987, IV, P. 113-97; Grange G., Hilberg V. and Schultze J., Hedeby – Methods and Results, in *Archaeology of the Baltic*, Moscow, 2013, P. 173–183; Näsman U., Exchange and Politics: The Eighth–Early Ninth Century in Denmark, *The Long Eighth Century*, Leiden, 2000, P. 37–46; Stalsberg A., Ulfberht Revisited: A Classification, *The Viking Age: Ireland and the West*, Dublin, 2010, P. 450-464; Baug I., Quarrying in Western Norway: An Archaeological Study of Production and Distribution in the Viking Period and Middle Ages, Oxford, 2015; Callmer J., Slawischskandinavische Kontakte am Beispiel der slawischen Keramik in Skandinavien im

Чому ж імператор франків не прийшов на допомогу своїм союзникам? Інформація з *Annales Regni Francorum* дозволяє стверджувати, що Скьольдунги неодноразово загрожували Рерику, і навіть брали з його мешканців данину⁵²⁶. Крім того, данський король Готфрід уклав союз з кількома сусідніми слов'янськими племенами, які були вічними противниками ободритів, намагаючись таким чином послабити союз між ними та франками. Реакція Карла Великого на такий відчутний удар по авторитету в регіоні була досить млявою, зважаючи на те, що зачепили інтереси його вірних союзників ободритських князів. Похід його сина Карла Юного на союзні данському королеві племена глинян та смолінців не приніс відчутних результатів, адже через значні втрати військо було змушене повернутись назад⁵²⁷.

Данський король запропонував імператорові зустрітись особисто, щоб вирішити актуальні питання, і, не бажаючи розпорошувати свої сили, Карл Великий погодився на зустріч⁵²⁸. Цей факт свідчить про те, наскільки серйозно франки оцінювали політичний авторитет та військову могутність Данії. Зустріч відобразила стосунки між двома володарями, кожен з яких користувався великим впливом не лише у своїй країні, а й за її межами, і тому, зрозуміло, закінчилась без особливого успіху для обох сторін. Це радше була демонстрація сили, адже жодна сторона не бажала йти на серйозні поступки. Ситуація ускладнилась тоді, коли Карл Великий відправив свою армію на допомогу ободритському вождеві Дращку, але він натомість несподівано атакував союзні Готфрідові слов'янські племена, відновивши своє верховенство у регіоні. Проте його успіхи були нетривалі

achten und neunten Jahrhundert, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 69, 1998, P. 654-674.

⁵²⁶ *Annales Regni Francorum*, 808, 126: «magnam regno illius commoditatem vectigalium persolutione praestabat».

⁵²⁷ *Annales regni Francorum...* P. 125.

⁵²⁸ *Annales Regni Francorum*, 809, 128: «Interea Godofridus rex Danorum per negotiatores a quosdam mandavit, se audisse, quod imperator ei fuisset iratus, eo quod in Abodritos anno superiore duxit exercitum et suas ultus est iniurias, addens velle se purgare ab eo, quod ei obiciebatur».

– данський король негайно зібрав військо, змусив Дращка відступити і віддати свого сина у заручники⁵²⁹. Вплив Скьольдунгів у регіоні було відновлено.

Повернувшись у Данію, король Готфрід розпочав укріплювати кордони власного королівства, для чого розпочав будівництво знаменитого Dannevirke⁵³⁰ та кілька разів вторгався у Фризію, яку обклав даниною⁵³¹ після смерти конунга Горма. Крім того, як повідомляють *Annales Regni Francorum*, Готфрід почав готуватись до масштабного походу проти Франкської імперії⁵³². Несподівана смерть короля завадила експансіоністським настроям Скьольдунгів і майбутній похід залишився лише у планах. Нестача джерел причин загибелі короля Готфріда породила чимало припущень, аж до гіпотези, що це Карл Великий прислав до нього найманих убивць⁵³³. Найбільш ймовірно, що основною причиною все–таки були внутрішні міжусобиці. Але, судячи з того, що наступник та племінник Готфріда, Хеммінг мало не одразу після коронації уклав угоду з Карлом Великим, його шпигуни пообіцяли новообраному королеві підтримку імператора у боротьбі за данський престол⁵³⁴.

Протистояння між Готфрідом та Карлом Великим придворний літописець франкського імператора Ейнгард назвав «останньою війною», але під час правління його сина і наступника Людовіка Благочестивого всі зусилля з укріплення північно-східного кордону імперії були зведені нанівець. Проте спочатку імператорові Людовіку вдавалось підтримувати існуючий порядок, і не останньою чергою завдяки внутрішнім суперечностям між різними гілками династії Скьольдунгів. Новообраного

⁵²⁹ *Annales Regni Francorum*, 809, pp. 128–129: «Thrasco vero dux Abodritorum, postquam filium suum postulanti Godofrido obsidem dederat».

⁵³⁰ Künl J., Hardt N., Dannevirke — Nordens Største fortidsminde. Musset ved Dannerirke, Danevirkegården, 1999.

⁵³¹ Саксон Анналист, *Хроника 741–1139*, зд. подг. И. В. Дяконов. (Москва, 2012), Р. 47

⁵³² *Annales Regni Francorum*, 810, p. 131: «Nam rex ille vanissima spe victoriae inflatus acie se cum imperatore congregari velle iactabat»

⁵³³ Maund A. *Turmoil of Warring Princes*, Boston, 1998, P. 35–36.

⁵³⁴ *Annales Regni Francorum*, 810, p.96-97: «Godofrido Danorum rege mortuo Hemmingus filius fratris eius in regnum successit ac pacem cum imperatore fecit»

короля Хеммінга скинули з престолу приблизно у 813 році, і у Данії знову почалась боротьба за владу. Частина Скьольдунгів на чолі з синами Готфріда виступала за продовження завоювання південних територій та розширення експансії на північ, а частина вважала за краще дотримуватись мирної лінії Хеммінга та налагоджувати стосунки з Каролінгами. На короткий час владу взяла у свої руки профранкськи налаштована частина, і новообраний король Гаральд Клак та його брат Регінфрід негайно скерували посольство до Карла Великого з пропозицією укласти мир. На цей раз зустріч була набагато теплішою та результативнішою, і франки відпустили з полону заручників, котрих утримували⁵³⁵, а наступного року було узгоджено кордон між Данським королівством та імперією франків⁵³⁶.

Однак і ці домовленості були нетривалі, адже незабаром Гаральда Клака скинули з престолу сини Готфріда, а Регінфрід загинув. Тоді ж імператором франків став Людовік Благочестивий (814-840), але, зайнятий нагальними внутрішніми проблемами, він не зміг істотно допомогти новому союзникові. Його підтримка була спочатку радше політичною, адже імператор надав притулок Гаральдові з родиною, і згодом Людовік Благочестивий надавав своє військо на допомогу данському конунгові у випадку потреби. Одночасно імператор намагається охрестити язичників-данців, і під час чергового повернення Гаральда Клака у Хедебю, присилає разом із ним реймського єпископа Ебо⁵³⁷. Коли у 826 р. Харальд остаточно покидає Данію через тиск синів Готфріда і повертається до Людовіка Благочестивого, то разом із сім'єю приймає християнську віру у

⁵³⁵ *Annales Regni Francorum*, 812, p. 137: «Harioldus et Reginfridus reges Danorum missa ad imperatorem legatione pacem petunt et fratrem suum Hemmingum sibi remitti rogant»; Boshof E., *Ludwig der Fromme*, Anee, 1999, P. 100-102

⁵³⁶ *Annales Regni Francorum*, 813, p. 102-103: «Missi sunt de hoc conventu quidam Francorum et Saxonum primores trans Albim fluvium ad confinia Nordmannorum, qui pacem cum eis secundum petitionem regum illorum facerent et fratrem eorum redderent».

⁵³⁷ Shetelig H., *An Introduction to the Viking History of Western Europe*, *Viking Antiquities in Great Britain and Ireland*, vol. I, Oslo, 1940, P. 106; P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot d elfde eeuw*, 2nd edn, The Hague, 1951, P. 387.

Ингельгейми⁵³⁸. Після охрещення імператор підтвердив Харальдові Клаку володіння Рустрінгією та Дорестадам, і наймовірніше, що фризьке графство тоді дісталось Рюрикові Ютландському, який теж охрестився разом із родиною данського конунга⁵³⁹. Відома скандинавістка Олена Мельнікова дійшла висновку, що після смерти Готфріда Скьольдунги стали союзниками Карла Великого і дуже часто кликали на поміч франків у своїх міжусобицях⁵⁴⁰.

Подальша історія правителів Хедебю висвітлена у джерелах дуже фрагментарно і неповно, але данські королі намагались не порушувати мирної угоди з франкським імператором. Однак під час правління Людовіка Благочестивого (814-840 рр.) імперія переживала не найкращі часи, і її найбагатші міста неодноразово спустошували вікінги (лише Дорестада було спалено у 834 та 837 роках⁵⁴¹). Франкські анналісти, як правило, не пов'язують ці напади із правителями Хедебю, тобто із прямою лінією Скьольдунгів, як мінімум до 60-х рр. IX ст. Більше того, король Хорік скеровував до імператора Людовіка Благочестивого посольство із запевненнями, що він непричетний до набігів⁵⁴². Однак вірність данських конунгів була сумнівною, і ображений васал цілком був здатний миттєво

⁵³⁸ The most notable event being the baptism of Harald in 826, captured in verse by Ermoldus Nigellus, *In Honorem Hludowici Christianissimi Caesaris Augusti*, ed. E. Dümmler, MGH Poetae 2, Berlin, 1884, P. 5–79; Hauck K., *Der Missionsauftrag Christi und das Kaisertum Ludwigs der Frommen*, in *Charlemagne's Heir*, P. 275–296; Boshof, *Ludwig der Fromme*, pp. 167–168; Coupland S. From Poachers to Gamekeepers: Scandinavian Warlords and Carolingian Kings, *Early Medieval Europe* 7 (1998), P. 85–114, at 85–93; Knibbs E, *Ansgar, Rimbert and the Forged Foundations of Hamburg Bremen*, Farnham, 2011, P. 60–70

⁵³⁹ Беляев Н., Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*, Praha, 1929, С. 227–228.

⁵⁴⁰ Мельникова Е. Вступления норманнов в дипломатические отношения с Франкской империей, *Historia animata*. Памяти Ольги Варьяш., (Москва : Институт всеобщей истории РАН, 2004), Ч. 3, 22–38.

⁵⁴¹ Annales Xantenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum*, P. 1-33.

⁵⁴² Zettel H. Das Bild der Normannen und der Normanneneinfälle in westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. bis 11. Jahrhunderts, München, 1997, P. 162; Nilsen L. Horik den Førstes udenrigspolitik, *Historisk Tidsskrift*, København, 2002, B. 102/1. S. 7

перетворитися в пірата. Так, наприклад, зробив Рюрик Ютландський, у якого імператор Лотар забрав Рустрінгію⁵⁴³

Крім того, у 40-х роках IX ст. данські королі втручаються у внутрішньо шведські міжусобиці, прихистивши в себе короля Анунда. За військову підтримку Анунд пообіцяв їм віддати Бірку. Достеменно невідомо, чи він виконав обіцянку, але Скьольдунги почали відігравати дедалі вагомішу роль на Балтиці.

Кардинальні зміни в ставленні до данських королів, зростання їхнього регіонального впливу, не могли не позначитись на стосунках Людовіка Благочестивого (814-840 рр.) та ободритів. Крім того, імператор повернув частині саксів їхній батьківський спадок, втрачений внаслідок бунту проти Карла Великого на користь ободритів. Стосунки між колишніми союзниками загострились ще більше після того, як імператор Людовік наказав новому вождеві ободритів Славомирові віддати владу синові Дражка, а самому правити від його імені як регент⁵⁴⁴. Очевидно, що Людовік вважав, що Чедраг буде таким же покірним виконувачем волі імператора, як і його батько, і не бажав посилення ободритів під владою Славомира, але його плани не реалізувались. Ободритський вождь вирішив звернутись за допомогою до синів данського короля Готфріда, проте їхні війська зазнали поразки від Людовіка Благочестивого, і Славомир був змушений утекти. На думку імператора, функція ободритів як буфера між Скьольдунгами та Каролінгами була вичерпана, адже небезпеки від

⁵⁴³Annales Fuldenses, *Monumenta Germanae Historica*. Scriptores. T. 1., Hannoverae, 1826, P. 365. Vogel T. *Die Normannen und das Fränkische Reich*. Berlin, 1906, P. 129; Keary L., *The Vikings in Western Christendom*, London, 1891, P. 271.

⁵⁴⁴Annales Regni Francorum, 817, p. 147: «Causa defectionis erat, quod regiam potestatem, quam Sclaomir eatenus post mortem Thrasconis solus super Abodritos tenebat, cum Ceadrago filio Thrasconis partiri iubebatur; quae res illum tam graviter exacerbavit, ut adfirmaret se numquam posthac Albiam fluvium transiturum neque ad palatium venturum. Statim missa trans mare legatione iunxit amicitias cum filiis Godofridi et, ut exercitus in Saxoniam Transalbianam mitteretur, impetravit».

данських королів, котрих він вважав своїми союзниками, вже не було⁵⁴⁵. Подальші події показали, що імператор Людовік помилявся в можливості керувати сином Драща до його повноліття, а лояльність правителів Хедебю зовсім не означала повну безпеку від набігів вікінгів.

У 821 р. Чедрог уклав угоду з синами данського короля Готфріда, намагаючись визволитись від волі імператора Людовіка Благочестивого, який намагався контролювати ободритів так само, як і Карл Великий. Цілком закономірно, що після того Людовік Благочестивий (814-843 рр.) викликав Чедрога в Інгельгейм, щоб підтвердити домовленості з ободритами та зберегти власний контроль за північно-східним кордоном імперії⁵⁴⁶. Тоді ж імператор спробував створити противагу ободритським князям, повернувши деякі втрачені привілеї саксам за рахунок союзних слов'янських племен.

Однак спроба була невдала, і у 839 р. між ободритами та франками виник конфлікт, який закінчився війною, в якій ободритський союз зазнав поразки⁵⁴⁷. З цього часу про ободритів у франкських анналах зустрічаються лише спорадичні згадки у контексті військових сутичок. Так, Бертинські аннали повідомляють, що у 838 році Людовік Благочестивий організував для упокорення ободритів новий похід під керівництвом графів Егіло та Адальгарія, які успішно виконали доручення імператора. Король Людовік Німецький здійснив походи на ободритів у 844 і 845 роках. Після загибелі у 844 році князя Гестимула ободрити вже не змогли вести організовану боротьбу із франкськими імператорами, однак вони продовжували залишатись впливовою силою в регіоні. Ободритський союз знову було утворено аж у 880 році⁵⁴⁸.

⁵⁴⁵Ernst R., *Karolingische Nordostpolitik zur Zeit Ludwigs des Frommen, Östliches Europa: Spiegel der Geschichte*, Wiesbaden, 1977, P. 81–107; Friedmann A. *Untersuchungen zur Geschichte des abodritischen Fürstentums*, P. 65–66.

⁵⁴⁶Einhard, *Vita Caroli Magni...*, P. 1-33; Noble T. *Charlemagne and Louis the Pious*, University Park, 2009, P. 36.

⁵⁴⁷*Annales Bertiniani, Monumenta Germaniae Historica SS, (Hannoverae, 1893)...*, P. 1-33.

⁵⁴⁸Ludat H, *An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa*, Weimar, 1971; Bowlus K., *Franks, Moravians and*

У другій половині IX ст. ситуація докорінно змінюється, адже після знаменитої Верденської угоди 843 р. та поділу території, франкська імперія виявилась занадто ослабленою, щоб успішно протистояти набігам вікінгів та контролювати прикордонні землі. Данію теж роздирали внутрішні протиріччя і внаслідок міжусобної війни та переривання прямої лінії спадкоємців короля Сігфріда, вона була захоплена шведами у 60-70-х рр. IX ст., і лише за правління Горма Старого (+987 рр.) змогла відновити власну незалежність. У другій половині IX ст. частішають походи «морських конунгів» на материкову Європу, контролювати які всупереч системі противаг та заохочень, створеної Карлом Великим, вже не вдавалось. Наступила нова фаза епохи вікінгів у Середньовічній Європі.

4.3. «Морські конунги» із династії Скъольдунгів. Утворення Денло

Період з кінця VIII-XI ст. відомий у західноєвропейській історіографії під назвою *епоха вікінгів у Європі*. Однак, із вищевикладеного можна зробити висновки, що у різних країнах він проявлявся по-різному. Спостерігається цікава тенденція, коли скандинавські королі за умовчанням поділили сфери впливу у Європі: дани спустошували своїми набігами Західну Європу та Британські острови, норвежці вирушили до далекої Північної Америки та Гренландії з Ісландією, а шведи звернули свій погляд на Східну Європу.

Magyars: The Struggle for the Middle Danube 788–90, Philadelphia, 1995; Ančić M., From Carolingian Official to Croatian Ruler – The Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the Ninth Century, *Hortus artium medievalium*, 3, 1997, P. 7-13; Innes M. Franks and Slavs c.700-1000: The Problem of European Expansion Before the Millennium, *Early Medieval Europe* 6.2, 1997, P. 201-216; Pearson K., Rulers, Magnates, and Outsides in Bavaria and its Marche, *The Propagation of Power in the Medieval West*, Groningen, 1997, P. 117–89; Lübke C., Zwischen Polen und dem Reich. Elbslawen und Gentilreligion, *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren*, Berlin, 2003, P. 91-110; Brather R., Archäologie der westlichen Slawen, Hamburg, 1987, P. 66-84; Lübke C., Strukturen früher slawischer Staaten, *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven*, Vienna, 2009, P. 171-179; Schmidt M. Das Imperium der Ottonen im Gefüge Europas, Frankfurt, 2009, P. 67-90, 201-217.

Звернемося до титулу *конунг* (сканд.*konungr*), який часто використовували вікінги для верховного вождя. Його етимологія досі залишається дискусійною, адже не має чіткого перекладу із давніх скандинавських мов. Найпопулярнішими сьогодні є дві версії етимології титулу *конунг*. Перша, за Михайлом Стебліним-Каменським⁵⁴⁹, опирається на додавання словотворчого суфікса *ingr/ungr* до слова *pid* (сканд. *konr*), що означає людину із певного роду. Згідно із другою теорією, яку висловив Макс Фасмер, *kinging-az* перекладається, як головний у комуні⁵⁵⁰. Серед конунгів також існувала певна ієрархія, відповідно до їхньої діяльності. Виділяються так звані «морські конунги», які значною мірою долучились до формування образу епохи вікінгів у Європі в свідомості пересічного європейця. Англійський історик Джонатан Каппер⁵⁵¹ доводить, що *конунгами* титулували вікінгів знатного походження, які очолювали морські ескадри, однак не мали власної землі.

Частина Скьольдунгів, особливо тих, які належали до бічної гілки чи були молодшими синами, також не гребувала подібним ремеслом. Улюбленою тактикою Скьольдунгів, як і всіх вікінгів, були раптові набіги на багаті міста чи монастирі, які і приносили їм левову частку прибутків. Рагнар Лодброк (+865 р.) був одним із найвідоміших та найуспішніших конунгів вікінгів IX ст., найбільшу славу якому принесли походи проти франкських та англійських королів.

Отже, спробуємо дати відповідь на питання: до якої династії належав Рагнар Лодброк. Складна та суперечлива генеалогія династій скандинавських королів, ускладнює дослідження, адже значну частину джерельної бази становлять саги та аннали франкських королів, які містять фрагментарну та неповну інформацію⁵⁵². Більшість дослідників вважають,

⁵⁴⁹Стеблин-Каменский М. Древнеисландский язык. УРСС, Москва, 2002, С. 164-165

⁵⁵⁰ Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch. Winter, Heidelberg. In 3 Bd. 1953, P. 285

⁵⁵¹ Каппер Д. Викинги Британии, Санкт-Петербург: Евразия, 2003, С. 14.

⁵⁵²Annales Xantenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannover & Leipsig: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909, P. 1-33;

що родовід королів Данії можна вести від Рорика Метателя Кілець, який був тестем конунга Івара Широкі Обійми, що є родоначальником чи не всіх скандинавських династій. Він одружив свою дочку Ауд Багату з Рориком, але занадто могутній та впливовий зять теж не влаштував Івара. Відповідно до «Саги про Хервер»⁵⁵³, конунг напав на Рорика Метателя Кілець і він загинув у битві. Ауд втекла із синами до Радбарда, конунга *Гардаріки* (так в Скандинавії називали Русь – прим. авт.), за якого і вийшла знову заміж. Івар Широкі Обійми зібрав флот і вирушив проти свого нового зятя, але втопився під час походу. Син Радбарда, Рандвер, деякий час правив у Данії, але потім підтримав у боротьбі за престол свого брата Гаральда Гільдетана та відправився у землі свого батька⁵⁵⁴.

Після смерті Гамлета конунгом став Хрольв Жердинка, але до 30-х рр. VIII ст. Данією управляв Івар Відфамме. Відповідно до «Саги про Рагнара Лодброка», її головний герой є сином згадуваного вже короля Данії Сігурда Рінга. Отже, можна зробити припущення, що Рагнар Лодброк (+865 р.) належав до династії Скьольдунгів.

Найраніше про Рагнара Лодброка згадується у «*Landnámabók*» («Книга про заселення»)⁵⁵⁵ ісландського письменника Арі Торгільссона. Вона була записана на зламі XI–XII ст. з метою фіксації інформацію про заселення Ісландії. Відповідно, у «Книзі» є інформація про першопоселенців острова. Арі Торгільсон намагався довести знатне походження кількох ісландських родів, тож записав кілька заплутаних генеалогічних переліків. У одному із таких переліків і згадується Рагнар Лодброк.

Annales Bertiniani. 830–882. T. I., P. 419–515; Annales Fuldensis. Monumenta Germaniae Historica. P. 337-415; Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Vol. 1. / ed. by E. Olrik, H. Rceder, Hanniae, 1931. P. 88.

⁵⁵³ Саги о древних кременах (Сага о Хервер), Санкт-Петербург, 1978, С. 33.

⁵⁵⁴ Rowe Elizabeth Ashman. Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons. Wien, 2012. P. 67-89.

⁵⁵⁵ The Book of Settlements: Landnamabok / Trans. by P. Edwards, H. Pálsson. Winnipeg: University of Manitoba Press, 1976. P. 93.

Дискусійними є роки життя Рагнара Лодброка, адже в джерелах чітко вказано лише дати 845 р. – похід на Париж, та 865 р. – похід в Нортумбрію, який завершився смертю конунга. Тож частина дослідників, зокрема Рорі Мактюрк⁵⁵⁶, Адам Сміт⁵⁵⁷ та Гвін Джонс⁵⁵⁸, дійшли висновку, що існувало два різних Рагнари, одного із яких зараховують до легендарних осіб. Як доказ наводять той факт, що в деяких джерелах згадується Регінфрід, який був ярлом при дворі данського короля Хоріка у 40-х рр. IX ст., а справжній же Рагнар Лодброк був правителем Данії приблизно у 770-х рр., і він би не міг у такому похилому віці захопити Париж⁵⁵⁹. Ми більше схиляємось до думки відомого дослідника епохи вікінгів Трольса Брандта⁵⁶⁰, який дійшов висновку, що Рагнар Лодброк народився не раніше 806 р., і загинув під час свого останнього походу в Нортумбрію.

Образ Рагнара Лоброка в скандинавських сагах дуже сильно відрізняється від сформованого у франкських та англійських хроніках. У джерелах скандинавського походження навколо цього конунга виросла велика кількість міфів. Одним із них є міф про нібито великі завоювання Рагнара Лодброка та створення ним держави, яку успадкували його нащадки. Елізабет Роу⁵⁶¹ назвала цей міф «Імперією вікінгів». У різних джерелах зафіксовано територіальні надбання, здобуті Рагнаром Лодброком та його синами внаслідок військових походів. Ці території, відповідно до повідомлень із саг та частково із західноєвропейських

⁵⁵⁶ McTurk R. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. P. 93–124; McTurk R. *Studies in Ragnars Saga Loðbr’okar and Its Major Scandinavian Analogues*. Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature, 1991. P. 11.

⁵⁵⁷ Smith A.H. *The Sons of Ragnar lothbrok*. *Saga-Book of the Viking Society*. T. 11. London, 1935. P. 173–191; Smyth A. P. *Scandinavian Kings in the British Isles*. A. P. Smyth. Oxford : Oxford University Press, 1977, P. 33-40.

⁵⁵⁸ Гвін Джонс. Вікінги. Потомки Одина и Тора. С. 207.

⁵⁵⁹ Милютенко Н. «Гардская» версия происхождения Рагнара Кожаные Штаны (Сага о Скельдингах). *Ладога и эпоха викингов. Материалы к Четвертым чтениям памяти Анны Мачинской*. Санкт-Петербург, 1998. С. 30–33

⁵⁶⁰ Brandt T. *Danernes Sagnhistorie*. P. 67-72.

⁵⁶¹ Rowe E. *Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons*. Wien, 2012. P. 33.

хронік, простягалися від Ірландії на Заході до Русі на Сході. Ними правили сини Рагнара Лодброка⁵⁶², які заснували власні династії.

Елізабет Роу⁵⁶³ вважає, що цей міф про імперію Рагнара виник внаслідок активної боротьби за владу представників різних скандинавських династій. У XI– XIV ст. у скандинавських королівствах відбувається централізація влади після епохи вікінгів. Міф про державу Рагнара Лодброка втілював імперські амбіції данських королів. Саме в період створення «Gesta danorum» скандинавські королівства знаходилися в zenіті могутності та роширювали свій вплив на сусідні країни. Тому майже всі скандинавські королі розмістили конунга Рагнара Лодброка у власних генеалогічних деревах, претендуючи на його спадщину.

Військовий хист Рагнара Лодброка проявився під час його військових походів на землі франкських та англійських королів. Детально описане у тогочасних джерелах захоплення Парижа вікінгом у 845 р., але це були далеко не перші успішні походи вікінгів на франкське королівство – перед тим вони спустошили Дорестад та Руан⁵⁶⁴. Рагнар Лодброк тут вміло скористався складною ситуацією у франкському королівстві, адже лише два роки тому імперія Карла Великого була розділена між його нащадками. Відповідно до Верденської угоди⁵⁶⁵ у 843 р. Карл Лисий став королем франків, Людовік Німецький – германських племен, а Лотареві дістався імператорський титул та землі довкола Рейну. Однак, влада Карла Лисого була дуже слабкою, і проти нього часто піднімали повстання власні васали.

Рагнарві Лодброку це було прекрасно відомо, тож він зібрав своє військо та вирушив на Париж. Тут Карл Лисий допустив фатальну помилку, яка врешті зіграла роль у його поразці – він розділив своє військо на дві частини та не скористався розвідкою, що зауважила американська

⁵⁶² Kendrick T. A History of the Vikings. Dover Publications, 2004. P. 69.

⁵⁶³ Rowe E. Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons. P. 45-50.

⁵⁶⁴ Annales Xantenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannover & Leipsige, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909, P. 1-33.

⁵⁶⁵ Тейс Л. Наследие Каролингов. Москва: Скарабей, 1993. С. 64.

дослідниця Елеонор Дакет⁵⁶⁶. Варто зазначити, що франки почувалися так безпечно, тому що по-перше, нормани ніколи не заходили на своїх кораблях вглиб континенту, здебільшого грабуючи узбережжя, а по-друге, якраз наприкінці березня припадало одне із найбільших християнських свят – Великдень, тож ніхто не очікував, що вікінги нападуть у такий день⁵⁶⁷.

Рагнар Лодброк спочатку розбив вщент меншу частину франкського війська, а полонених повішав на березі Сени, що остаточно зламало дух суперника, і вирушив на Париж⁵⁶⁸. Після короткої облоги вікінги захопили місто і розграбували його. Карл Лисий вирішив, що краще відкупитися від норманів, ніж постійно зазнавати нападів скандинавів, що лише знизило його рейтинг в очах підданих, які звинуватили його у легкодухості. Але навіть величезна данина (понад 7 тисяч фунтів срібла) не змогла повністю забезпечити королівство від подальших нападів вікінгів⁵⁶⁹.

Кораблі вікінгів у IX ст. також регулярно спустошували узбережжя королівства франків та германців, зокрема Аквітанію⁵⁷⁰. Нормани неодноразово захоплювали такі важливі міста, як Утрехт та Дорестада, обкладаючи їхніх мешканців даниною. Карл Лисий (843-877 рр.) опинився у скрутному становищі і був змушений звернутися за допомогою до Лотаря (840-855 рр.) Але перед тим король вирішив все-таки надати землю вікінгам у Нейстрії (Нормандія – прим. авт.), проте цей крок не приніс очікуваних результатів, адже вже у 850-853 рр. вікінги знову зруйнували

⁵⁶⁶ Duckett E. *Carolingian Portraits: A Study in the Ninth Century*, University of Michigan Press, 1962, P. 111.

⁵⁶⁷ *Annales Bertiniani. 830–882. T. I. P. 485, A. D.: «845.. Hiems asperrima. Nordomannorum naves centum viginti mense Martio per Sequanam hinc et abinde cuncta vastantes, Loticiam Parisiorum, nullo penitus obsistente, pervadunt. Quibus cum Karolus occurere moliretur, sed praevalere suos nullatenus posse prospiceret, quibusdam pactionibus, et munere septem milium, librarum eis exhibito, a progrediendo compescuit ac redire persuasit».*

⁵⁶⁸ Jones G. *A History of the Vikings*, London. 2001, P. 122-125.

⁵⁶⁹ Forte A. *Viking Empires*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, P. 96.

⁵⁷⁰ *Annales Bertiniani. 830–882. T. I. P. 485, A. D.: «Nordmanni Burdegalam Aquitaniae civitatem invadunt et hac illacque pro libitu pervangantur».*

кілька монастирів⁵⁷¹. Нормани захопили Блуа і вирішили йти походом на Орлеан, тож вирушили у напрямку до річки Луари, де їх і зустрів Карл Лисий на чолі війська. Йому все-таки вдалося отримати перемогу в битві, але проблему нападів вікінгів на королівство це не вирішило, адже влада франського короля була слабкою⁵⁷². Тож Карл Лисий акцентує увагу на будівництві укріплень та зміцненні оборони фортець, що приносить своїх успіхи – з другої половини IX ст. вікінги починають частіше нападати на Англію⁵⁷³.

Далі в сагах повідомляється про похід норманів на тогочасну Іспанію, і дехто з істориків вважає, що його очолив Рагнар Лодброк, але достовірної інформації ми про це не знайшли. Мартіна Спрег припускає, що військо вікінгів тоді очолив син конунга Бйорн Залізнобокий, який продемонстрував добре володіння військовою тактикою вікінгів⁵⁷⁴.

Останнім великим походом Рагнара Лодброка став напад на Нортумбрію приблизно у 865 р., який закінчився поразкою та загибеллю конунга⁵⁷⁵. Його корабель осів на мілині, після чого став легкою здобиччю нортумбрійського короля Аелли, проте в деяких джерелах ми знаходимо зовсім іншу інформацію – Аелла переміг військо вікінгів чисельнішою армією⁵⁷⁶. Відповідно до Роскільської хроніки⁵⁷⁷ за смерть Рагнара Лодброка помстилися його сини, які розбили вщент військо Аелли, а його самого жорстоко стратили. Особливе обурення у них викликало те, що

⁵⁷¹ *Annales Bertiniani*. 830–882. T. I. P. 485, A. D.: «852...*Nordmanni navibus Fresian adeunt, acceptisque multis prout ipsi statuerunt, ad alia divertunt*».

⁵⁷² Тейс Л. Наследие Каролингов. Москва, 1993, С. 87.

⁵⁷³ Nelson J. Charles the Bald, London, 1992, P. 197-200.

⁵⁷⁴ Sprague M. Norse Warfare: the Unconventional Battle Strategies of the Ancient Vikings, New York, 2007, P. 235.

⁵⁷⁵ *Ibid*, P. 233.

⁵⁷⁶ Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum*. Vol. 1, P. 233.

⁵⁷⁷ *Chronicon Roskildense*, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.CI. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 7.

Рагнар загинув ганебною для вікінга смертю – не від руки ворога в бою, а, отже, не міг потрапити у Вальгаллу⁵⁷⁸.

Адам Сміт⁵⁷⁹ стверджує, що у 865 році до Східної Англії прибуло 300-400 дракарів з майже 5 тисячами вікінгів. Хоча щодо кількості військ вікінгів у науковому середовищі точаться дискусії. Однак, в джерелах зафіксована так звана Велика літня армія вікінгів, яка кількома хвилями з 865 року нападала на Англію. Так, син Рагнара Івар у 869 р. вторгся у Східну Англію та вбив короля Едмунда. Опісля він, ймовірно, вирушив в Ірландію, де захопив Дублін. Після Івара данів очолив Гальвдан, який був одним із семи конунгів, які перемогли англосаксів при Ешдауні. Слабкість англосаксонської армії, постійні напади вікінгів, які швидко отримували підкріплення, змусили короля Альфреда I Великого укласти перемир'я. Однак Гальвдан також вирушив у Дублін, де загинув в битві з норвежцями при Странгфордї Ло. У 877 р. данських вікінгів Англії очолив Гутрум, який був одним із семи конунгів, які очолювали Велику літню армію.

Норманські флотилії здійснювали регулярні набіги на Британські острови в IX ст. В другій половині IX ст. данські конунги в Англії змінили тактику і перейшли від окремих походів до спланованих воєнних кампаній, спрямованих на захоплення територій. Внаслідок них на сході Британського острова була утворена неоднорідна область данського права – Денло. Англійський історик Донн Хедлі вважає, що до складу Денло входили Нортумбрія, Союз п'яти бургів, Східна Англія та частина Ессексу, Кембріджширу, Бедфорширу⁵⁸⁰. Джон Бронстед же стверджував, що майже

⁵⁷⁸ Carroll J., Harrison S.H., Williams G. *The Vikings in Britain and Ireland*. London: British Museum Press, 2014. 144 p.; Downham C. *Viking kings of Britain and Ireland: the dynasty of Ívarr to A.D. 1014*. London, Dunedin Academic Press, 2007, 408 p.; Holman K. *The Northern Conquest: Vikings in Britain and Ireland*. Oxford: signal Book, 2012. 288 p.; Kirby D. *The Baltic and the North Seas*, London : Routledge, 2000, 353 p.; Richards J. D. *Viking age England*, Stroud Tempus, 2004, 254 p.; Rowe E. *Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons*. Wien, 2012. 316 p.; Sawyer. P. H. *Kings and Vikings*, New York, Routledge, 1992, 192 p

⁵⁷⁹ Smyth A. P. *King Alfred the Great*. Oxford: Oxford University Press, 1995, P. 21

⁵⁸⁰ Hadley D. *The Northern Danelaw: Its social structure, C. 800-1100*, London: Continuum-3PL, 2001, P. 22-23.

всі англосаксонські королівства, крім Вессексу, були зруйновані в ході військової експансії вікінгів та спроб вессекських королів створити єдине королівство для захисту проти них⁵⁸¹. За його висновками територія Денло охоплювала майже всю Англію за винятком Вессексу, Корнуоллу та Вельсу. Щодо локалізації Денло, то ми більше схилиємося до думки Пітера Соєра, який стверджував, що кордони Денло внаслідок регулярних нападів вікінгів не були сталими.

П. Соєр використав дані топонімії для локалізації Денло та визначення етнічного характеру його населення. Дослідник⁵⁸² визначив, що більшість переселенців на території Східної Англії були данцями за походженням, оскільки там був поширений топонім *thorp* – назва другорядного поселення данською мовою. Північно-західну частину острова ж захопили норвезькі вікінги, про що свідчить поширений там топонім *slakki*, тобто маленька долина норвезькою. Також частина імен мала данську, а частина норвезьку етимологію. Скандинавський вплив на місцеву топоніміку зберігався доволі довго, про що свідчить «Книга Страшного суду»⁵⁸³. У ній зафіксована значна кількість назв володінь місцевих землевласників, які зберегли скандинавську етимологію. Адам Сміт зазначив, що у «Книзі Страшного суду»⁵⁸⁴ часто використовується слово *thorp*.

Також в джерелах XI-XII ст. зафіксовані імена зі скандинавською етимологією. До прикладу, *Ingemund, Oune, Edric, Eculf*. Англійський історик Френк Стентон⁵⁸⁵ стверджував, що відповідно до «Книги Страшного суду» 543 назви набувають відношення до територій, захоплених данами, 203 – до Йоркширу, 9 – до Дербіширу, 22 – до Ноттінгемпширу, 217 – до Лінкольширу, 55 – до Лестерширу, 14 до Нортмаптоширу, 21 – до

⁵⁸¹ Brøndsted J. The Vikings, Baltimor: Penguin Books, 1960, P. 15.

⁵⁸² Sawyer P. The Age of Vikings. P. 135.

⁵⁸³ Olof von Feilitzen, The Pre-Conquest Personal Names of Domesday Book. *Nomina Germanica*, 2, 1937. P. 32-33.

⁵⁸⁴ Smith A. English Place-name Elements. II. P. 208.

⁵⁸⁵ Stanton F. Transactions of Royal Historical Society. XXIV, 1942. P. 12.

Норфолку, 3 – до Сафолка. На жаль, складно визначати скільки саме цих назв були сформовані у IX ст. Той же Френк Стентон⁵⁸⁶ вважав, що занадто багато з цих топонімів були би невідомими, якби не входили до складу назву. Тож він їх датує кінцем IX – початком X ст., коли багато вікінгів в Денло вели осілий спосіб життя.

Більшість істориків, зокрема, Гвін Джонс⁵⁸⁷ дотримуються думки, що Денло значно вирізнялося від інших територій Британії своїм суспільним устроєм, законами, топонімією тощо. Щодо мови, то в науковому середовищі існують дискусії, оскільки частина знавців вважає, що в IX-X ст. мова англосаксів та данів несильно відрізнялася між собою. І скандинавські мови також значно вплинули на формування сучасної англійської мови.

Також дискусійною є чисельність вікінгів, які брали безпосередню участь у військових походах на Англію. Достеменно невідомо, якою була чисельність данської ескадрильї, що регулярно нападала на англосаксонські королівства у IX ст. П. Соєр⁵⁸⁸ вважає, що, судячи з місткості кораблів, загальна чисельність війська вікінгів, які були в походах на Англію, не перевищувала 2000 осіб. Лорент Мазет-Гархоф⁵⁸⁹ ж стверджує, що узбережжя франкського королівства грабували загони вікінгів чисельністю до 5000 осіб. Англійський історик Річард Абельс⁵⁹⁰ також вважає, що в завойовницьких походах брало участь велика кількість вікінгів, але ще залишається місце для дискусій.

Щодо просування данів далі також існують різні думки. Відповідно до Англосаксонської хроніки, у 876 році група данців під керівництвом Гальвдана захопила Нортумбрію, а у 877 році – Мерсію. До 880-х років

⁵⁸⁶ Stanton F. Anglo-Saxon England. V. 1. P. 516.

⁵⁸⁷ Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. С. 188.

⁵⁸⁸ Ibid. P.124-125.

⁵⁸⁹ Mazet-Harhoff L. The Incursion of the Vikings into the natural and cultural landscape of upper Normandy in Iben Skibsted Klaesoe, *Viking Trade and Settlement in Western Europe*, P. 87.

⁵⁹⁰ Abels R. Alfred the Great, the *micel hæden here* and the Viking threat in Timothy Reuter. *Alfred the Great.*, P. 266-267

дани захопили значну територію Англії, яка стала базою для їх подальших набігів. Саймон Кейнс⁵⁹¹ стверджує, що остаточне просування данів вглиб континенту було зупинене лише після перемоги короля Альфреда Великого (871-899 рр.) над військом конунга Гутрума під Еддінгтоном у 878 р. Після неї між англосаксами та данами було підписано Ведмурський мирний договір 878⁵⁹², який розділив Англію та водночас структурував ведення торгівлі⁵⁹³. Вікінгам залишалася Нортумбрія, Мерсія, Східна Англія, Ессекс та Лондон, а Альфредові Великому залишався Вессекс. Також Гутрум був охрещений у Ведмурі разом із найближчим оточенням.

Однак Ведмурська угода англосаксами сприймалася, як домовленість суто між двома правителями, оскільки їх наступники вже її не дотримувалися. Німецька дослідниця Марія Меєр⁵⁹⁴ стверджувала, що після смерті Гутрума, незважаючи на те, що Східна Англія належала його нащадкам, англосакси не визнавали законність їхньої влади і розпочали процес повернення територій. Дани ж після охрещення та укладених угод вважали себе законними спадкоємними правителями Денло. Вікінги це підкреслювали власними карбованими монетами, які виготовляли з легендою не Гутрума чи іншого данського конунга, а з легендою попереднього англосаксонського короля Едмунда, який загинув під час нападу Великої язичницької армії⁵⁹⁵. Хоча найбільш ймовірно, що монети почали карбуватися за наказом Гутрума.

⁵⁹¹ Keynes S. The Cult of King Alfred the Great. *Anglo-Saxon England*. Cambridge University Press. 28, 1999, P. 225

⁵⁹² The Treaty between Alfred and Guthrum, *English Historical Documents 500–1042*. Vol. I., London: Routledge, 1996, P. 416.

⁵⁹³ Dolley M. Alfred the Great's abandonment of the concept of periodic recoinage, *Studies in numismatic method presented to Philip Grierson*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, P. 153-160.

⁵⁹⁴ Meyer M.M. The Treaty of Alfred and Guthrum – Sociolinguistic Background and Linguistic analysis, Munich: Grin Publishing, 2013, P. 4.

⁵⁹⁵ Гусакова О. В. Развитие культа св. Эдмунда в устной традиции и в агиографии. *Древнейшие государства Восточной Европы: Устная традиция в письменном тексте*, Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2013, С. 147-164.

Походження Гутрума є дискусійним. Такі історики, як Пол Гілл⁵⁹⁶, Нейл Олівер⁵⁹⁷, Марія Гаврилишин⁵⁹⁸, вважали, що він належав до династії Скъольдунгів та, швидше за все, був племінником короля Хоріка II (+864 р.). Такої ж думки дотримується український дослідник Федір Андросчук⁵⁹⁹. Гутрум був одним із очільників великої армії вікінгів, так званої Великої літньої армії, яка напала на Англію влітку 871 року. Девід Старді⁶⁰⁰ та Рональд Абельс⁶⁰¹ ж вважають, що нема достатньо переконливих аргументів того, що Гутрум був племінником Хоріка II. Цієї ж думки дотримується дослідниця Енн Вільямс⁶⁰², яка вважає Гутрума звичайним «морським конунгом», який брав участь у походах задля власного збагачення. Однак подальша доля Гутрума свідчить про те, що він був не типовим вікінгом-шукачем пригод. Ймовірно, що Гутрум належав до династії Скъольдунгів, але чи був він племінником Хоріка II (+864 р.) достеменно невідомо.

У 892 р. король Альфред Великий уклав угоди з Нортумбрією та Східною Англією, що мали гарантувати їх нейтралітет. Проте ці заходи нічого не дали – того ж року почалася чергова війна, та походи вікінгів на узбережжя Англії. Протягом цих чотирьох років осілі дани допомагали своїм співвітчизникам. Зокрема, Англосаксонська хроніка зафіксувала у 896 році похід данів зі Східної Англії та Нортумбрії на узбережжя Вессексу. Однак цього разу англосакси протистояли данським набігам набагато успішніше, ніж раніше, завдяки військовій реформі Альфреда Великого. Внаслідок цієї реформи була утворена система укріплень-бургів,

⁵⁹⁶Hill P. *The road to Hastings: The politics of power in Anglo-Saxon England*, London: Tempus, 2005, P. 17-19.

⁵⁹⁷ Oliver N. *Vikings. A History*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2012, P. 30.

⁵⁹⁸ Гаврилишин М. Древняя Русь и Англия в IX–X вв.: от торговых контактов до политических отношений, *Вестник Удмуртского университета*, Ижевск, 2015, Вып. 4, С. 146–151.

⁵⁹⁹ Андросчук Ф. Від вікінгів до Русі. С. 19-20.

⁶⁰⁰ Sturdy D. *Alfred the Great*. London: Constable, 1995, P. 44.

⁶⁰¹ Abels R. *Alfred the Great: War, kingship and culture in Anglo-Saxon England*, London: Routledge, 1998, P. 56.

⁶⁰² Williams A.. *Kingship and Government in Pre-Conquest England C.500–1066*, London, 1999, P. 65-80.

яку утримувало та зазило місцеве населення. Також, король Альфред побудував флот для захисту Вессексу, який успішно оборонявся від вікінгів. Тож морські походи данів зазнавали поразок.

Після смерті Гутрума англосаксам стало легше відвойовувати території, оскільки данська армія в Англії розпалася на дві частини у 896 році. Одна частина вирушила в Східну Англію, а друга – в Нортумбрію, однак вони продовжували свої напади на Вессекс. Король Альфред Великий залишив спадкоємцям сильну армію, за допомогою якої Едвард (899–925 гг.) та Ательстан (925–940 гг.) змогли завоювати Денло. Нортумбрія протрималася довше за рахунок того, що вікінги з Ірландії завоювали Йорк.

Також сьогодні існують різні думки щодо причини нападів вікінгів на Британські острови. П. Соєр⁶⁰³ висловив припущення, що військові походи данських конунгів на територію Англії відбувалися з метою колонізації нових земель, і їх варто розглядати в загальному контексті епохи вікінгів у Середньовічній Європі. Хоча англосаксонським королям вдалося згодом відвоювати території, захоплені вікінгами, однак в подальшому вони були змушені враховувати специфіку їхнього устрою.

Отже, Денло значно вирізнялося від інших англосаксонських королівств. Його населені пункти виконували функції торгово-військових факторій. Активність військових походів з Денло та на Вессекс зменшується після смерті Гутрума та захоплення Данії Швецією наприкінці IX ст. Це дало можливість нащадкам Альфреда Великого відвоювати захоплені вікінгами території. Однак, існування Денло, довга традиція військових походів на Британські острови, стали підґрунтям для утворення власної імперії данським королем Канутом Великим (1017-1036).

⁶⁰³ Sawyer P. The Age of Vikings. P. 138.

РОЗДІЛ 5. ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА ВІКІНГІВ. ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

Дослідження походів представників Скьольдунгів на європейські країни буде неповним без вивчення успіхів вікінгів у військовій сфері. Військова справа займала одне з чільних місць в житті вікінгів, Живучи військовою справою, утворивши багату традицію та історію ведення воєнних дій. Вікінги були фаталістами, вірили в те, що долі не уникнути, і їхні релігійні вірування ставили війну в центр (достатньо згадати той факт, що в скандинавський рай, Вальгаллу, можна було потрапити головним чином лише після хороброї смерті в бою – прим.авт.).

Тож у свідомості звичайного європейця вікінги й досі асоціюються із війною. Суспільства, які зазнавали регулярних нападів з боку скандинавів, неминуче стикалися з їх військовою справою. З часом місцеві правителі бачили її переваги і намагалися використовувати для власних цілей. Так, шведський дослідник Андерс Стрінгольм однією з причин остаточної поразки скандинавів в Англії називав той факт, що англійці успішно перейняли їх військову тактику, тоді як вікінги поступово звикли до мирного життя в новій країні, і вже не так активно займалися розвитком військової справи⁶⁰⁴. Стрінгольм зазначив, що вже за правління Едуарда Старшого Мерсія, Східна Англія та Ессекс, які входили до складу Денло, перейшли назад до англосаксів.

Судячи з даних археологічних досліджень, основною зброєю вікінгів були сокира та меч⁶⁰⁵. Норвезький археолог Ян Петерсен розглядав мечі,

⁶⁰⁴ Стрінгольм А. Походы викингов, государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов. Москва, 2002, С. 443.

⁶⁰⁵ Андрущук Ф. Мечи викингов, Киев, 2013, С. 29-41; Alan R. Williams, Methods of Manufacture of Swords in Medieval Europe: Illustrated by the Metallography of Some Examples, *Gladius* 13, 1977, S. 75-101; Oakeshott E. R. Records of Medieval Sword, Woodbridge: Boydell Press, 1991, P. 8; Stalsberg A. The identity of Vlfberht and how the swords with his signature were spread in Europe, *AmS-Varia*, nr. 49, 2009, s. 21–36; Peirce I. Sword of the Viking Age. The Boydell Press, Woodbridge, 2002, P. 17-20.

сокири та списи доби вікінгів як складові взаємоузгодженого комплексу озброєння⁶⁰⁶. Але треба враховувати, що спис крім воєнного, мав ще і мисливське застосування, сокира – господарське, тоді як меч слугував також своєрідною ознакою багатства. Меч також був ознакою певного соціального статусу, зрілості, і власник з ним не розлучався ніколи до самої смерті. Іноді конунгів ховали разом із мечами, якщо вони не передавалися у спадок нащадкам.

Приблизно з другої половини IX ст. стали частіше зустрічатися мечі із значно вищим вмістом вуглецю (до 0,75%). Вони були легшими та міцнішими за рахунок якіснішої руди та вдосконалення технології виробництва, як стверджував Алан Вільямс⁶⁰⁷. Леонтій Войтович⁶⁰⁸ зазначив, що до XV ст. коли були винайдені повітродувні міхи з водяним приводом, майстри не могли добитися необхідної температури для плавлення заліза (1539 С°). Тож для виготовлення мечів, майстри використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі. Внаслідок такої технології утворювалася криця, яка містила шлаки. Позбутися їх можна було лише тривалим куванням.

Для того, щоб меч не щербився, він мав містити якіснішу сталь з часткою ванадію. Відповідно до археологічних досліджень⁶⁰⁹ подібну сталь можна було отримати тільки з шведської або рейнської болотної руди. Тож основна кількість мечів виготовлялася на території Рейну та Швеції. Хоча на території Швеції було мало подібної болотної руди. Л. Войтович⁶¹⁰ вважав, що вікінги використовували спеціальну технологію, яка дозволяла змішувати гірший метал з кращим для мінімізації недоліків першого. Також меч обов'язково гартувався у воді для міцності.

⁶⁰⁶Petersen J. De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Kristiania, 1919, P. 13-15; Ibid. Vikingetidens smykker, Stavanger, Stavanger museum, 1928, P. 44.

⁶⁰⁷Williams A. A metallurgical study of some Viking swords. *Gladius* 29, 2009, P. 121-184.

⁶⁰⁸ Войтович Л. Князь Рюрик. С. 14.

⁶⁰⁹Норманн А. В. Б. Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов. Москва, 2008. С. 28-29.

⁶¹⁰ Там само. С. 15.

Подібна технологія виготовлення мечів була настільки трудомісткою спочатку, що більшість їх IX-X ст., знайдених на території Східної Європи, належать до так званого каролінзького типу⁶¹¹. Також Анатолій Кірпи́чников⁶¹² та Донат Дрбоглав⁶¹³ досліджували поширення мечів з клеймом *ULFBERHT* в Північній та Східній Європі. Зокрема, Кірпи́чников висунув припущення, що мечі каролінзького типу зустрічалися на території Київської Русі, як одна із складових озброєння вікінгів чи як експорт із Західної Європи⁶¹⁴.

На заході України також відомі знахідки зброї каролінзького походження, яка була на озброєнні у скандинавів у другій половині VIII–IX століть. Український археолог Федір Андрощук⁶¹⁵ нарахує крилатий спис із Листвина Дубенського району Рівненської області та меч каролінзького типу із села Бичева Любарського району Житомирської області. Також дослідник⁶¹⁶ опублікував знайдений на території України брактеат — срібну данську монету, карбовану в Хедебю близько 825 року, яку виявили під час розкопок в околицях Жовкви на Львівщині

Ймовірно, що поява таких мечів співпала з виникненням нового способу маркування клинків та ім'ям зброяра *Ulfberht*. Лінгвісти стверджують, що це результат поєднання двох імен – скандинавського *Ulf* та франкського *Berht*, де *rh* означає період розвитку мови до 900 року. Вироби майстерні *Ulfberht* відомі в Європі із середини IX ст., що збігається з тими хронологічними рамками, які дають лінгвісти. Найчисельнішими є

⁶¹¹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый: Мечи и сабли, Москва-Ленинград, Наука, 1966, С. 23; Kainov S. Swords from Gnezdovo. *Acta Militaria Mediaevalia VIII*. Kraków–Rzeszów–Śanok, 2012, S. 7-68.

⁶¹² Кирпичников А. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX-XIII ст. Скандинавский сборник, Вып.11, Таллинн, С. 49-256;

⁶¹³ Дрбоглав Д. А. Загадки латинских клейм на мечах IX-XIV вв. Москва, 1984. 152 с.

⁶¹⁴ Кирпичников А. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе. *Славяне и финно-угры: археология, история, культура: доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1997, 208 с.

⁶¹⁵ Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. С. 60.

⁶¹⁶ Androshchuk F., When and How Were Byzantine Miliarsia Brought to Scandinavia? *Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire*. In: Heilo, Olof, Nilsson, Ingela (eds), Constantinople as Center and Crossroad. The Swedish Research Institute in Istanbul. Istanbul, 2019. P. 55-88.

мечі, виготовлені в рейнських майстернях – ULFBERHT (2 пол. IX ст. – поч. XI ст.) та INGELRII (X – XII ст.). Багато мечів було також знайдено на території Британських островів, які були одними із основних об'єктів набігів вікінгів. Більшість цих мечів сьогодні зберігається у британських та шотландських музеях⁶¹⁷, і на деяких з них також є клеймо ULFBERHT. Також зустрічається клеймо LEOFRIC ME FFC.

Завдовжки мечі були приблизно до 1 м, що свідчить про продовження германської традиції. Крім того, їх часто прикрашали, що говорить про коштовність мечів. Серед прикрас були поширені як орнаменти, так і срібні та мідні вставки у вигляді геометричних фігур, звірів⁶¹⁸. Коли мечі ламались їх перековували на нову зброю. Шана до цього виду озброєння була настільки великою, що його могли розглядати як такий, що має власну особистість. Тож мечам могли присвоювати власні імена.

Також вікінги широко застосовували бойові сокири, які стали популярні в Європі завдяки їхньому впливу. Ян Петерсен⁶¹⁹ умовно поділяє сокири на такі типи: тип А – з малозагнутим лезом та симетричним профілем; тип С і D – з «борідкою», тобто відтягнутим вниз лезом; тип К – більш асиметричний, з вигином вгорі; тип L – із загнутим вниз та всередину лезом для ефективнішого удару. Іноді вікінги могли прикрашати свої сокири візерунками, про що пише Джон Кім Сіддорн, але це траплялося нечасто, оскільки сокири могли також відігравати роль функціонального господарського знаряддя⁶²⁰.

Одним із найпопулярніших типів сокири була так звана данська сокира. Під час епохи вікінгів вона поширилася на інші європейські країни за межами Скандинавії. Сігнус Блондаль визначив, що данська сокира

⁶¹⁷Oakeshott E. *European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution*. Boydell Press, 2000. P. 245.

⁶¹⁸Pedersen A. *Vikings Weaponry. The Viking World*, London, 2008, P. 204-211.

⁶¹⁹Petersen J. *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingatidens vaaben*. Kristiania, 1919, P. 34-40.

⁶²⁰Kim J. *Siddorn. Viking, Weapons & Warfare*. Tempus, Stroud, United Kingdom, 2005, P. 344.

також входила до складу озброєння варязьких найманців на службі Візантійської імперії⁶²¹. Петер Футе та Девід Вілсон⁶²² висловили припущення, що вікінги в бою використовували інший тип сокир, придатніший до метання. Більшість бойових сокир мали древко до 90 см та два леза.

Також вікінги використовували важкі ударні списи. Спис складався з древка, довжиною 2-3 м, та металевого наконечника довжиною від 20 до 60 см⁶²³. В сагах зустрічається два види списів – *króksþjót*, тобто більш прикрашені, колючі списи, та *höggþjót*, тобто металеві списи. Порівняно з іншими видами зброї, спис дешевший та легший у виготовленні, оскільки не потребує великої кількості заліза. Однак, він мав велике релігійне значення для вікінгів, оскільки належав до зброї Одіна, верховного бога скандинавського пантеону, в якого був спис Гунгнір.

Щодо захисного обладунку, то він у вікінгів був порівняно легким, адже через своє вірування про загробне життя вони не боялись смерті. Дослідниця Валері Хемптон⁶²⁴ зазначила, що здебільшого використовувалися легкі шоломи-каска з прорізами для очей обтічної форми. У Середньовічній Європі подібні шоломи з'явилися пізніше під впливом вікінгів. Щодо кольчуги, то археолог Анне Педерсон⁶²⁵ зауважила, що найчастіше це була легка сітка, сплетена з металевих кілець, вагою 5,5-6,5 кг. Кольчуга виготовлялася зі сталевих дроту, і мала довжину до 70 см.

У Швеції перша кольчуга з плетених кілець знайдена в могилі, яку датують V ст.⁶²⁶ Знахідки кольчуг в могилах вікінгів є досить рідкісними,

⁶²¹Blondal, Sigfus. *Varangians of Byzantium: An Aspect of Byzantine Military History*, Cambridge, 1978, P. 44.

⁶²² Foote P. and Wilson D., *The Viking Achievement*, New York, 1970, P. 133.

⁶²³ Hayward J. *Encyclopaedia of the Viking Age*. New York: Thames & Hudson Inc, 2000.

⁶²⁴ Hampton, V. *Viking Age Arms and Armor Originating in the Frankish Kingdom*. *The Hilltop Review*. 4 (2), 2011, P. 36-44.

⁶²⁵ Pederson A. *Viking Weaponry*, *The Viking World*, 2008, ch 15.

⁶²⁶ Mestorf J. *Die vaterländischen Altertümer Schleswig-Holsteins*. Hamburg, 1877. P. 34.

що можна пояснити її дорогою ціною⁶²⁷. Залишається дискусійною проблема появи кольчуги з плетених кілець у хозарів та інших народів Поволжжя і Північного Кавказу у VIII–IX ст.: чи це був незалежний винахід або ж вдосконалення раніше винайденого в Азії доспіху чи запозичення від вікінгів, проникнення яких до цього регіону могло бути і більш раннім.

Щодо дружини конунгів, то сучасні дослідники⁶²⁸ вважають, що її набирали в родинях вільних селян – бондів. Члени дружини проводили майже весь час зі своїм вождем, відвідуючи його маєтки та тренуючись. Військо конунга не потребувало спеціальних таборів для дислокації, оскільки і ватажок, і його дружина мешкали разом в довгому будинку – халлі. Прикладом таких маєтків є Тіссо на острові Зеландія.

Звісно, потрібно звернути увагу на кораблі вікінгів. Вони найбільш відомі під назвою *дракари* (назва походить від форштевня, часто прикрашеного головою дракона – прим.авт.) Однак використовувалися і човни-однодревки – *холкерси*, і довші *снекарси*, як зазначив Оле Крумлін-Педерсен⁶²⁹. Судна виготовлялися таким чином, щоб їх можна було легше перетягнути волоком з однієї ріки в іншу, а також простіше перепливати різноманітні водні перешкоди. Скандинави були хорошими мореплавцями здавна, адже від цього багато в чому залежало їх виживання в суворому кліматі півострова. Зокрема, римський історик Тацит зазначав, що плем'я свеонів (жителів Швеції – прим.авт.) були вправними мореплавцями з сильним флотом.

Частину своїх дракарів вікінги топили в прибережних районах, болоті, присвячуючи в дар богам. Крім того, відповідно до релігійних вірувань скандинавів, людина продовжувала свій образ життя без змін у

⁶²⁷ Thordeman B. Armour from the battle of Wisby 1361. Vol. 1. Stockholm, 1939. S. 284; Grieg S. Gjermundbufunnet. *Norske Oldfunn*. 8. Oslo, 1947. S. 48–51; Arne T. J. Die Warägerfrage und die Sowjetrussische Forschung. AA. Vol. 23. København, 1952. S. 147.

⁶²⁸ Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. С. 48.

⁶²⁹ Crumlin-Pedersen O. Skip types and sizes AD 800-1400. Aspects of maritime Scandinavia 200-1200. Roskilde, 1991.

потойбічні. Тому знатних, звитяжних конунгів могли ховати не лише з їхньою зброєю, речами домашнього вжитку, а й разом з кораблями. Тож історики у своєму розпорядженні мають залишки суден для детальнішого дослідження.

Також є серія каменів, встановлених на Готланді між V-X ст., де збереглися зображення кораблів, опубліковані Сіною Голмквіст⁶³⁰. Судячи з цих наскельних зображень, то скандинави використовували добротні великі човни, які могли вміщувати достатню кількість воїнів. Найдавнішою з них вважається корабель з Нідаму (Шлезвіг – прим. авт.), датований рубежем III-IV ст. У цього корабля був відсутній кіль. Судна з кілем та мачтою з'являються в Скандинавії з VIII ст. Радянський скандинавіст Арон Гуревич⁶³¹ зазначав, що корабель стає одним з найпоширеніших видів транспорту в Скандинавії з VIII ст.

Під час розкопок кургану багатого конунга в Гокстаді (приблизно 55 км на південний схід від Осло – прим. авт.) у 1881 році археологи⁶³² відшукали добре збережений дракар. Разом із кораблем знайшли більшу частину його оснащення: трап, каркас, весла, шківи, реї і т.д. Осадка дракара склала 3 фути, а вага майже 20 тон за умови повного завантаження. За відсутності попутного вітру вікінги могли використовувати 32 весла. Його мореплавні якості були переконливо доведені ще у 1893 році, коли створена на його основі копія перетнула Атлантичний океан менше, ніж за місяць. Магнус Андерсен, капітан корабля, повідомив, щоб під час плавання копія дракару проявила дивовижну гнучкість та плавність. Однак, цей корабель був занадто важким, щоб його можна було легко перетягнути волоком на суші.

⁶³⁰ Lindqvist S. Gotlands Bilsteine, Stockholm, 1941, V. 1, 147 p.

⁶³¹ Гуревич А. Викинги.

⁶³² Nicolaysen N. Langskibet fra Gokstad ved Sangefiord, *The Viking ships*, Kristiania, 1882, P. 12-19; Sawyer P. The Vikings age. P. 36.

Шведський історик Ерік Ньюлен⁶³³ вважав, що дракари подібного типу були малопоширеними, а парусні кораблі з'явилися пізніше. Пітер Соєр⁶³⁴ же висловив припущення, що основу флоту вікінгів склали малі кораблі довжиною до 3,9 м. Такої ж думки дотримувався Йоахим Геррманн⁶³⁵, який вказав, що вікінги плавали на невеликих суднах. Довжина кораблів в середньому становила від 20 до 33 м. Максимальна довжина дракара могла становити 50 м. та більше 30 пар весел, але не більше, оскільки довжина корабля залежала від розмірів кіля. Кіль же будували зі стовбура одного дерева. Кожне судно оснащувалося довгими веслами від 10 до 16 пар, а згодом і парусами.

Найдавнішим же парусним кораблем, який знайшли в Скандинавії, вважається човен з Аскекару, знайдений під час розкопок в Готенбурзі в 1933 р. – VIII ст. Звичайно, що спроби створити легкохідний дракар на парусах були значно раніше, але Пітер Соєр⁶³⁶ вважає, що вікінгам вдалося здійснити не раніше VIII ст. у спокійних водах Балтійського моря. Значення побудови швидких та легких кораблів важко переоцінити, адже успіх і військових походів, і торгових експедицій без них був би неможливим.

У скандинавських сагах зафіксовано багато назв для бойових кораблів: *skuta*, *snekja*, *dreki*. Любор Нідерле⁶³⁷ дійшов висновку, що назву торгового корабля *lodhia* вікінги запозичили у слов'ян. Ольга Щодра⁶³⁸ вважає, що це є аргументом на доказ того, що головним заняттям вікінгів була не торгівля, а піратство. Дійсно, що спочатку вікінги спустошували своїми набігами узбережжя Європи, однак згодом вони почали брати участь у торгівлі. А. Гуревич⁶³⁹ вважав, що перші кораблі вікінгів мали

⁶³³ Ньюлен Э. Эпоха викингов и ранее Средневековье в Швеции, *Славяне и скандинавы*. С. 156.

⁶³⁴ Ibid. P. 41-42.

⁶³⁵ Херрманн Й. Славяне и норманы в ранней истории балтийского региона. С. 95.

⁶³⁶ Sawyer P. *the Viking age*. P. 50.

⁶³⁷ Нидерле Л. Славянские древности. С. 362-363.

⁶³⁸ Щодра О. Слов'яни і Русь в ранньому Середньовіччі, Львів, 2021, С. 165.

⁶³⁹ Гуревич А. Походы викингов. С. 183.

низьку посадку, тож ними можна була підніматися вверх по річках та спокійно плавати у неглибокому Балтійському морі. Скандинави в епоху вікінгів будували кораблі різних типів. Зокрема, корабель, знайдений в Ладбю на данському острові Фюн⁶⁴⁰, мав невеликий кіль, неглибоку посадку, тож, ймовірно, призначався для плавання вздовж узбережжя. Великі, швидкоманевренні дракари, які могли легко перепливати Атлантику, будувалися, наймовіріше, пізніше на рубежі X-XI ст.

Український археолог Федір Андрощук⁶⁴¹ також вважає, що за допомогою кораблів вікінги обороняли власні кордони. Для захисту узбережжя було створено згадуваний вже інститут повинності – ледунг. Тобто конунг зобов'язував населення прибережних територій власноруч забезпечувати себе кораблями та човнами для захисту та утримувати їх персонал.

Також Ф. Андрощук⁶⁴² класифікував човни на три групи за їхнім функціональним призначенням. Першу з них становлять військові кораблі. Найдавнішим з них вважається корабель з кургану в Ладбю, датований першою половиною X століття. Він був завдовжки 22 м, завширшки 3,2 м, з висотою борту близько одного метра та призначався для команди з тридцяти п'яти осіб. Корабель Хедебю 1 датовано другою половиною IX ст., завдовжки 30,9 м, завширшки 2,7 м, заввишки 1,5 м; для команди орієнтовно з 54–62 осіб.

У першій половині XI століття продовжували використовувати як великі кораблі (Скульделев 2 - довжина 29 м, ширина 3,66 м та висота 1,78 м, команда 80 осіб), так і менші за розміром човни (Скульделев 5 - довжина 17,4 м, ширина 2,6 м висота 1,1 м, команда приблизно з 26 осіб). Отже, протягом X–XI століть розміри військових човнів збільшуються. Це, ймовірно, пов'язано з намаганням вождів збільшити кількість команди, а

⁶⁴⁰Solver C. The Ladby Ship Anchor. *Acta archeologica*. V. XVII, 1947. S.117-126. Bronsted J. *Danmarks Oldtid*. Bd. III. Kopenhagen, 1960. S. 333-335.

⁶⁴¹ Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. С. 12.

⁶⁴² Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. С. 13-14.

відтак і дружини на борту одного корабля. Однак такі вітрильні військові кораблі були призначені для відкритого моря. Для плавання східноєвропейськими річками підходили судна типу Скульделев 5, знайденого поблизу Роскільде.

До другої групи кораблів Андрощук⁶⁴³ зараховує торгові судна. Археолог вважає, що як окремий функціональний тип вони виникли не раніше XI століття. Найдавнішим з них є корабель Скульделев 1, датований початком XI ст., довжина 16,3 м, ширина 4,5 м, висота 2,1 м, міг перевозити вантаж вагою до 24 т. Трохи більшим за розмірами був корабель Хедебю 3, датований приблизно 1025 роком. Довжина – 22,1 м, ширина – 6,2 м, висота – 2,5 м, міг перевозити 60 тонн вантажу. Отже, ключовою відмінністю торговельних вітрильників від військових були більші габарити й можливість перевезення максимальної кількості вантажу. Третій тип човнів, на думку Ф. Андрощука⁶⁴⁴, складають човни-однодеревки, видовбані з цілого стовбура дуба. У Хедебю виявили дві такі довбанки, датовані епохою вікінгів. Одна з них зроблена а з дуба, вузька з V-подібними у профілі загостреними носом і кормою, довжиною 5 м та шириною 0,51 м. Дно довбанки в центральній частині плавно закруглено. Друга довбанка, виготовлена зі стовбура берези, довжина 3,47 м і ширина 0,62 м, по всій довжині має сплюснуте дно. Довбанки були відомі не лише вікінгам, а й саксам та слов'янам, як засіб перевезення вантажів.

Довгий час історики вважали, що у вікінгів не було компасу чи інших інструментів, і вони орієнтувалися лише за допомогою сонця та зірок. Під час розкопок в 1948 році одного із поселень в Гренландії виявили уламок прибору, схожого на примітивний пеленгатор. Він являє собою диск з 32 поділками, голкою та отвором всередині, довкола якого

⁶⁴³ Там само. С. 15.

⁶⁴⁴ Там само. С. 16.

він обертався⁶⁴⁵. Також в сагах згадуються «сонячні камені», тож можна стверджувати, що вікінги не блукали у морських водах наосліп.

Щодо фортифікаційних споруд, то вікінги їх використовували для захисту більших поселень. Так, данське Хедебю було захищене земляним валом⁶⁴⁶, укріпленим дерев'яним частоколом, довжиною майже 1300 м. Подібний вал захищав також шведську Бірку. Цікаво, що данський король Готфрід (+812 р.) наказав побудувати земляний вал, укріплений камінням для захисту своїх володінь – Danevirke. Його залишки досі збереглися у південній частині Ютландії. Висота Danevirke становила майже 3 м, товщина від 3 до 20 м. Будівництво валу тривало з початку IX і до XII ст. за дослідженнями Герберта Янкунна⁶⁴⁷.

Вигляд Danevirke за часів Годфріда, на жаль, невідомий, але можемо стверджувати, що його збудували для захисту південних кордонів Данії. Автор «*Annales Regni Francorum*»⁶⁴⁸ подає нам занадто розпливчастий опис захисних укріплень. Однак, схоже, що Danevirke захищало найуразливішу ділянку данського кордону між Холлінгстедом на річці Трені та фіордом Шлеї, і складалося з кількох частин. Ховедфольд починався біля Готторпа, і тягнувся приблизно на 5 км у південно-західному напрямку – до Курборга, а звідти ще близько 10 км на захід до Холлінгстеда. Форбіндельсесфольд протяжністю 3 км починається у Тюраборга і закінчується біля Хедебю. Ковірці починається на березі Селкер Ноор приблизно за 2 км на південь від Хедебю і закінчується за 1,5 км від Курборга. Його довжина становить близько 5 км. Від четвертого валу, Естерфольда, приблизно 3 км завдовжки, донині практично нічого не збереглося. Він захищав мис Швапсен і, ймовірно, закінчувався на балтійському узбережжі у Відебю Ноор. Крім цих чотирьох головних

⁶⁴⁵ Jones G. *The Norse Atlantic Saga*. London, 1964. P. 187. Hwen Jöns. *Neue Untersuchungen auf dem frühgeschichtlichen Handelsplatz Groß Strömkendorf bei Wismar. Archaeologia Baltica* 4 (2000). P. 109-132.

⁶⁴⁶ Hwen Jöns. *War das "emporium Reric" der Vorläufer von Haithabu? Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern*. 47 (1999). P. 201-213.

⁶⁴⁷ Jankunn H. *Haithabu. Ein Handelsplatz der Vikingerzeit*. Neumunster, 1956. P. 40-43.

⁶⁴⁸ *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829*. P. 33.

валів, Danevirke налічувало безліч невеликих укріплень, насипів, стін та ровів, як зазначили Герберт Янкун⁶⁴⁹ та Гвін Джонс⁶⁵⁰, тобто становило серйозну перешкоду для її захоплення ворогами. Система укріплень перекривала єдиний прохід, що залишався між фіордом Шлеє та болотами у заплавах Трені та Рейді.

Щодо військової тактики, то американський історик Гаретт Вільямс⁶⁵¹ вважає, що набіги і військове мистецтво були типовими для того часу і не були унікальним явищем вікінгів, які вирізняли їх серед сучасників. Єдиною відмінністю, на його думку, було ефективне використання кораблів, мобільності і тактики, що дозволило скандинавам досягнути таких успіхів⁶⁵². В той самий час викликає сумнів, чи були здатні конунги зібрати таке значне військо, яке описане в анналах. Так, П. Соєр⁶⁵³ доводив, що навіть найбільші армії вікінгів нараховували кілька сотень воїнів, а великі флоти були просто нереальні. Висновки історика базуються на дослідженні місткості дракарів, які могли помістити приблизно до 40 чоловік. Його підтримує Гвін Джонс⁶⁵⁴, який вважає, що людських ресурсів у норманів цілком вистачало для військових походів, але не для утримання завойованих земель. З цим висновком складно погодитися, оскільки дани вже в другій половині IX ст. захоплюють на території Англії значні території, і утворюють окрему область данського права Денло. Також прикметно, що у військових походах могли брати участь і жінки⁶⁵⁵.

Джерела нам залишили інформацію про морських битв вікінгів в Хафрсфіорді в 872 р., Сволдрі - в 1000 р. і Нісс - в 1062 р. Вікінги вибудовували свої кораблі в лінії та клини, що стояли планшир до планширу, пов'язані однією чи обома сторонами до основного корабля.

⁶⁴⁹ Jankunn H. Haithabu. Ein Handelsplatz der Vikingerzeit. Neumunster, 1956. P.66.

⁶⁵⁰ Hwen Jöns. War das "emporium Reric" der Vorläufer von Haithabu? P. 201-213

⁶⁵¹ Williams H. Mercian coinage and Authority. P. 337.

⁶⁵² Williams G. Raiding and Warfare. *The Viking World*, London, 2008, P. 193-203.

⁶⁵³ Sawyer P. The Viking age. P. 195.

⁶⁵⁴ Гвін Джонс. Вікінги. Потомки Одина и Тора. С. 167.

⁶⁵⁵ Історія війн та військового мистецтва. С. 443.

Командир переважно стояв на найоснащенішому кораблі в центрі. Джон Гале зазначив⁶⁵⁶, що високобортні торгові судна, зазвичай, розставляли на флангах. Також міг курсувати окремий корабель, щоб підхопити своїх соратників внаслідок підтоплення корабля чи брати участь у перестрілці з противником.

Одним із основних тактичних прийомів вікінгів під час морських битв було відрізати корабель від інших, взяти його на абордаж, засипавши градом стріл, каміння, а потім таким же чином захопити наступні кораблі противника. Перед боєм вітрила опускали, і рухались за допомогою весел. Канадська дослідниця Келлі Девріес⁶⁵⁷ зазначила, що вікінги часто застосовували *diekrplus* маневр. Він полягав у тому, щоб вибити весла противника носом власного корабля так, щоб ворог нічого не запідозрив задалегідь. Девід Фасуло⁶⁵⁸ вважає, що під час битв вікінги також застосовували щити, з яких утворювали захисні стіни для захисту веслярів та самих себе від стріл ворога. Також подібний прийом застосовувався і під час сухопутних битв. Вона складалася із масивної фаланги з воїнів, вишикуваних у кілька рядів, де добре озброєні займали передню позицію. За потреби вони могли розбиватися на дві або більше таких стін, що доводять битви при Ашдауні та Меретуні 871 р. і Корбриджі 918 р., де один із чотирьох сформованих загонів тримався в резерві на прихованій позиції, як зазначив Л. Войтович⁶⁵⁹.

Серед фахівців ведеться дискусія щодо того, як дійсно було збудовано стіну зі щитів. Сумнівно, що щити повністю перекривали один одного, оскільки це би заважало свободі рухів під час бою. На надгробній плиті X ст. в Госфорті з Кумбрії є рельєф, що зображує щити, перекриті на більшу частину їх ширини, що звужувало лінію. Подібна стіна зі щитів

⁶⁵⁶Hale, J.R. The Viking Longship, *Scientific American* February 1998. P. 58-66.

⁶⁵⁷DeVries K. *Medieval Military Technology*, Second Edition. Toronto: U of Toronto, 2012. P. 87.

⁶⁵⁸Fasulo D. *Medieval Scandinavia: Overview of Viking Warfare*. Great Neck: Great Neck, n.d. Ebsco Host. Great Neck Publishing, 2011. P. 45-46.

⁶⁵⁹Войтович Л. Історія війн та військового мистецтва. С. 445-448.

зображена на гобелені з Осберга IX в. Описуючи битву на Стемфордському мосту⁶⁶⁰, Сноррі Стурлуссон повідомляє, що вікінги тримали щити спереду і зверху. Тож можна стверджувати, що щити були зімкнуті в єдину стіну лише на початку битви, а потім розпадалися для легшого маневру.

Найчастіше під час сухопутних битв вікінги використовували такий тип шикування, як «свиня» (*svynfylking*)⁶⁶¹. Це була клиноподібна побудова, яка призначалася для швидкого розбивання військ противника. Вважалося, що вона була створена самим Одним, тобто цей тактичний прийом мав доволі давнє походження. У «Сазі про Еймунда»⁶⁶² зафіксована інформація про розташування воїнів у *svynfylking*. Спереду вишиковувалися двоє воїнів, три ставали у другий ряд та п'ять у третій. Це дозволяло битися злагоджено як разом, так і поодинці. Стіна зі щитів теж могла вишиковуватися кільцем, як в армії Гаральда Гардрада в битві на Стемфордському мосту.

Успішні військові походи вікінгів спричинили значні зрушення у Європі. Так, Альфред Великий, король Вессексу (871-899) бв змушений провести військові реформи задля захисту від данів. Також Альфред Великий зумів вирішити одну з головних проблем, що виникали під час збору ополчення: англосаксонські керли не надто хотіли воювати далеко від дому. Тож військова реформа дозволяла кожному керлові захищати свій власний дім від нападів. Крім того, король розбудував цілу мережу фортець – бургів на всій території королівства. Кожен бург захищав певну область: її мешканці могли сховатись за його стінами у разі небезпеки; за це вони повинні були підтримувати фортецю в хорошому стані та за необхідності надсилати потрібну кількість людей для оборони стін. І ця система укріплень виявилася досить успішною у захисті від набігів данів.

⁶⁶⁰ Сноррі Стурлусон. *Круг Земной*. Москва, Научно-издательский центр "Ладомир", 1980. С. 75.

⁶⁶¹ DeVries K. *Medieval Military Technology*. Second Edition. P. 52.

⁶⁶² Сага об Эймунде. Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия. 1978. С. 89-104.

Згодом, англосакси почали використовувати систему укріплених бургів для відвойовування територій. Як зазначив Г. Джонс⁶⁶³, дани не змогли ефективно боротися проти цієї «стратегії бургів».

Король франків Карл Лисий (843-877) також організував берегову охорону, яка мала відбивати атаки вікінгів. Але найефективнішим засобом проти них, як слушно зауважив Андерс Стрінгольм⁶⁶⁴, виявилася побудова мережі укріплених міст, оскільки маневрена тактика вікінгів не передбачала довгої облоги.

Отже, військова справа вікінгів перебувала на високому рівні розвитку, що забезпечувало їм успіхи під час своїх нападів на інші європейські країни. Значну увагу вікінги приділяли раптовості та маневреності свого війська, про що свідчить їхня тактика клиноподібної побудови воїнів, а також поступове вдосконалення кораблів. Однак, вікінгам було складно протистояти системі укріплених міст, чим згодом скористалися франки та англосакси.

⁶⁶³ Джонс Г. Вікінги. Потомки Одина и Тора. С. 190.

⁶⁶⁴ Стрінгольм А. Походы викингов. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. С. 41-43.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи проаналізований в роботі матеріал можна зробити ряд висновків.

1. Аналіз сучасної світової історіографії показав, що досліджені деякі аспекти військових походів окремих представників династії Скъольдунгів. Це пояснюється складною та суперечливою джерельною базою, оскільки значна частина їх була записана пізніше досліджуваних подій. Західноєвропейські історики приділили досить багато уваги так званім «морським конунгам», про яких зафіксовано повідомлення у тогочасних хроністів.

2. Нові дослідження Старої Ладоги Староладозькою експедицією інституту археології РАН відзначаються своєю заполітизованістю на догоду формуванню нової історичної концепції заснування Русі. Вагому роль тут відіграють гіпотеза про локалізацію Руського каганату, від якого у 838 р. були відправлені послы до імператора Людовіка Благочестивого (814-840), у Північно-Східній Європі. Такий висновок дозволив російським дослідникам оголосити Стару Ладогу першою столицею Русі, відсунувши Київ на задній план. Цікаво, що не враховується наявність фінського конгломерату племен в поселенні та довкола нього, як не ало жодного відношення до *русів*. Сьогодні в російській історіографії проводиться серйозна робота із перегляду концепції історії Київської Русі, згідно з якою схема руської історії виглядає таким чином: Стара Ладога – Київ – Ростов – Суздаль. У цієї схеми відсутні серйозні наукові підстави. Але сьогодні під час повномасштабної війни Росії проти України вони тішать проімперські почуття росіян, що перша столиця Київської Русі не Київ, а Стара Ладога. На даний момент в Росії утверджується така скривлена форма норманізму.

3. Найбільш обґрунтованою виглядає локалізація Руського каганату у Подніпров'ї з центром в Києві. Цієї думки дотримується багато істориків,

опираючись на значний пласт писемних та археологічних джерел. Існує гіпотеза, що один із синів Рагнара Лодброка, *Гвітсерк*, був руським каганом, і відомий у «ПВЛ» під іменем *Аскольд*. Постать Гвітсерка є дуже дискусійною. Також існує припущення, що Аскольд та Дір належали до місцевої династії Києвичів. Однак наявна джерельна база не дозволяє точно обґрунтувати походження князя з конкретної династії оскільки в ній є багато неточностей.

4. В історіографії досить давно точиться дискусія щодо походження літописного Рюрика, який є не менш суперечливою особою, ніж Гвітсерк. Найпопулярнішими сьогодні є дві гіпотези. Відповідно до першої літописного Рюрика ототожнюють з Рориком Ютландським, який належав до династії Скульдунгів. Ця версія має багато неточностей, і через це дехто зі скандинавістів не вважає її вартою уваги. Частина істориків вважає, що Рюрик походив із племен прибалтійських слов'ян. Припущення є теж досить дискусійне, оскільки майже відсутні археологічні знахідки присутності прибалтійських слов'ян у Північно-Східній Європі. Крім того, у сучасній російській історіографії також проводиться спроба обґрунтувати своє право на «исконно русские земли» Східної Пруссії, окуповані після 1945 р. І ободритська версія походження родоначальника династії Рюриковичів тут відіграє важливу роль. Схоже, що через заполітизованість, дискусія щодо походження літописного Рюрика ще далека від свого завершення.

5. Скульдунги провадили активну зовнішню політику в Західній Європі. Частина молодших представників династії займалася піратством, грабуючи західноєвропейські міста та монастирі. Данські королі втручалися також у справи тих племен, які Каролінги беззаперечно зараховували до сфери свого впливу. Так, Скульдунги брали опосередковану участь в Саксонських війнах, надавши притулок саксонським старійшинам, і виступали противниками ободритів, союзників франкських правителів.

Протистояння Скьольдунгів та Каролінгів детально зафіксоване у франкських хроніках. Адже франкські міста зазнавали частих нападів з боку данів. Походи вікінгів не сприяли консолідації франків перед спільним ворогом. Варто зазначити, що Скьольдунги теж прикликали на поміч Каролінгів під час вирішення власних міждинастичних суперечок.

6. Один із найвідоміших «морських конунгів», Рагнар Лодброк, ймовірно, належав до династії Скьольдунгів. Однозначно стверджувати цього не можна, але на користь цієї гіпотези свідчить той факт, що сини Лодброка заснували власні династії в кількох ірландських королівствах. Частина істориків дійшла висновку, що існувало два різні Рагнари, один з яких був напівлегендарним конунгом, а інший був Скьольдунгом. Враховуючи складність джерельної бази, не можна однозначно відповісти на це питання.

Власне «морські конунги» і створили розтиражоване обличчя вікінгів у масовій культурі, образ грізного войовника, який наводив страх на всю Європу. Цей образ залишається досі стереотипним уявленням середньостатистичного європейця про вікінгів.

7. Відомими є також данські походи на територію Англії, які закінчилися утворенням Денло. Однозначно можна відповісти, що напади вікінгів спонукали короля Вессексу Альфреда Великого (871-899) провести успішні воєнні реформи, а також розбудувати власний флот за вікінгським зразком. Саме Вессексу вдалося не лише успішно протистояти походам данів, а й згодом відвоювати Денло після смерті конунга Гутрума.

Походження Гутрума є дискусійним. Хоча частина істориків його зараховує до молодшої гілки династії Скьольдунгів. Оскільки, Гутрум не мав права на данський престол, то цілком міг спробувати заснувати власну династію на захоплених територіях. Разом з тим утворення Денло значно вплинуло не лише на військову справу англосаксів, а й на їх суспільний устрій та мову.

8. В сучасній історіографії з'явилася дискусія щодо перегляду кількох усталених стереотипів про епоху вікінгів у Середньовічній Європі. Зокрема, частина істориків вважає, що цей період почався раніше, ніж у 793 р. Інші дійшли висновку, що епоха вікінгів тривала протягом IX-X ст. Ми більше схилиємося до цієї думки, оскільки дати початку та кінця епохи вікінгів є доволі умовними. Можливо, їх варто конкретизувати щодо кожної країни окремо.

Також розпочалася дискусія чи можна вважати вікінгів лише піратами-грабіжниками чи вони також займалися торгівлею. Перш за все варто зазначити, що інформація про епоху вікінгів переважно зафіксована у монастирських хроніках, а саме монастирі ставали найчастіше об'єктом нападів вікінгів. Тож ці джерела потребують критичного підходу.

Ймовірно, що вікінги також брали участь у торгівлі, особливо, на Балтиці. Зокрема, в неї активно включилися Скьольдунги вже за правління короля Готфріда (+812 р.), який зруйнував Рерик, а ремісників та купців, які населяли його, переселив у Хедебю. Внаслідок цієї акції вплив Хедебю виріс, але ненадовго – вже у X ст. поселення занепало. Тому однозначно стверджувати, що основним заняттям вікінгів була торгівля ми не можемо. Багато нової інформації можуть привнести дослідження торгівлі поморських слов'ян на Балтиці. Ймовірно, що Скьольдунги активно грабували узбережжя Балтійського моря з цієї причини.

8. Варто переглянути значення та основні факторії Каспійського шляху у торгівлі з Арабським Сходом. Частина істориків саме наявність монетних скарбів кувачних дирхемів висуває, як один із основних аргументів на користь твердження локалізації Руського каганату у Старій Ладозі. Враховуючи дані археологічних досліджень, судноплавство на річках Північної Європи, напрошується висновок, що торгівля скандинавів та місцевого фінського населення з Арабським Сходом за посередництва Волзької Булгарії мала епізодичний характер.

Транзитним торговим шляхом, як мінімум з початку IX ст., був Дніпровський відтинок шляху «з варяг у греки». На основі археологічних досліджень, інформації з писемних джерел, можна зробити припущення, що він з'єднувався з Бурштиновим шляхом, а також з Регенсбургом, а через нього з іншими західноєвропейськими країнами у Києві. Можливість судноплавства у верхній частині шляху «з варяг у греки», де Стара Ладога і Новгород через Неву і Волхов, залишається дискусійною. Наймовірніше, що цей шлях не доходив північніше Гньоздова, де Дніпро ще судноплавний, і можна волоком перетягнути човни у Західну Двіну.

9. Військова тактика у вікінгів була розвинута на високому рівні для свого часу, що сприяло їх успішним походам. Із зброї застосовувалися мечі, виготовлені з болотної руди, і також були поширені мечі каролінзького типу. Оскільки меч був досить дорогим видом зброї, то поширенішими були сокира та спис. Вважається, що саме вікінги навчили європейців використовувати сокиру, як зброю, а не лише, як господарське знаряддя. Захисний обладунок, навпаки, був не настільки розвиненим через фаталістичне сприйняття вікінгами загробного життя. Адже, відповідно до релігії, смерть у бою вважалася великим дарунком богів.

Військова тактика вікінгів спочатку була для європейців великою несподіванкою, адже вони були неготові відбивати атаки невеликих флотилій. Невеликі маневрені групи вікінгів завдавали відчутної шкоди приморським містам. Крім того, часто об'єктами пограбування ставали монастирі, і для набожних європейців-християн це було шокуючим. Минуло кілька десятиліть, коли європейські королі навчилися давати вікінгам відсіч, використовуючи систему укріплених міст, які було складно брати в облогу.

Отже, нові комплексні дослідження династії Скьольдунгів здатні заповнити білі плями у ранній історії Середньовічної Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Опубліковані джерела:

1. Ал-Истахрий. Книга путей и царств. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 29. Тифлис, 1901.
2. Ибн Хаукаль. Книги путей и царств. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 38. Тифлис, 1908.
3. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Мамедали кызы Велихановой (Велиханлы), Баку: ЭЛМ, 1986. 428 с.
4. Константин Багрянородный. Об управлении империей, Москва, 1991, 236 с.
5. Лаврентиевская летопись. *ПСРЛ*, Т. 1, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1926, 379 с.
6. Саги о древних кременах (Сага о Хервер) / Пер. с древнеисландского Т. Ермолаева. Санкт-Петербург, 1978. 57 с.
7. Снорри Стурлусон. *Круг Земной*. Москва, Научно-издательский центр "Ладомир", 1980. 632 с.
8. Adam of Bremen. *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1876, 428 p.
9. Annales Bertiniani. 830–882. *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover. 1826. Т. I. P. 419–515.
10. Annales Xantenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannover & Leipsige, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909, P. 1-33.
11. Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 / Post editionem G. H. Pertzii, Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. 204 p
12. Annales Fuldensis. *Monumenta Germaniae Historica*, Hannover, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. P. 337-415.
13. Annales Sigtunenses (1208-1288) / Ed. S.Annerstedt. *Scriptores Rerum Suecicarum*. Т.3. Hannoverae, 1879. P.1–6

14. Chronicon Lethrense, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 34-53.
15. Chronicon Roskildense, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 1-33.
16. Einhard, Vita Karoli Magni. *Monumenta Germaniae Historica*, SRG 25, 6th edn. Hannover, 1911, T. 2., P. 683-725.
17. Petri Olai Minoritae Roskildensis Chronica Rerum Danorum a Dano abolitum Jahannis regis / Ed. J.Langebek. *Scriptores Rerum Danicarum*. T.1. Hafniae, 1772. P.68–148.
18. Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Vol. 1. / ed. by E. Olrik, H. Rceder, Hanniae, 1931, 573 p.
19. Svenonis Aggonis, Genealogia Regum Dacie (Fragmentum), “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 142-143.
20. Svenonis Aggonis, Brevis Historia Regum Dacie, “*Scriptores Minores Historiae Daniae Medii Aevi*”, Vol. I. M.Cl. Gertz (ed.), Kobenhavn 1917, P. 94-141.
21. The Anglo–Saxon Chronicle, edited by J. A. Giles, London 1914, 215 p.
22. Vita Sancti Anscarii a Rimberto. *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover. T. 2. P. 683-725.
23. Widukindi Res Gestae Saxonicae, *Monumenta Germaniae Historica*, T. III, Hannoverae, 1839, S. 408-467.

II. Спеціальна література:

27. Азбелев С. Обзор источников о происхождении Рюрика и версия о его славянских предках. *Известия Русского генеалогического общества*. Вып.1. Санкт-Петербург, 1994. С.41–59.

28. Алешковский М. Х., Янин В. Л. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР*. 1971. № 2. С. 32-61.
29. Амбросиани Б., Андрощук Ф. Вооружение и восточные контакты Бирки. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX-X ст.* Чернігів-Шестовиця, 20-23 липня 2006 р. С. 4-17.
30. Андрощук Ф. А. Мечи и некоторые проблемы хронологии эпохи викингов. *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: Сб. научн. статей: В 2 т.* 2010. Т. 1. С. 72-93.
31. Андрощук Ф., Зоценко В. / Fedir Androschuk, Volodymyr Zocenko. Скандинавские древности Южной Руси / *Scandinavian Antiquities of Southern Rus`*. Paris, АСНВуз, 2012. 367 р.
32. Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. Київ: Лаурис, 2022, 214 с.
33. Арбман Х. Викинги. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. 320 с.
33. Бартольд В.В. Арабские известия о русах. *Советское востоковедение*. Т. 1. Москва, 1940. 279 с.
34. Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. 1929. С. 215–270.
35. Блок М. Феодальне суспільство. Київ: Основи, 2001. 528 с.
36. Брайчевський М. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968
36. Брайчевський М. Літопис Аскольда. Київ, 2001. 130 с.
37. Брайчевський М. Вибрані твори. Київ: Вид. О. Теліги, 2002. 608 с.
38. Браун Ф. А. Разыскания в области готто-славянских отношений. Санкт-Петербург, 1889. 334 с.
39. Браун Ф. Гипотеза проф. Будиловича о готском происхождении названия Русь. *Записки Неофилософского Об-ва при Имп. СПб. Ун-те*. Санкт-Петербург, 1892. Вып. 2.

38. Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1908. Февраль. С. 364–370.
39. Вилинбахов В.Б. Балтийские славяне и Русь. *Slavia Occidentalis*. Т. 22. Poznań, 1962. С. 248–266
40. Виллинбахов В. Несколько замечаний о теории А. Стендера-Петерсена. *Скандинавский сборник*. Таллинн, 1968. Вып. 6. С. 128-135.
41. Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з текстології до монгольського київського літописання. Київ: Інститут історії НАН України, 2015. 518 с.
41. Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів та Гедиміновичів. Київ, 1992. 199 с.
42. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна та політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. 649 с.
43. Войтович Л.В. Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О.Пріцаком. *Хазарський альманах*. Т. 4. Киев–Харьков, 2005. С. 109–117
44. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.
45. Войтович Л. Рюрик: легенды и действительность. *Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию профессора И. Я. Фроянова*. Москва, 2006. С. 111–121.
46. Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2008. 464 с.
47. Войтович Л. Вікінги у Центрально-Східній Європі: загадки Ладogi і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2009. Вип. 12. С. 79–101.
48. Войтович Л. “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*. Київ, 2009. Вип. 5, (№488). С. 12-34.

49. Войтович Л. Вічні дискусії навколо етноніма Русь. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2010. Вип. 13. С. 196–204.
50. Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі ХХ і ХХІ століть. *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Відпов. редактор М. Литвин (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність)*. Збірник наукових праць. Вип. 20. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2011. С. 142–188.
51. Войтович Л. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. Львів, 2013. С. 3–35.
52. Войтович Л. Князь Рюрик (Славетні постаті середньовіччя). Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2014. 120 с.
53. Войтович Л. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 3 (522). С. 37–55.
54. Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. Київ, 2016. С. 93-107.
55. Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва (бл. 3060 до Христа – початок ХVІ ст.). Харків: Фоліо, 2017. 986 с
56. Галкина Е. С. Тайны русского каганата. Москва: Центрполиграф, 2002. 432 с.
57. Гвин Джонс. Викинги. Потомки Одина и Тора. Москва: Центрполиграф, 2004. 406 с.
58. Гедеонов С. Варяги и Русь. Москва: Русская панорама, 2011. 354 с.
59. Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладоги (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР*. Москва, 1985. С. 106-115.

60. Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси (текст, перевод и комментарий). Москва: Ладомир, 1996. 240 с.
61. Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А. На пути “из варяг в греки”. *Древняя Русь в свете зарубежных источников 2009*. Москва, 2010. С.469-490.
62. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Петрухина. Москва-Иерусалим, 1997. 259 с.
63. Грот Л. Призвание варягов. Норманы, которых не было. Москва: Алгоритм, 2013. 368 с.
64. Грушевський М. Історія України-Руси. Том 1. Київ, 1913. 655 с.
65. Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, *Український історичний журнал*, 2014. №5. С. 199-208.
66. Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки, *Ольжині читання*. Львів, 2005. С. 2-4.
67. Гудима Ю. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу, *ЛНУ імені Івана Франка: Вісник Ін-ту археології*, Вип.2, 2007. С. 164-175.
68. Гуревич А. Походи викингів. Москва: Наука, 1966. 182 с.
69. Давидан О. К вопросу о происхождении и датировке ранних гребенок Старой Ладоги. *Археологический сборник Гос. Эрмитажа*. Вып. 10. Ленинград, 1968. С. 54–63;
70. Давидан О. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией. *Скандинавский сборник*. XVI. Талинн, 1971.
71. Давидан О., Корзухина Г. Курган в урочище Плакун близ Ладоги . *КСИА*. Вып. 125. 1971. С.59-64.
72. Джаксон Т. «Восточный путь» исландских королевских саг. *История СССР*. 1976. № 5. С. 164-170.
73. Джаксон Т. Н. О творческой активности автора «Хеймскринглы». Проблемы авторского присутствия в повествовании, *Древнейшие*

- государства на территории СССР: материалы и исследования*, Москва: Наука, 1983, С. 147-174.
74. Джексон Т. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва, 2001. 208 с.
75. Джексон Т. Н. Рюриковичи и Скандинавия. *Древнейшие государства Восточной Европы: Рюриковичи и Российская государственность*. Москва: Индрик, 2008. С. 203-227
76. Джексон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Москва, 2012. 712 с.
77. Дрбоглав Д. А. Загадки латинских клейм на мечах IX-XIV вв. Москва: Издательство МГУ, 1984. 152 с.
78. Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е. А. Мельниковой. Москва: Логос, 1999. 608 с.
79. Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории. Кн. 2. Москва: Университетский издательский дом, 1826. 358 с.
80. Иловайский Д. Начало Руси. Москва: Вече, 2015. 288 с.
81. Зимек Р. Викинги: миф и эпоха. Средневековая концепция эпохи викингов. *Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье*. Москва : Восточная литература, 2001. С. 9–25.
82. Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX-X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии*. Москва, 1985. С. 126–127.
83. Зоценко В. Н. Высокие наконечники ножен и мечей конца X – начала XI в. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей*. Санкт-Петербург, 1999. С. 35–48;
84. Зоценко В. Гнездово в системе связей Среднего Поднепровья IX–X вв. *Гнездово: 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ*. Вып. 124. Москва, 2001. С. 121–125;

85. Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева “дружинного периода”. *Ruthenica*. Т. 2. Киев, 2003. С. 26–52;
86. Зоценко В. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Київ, 2004. С. 87–105;
87. Зоценко В. Скандинавський імпорт бронзи в Южнуну Русь. *Дньєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка. З нагоди його 70-річчя.* Київ, 2008. С. 112–117.;
88. Касиков Х., Касикова А. Еще раз о Рюрике Новгородском и Рорике Датчанине. *Скандинавский сборник XXXIII*. Таллин, 1990. С. 144-160.
89. Кирпичников А., Лебедев Г. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *КСИА АН СССР*. 1980. Вып. 160. С. 24-38.
90. Кирпичников А., Лебедев Г. и др. Русско-скандинавские связи в эпоху образования Древнерусского государства (IX-XI вв.) *Scando-Slavica*. Т. 24. С. 64-89.
91. Кирпичников А. Ладога и Ладужская земля VIII – XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы*. Ленинград, 1988. С. 38-79.
92. Кирпичников А. Ладога в международной торговле VIII–XI вв. (по находкам куфических монет). *Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”* Чернигов, 1988;
93. Кирпичников А. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX-XIII ст. *Скандинавский сборник*, Вып.11, Таллинн, С. 49-256
94. Кирпичников А.. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе. *Славяне и финно-угры: археология, история, культура: доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1997, 208 с.

95. Кирпичников А. “Сказание о призвании варягов”: Анализ и возможности источника. *Первые скандинавские чтения*. Санкт-Петербург, 1997. С. 34-50.
96. Ключевский В. *Собрание сочинений в 9 томах*. Том 1. Курс русской истории. Москва, 1987. 567 с.
97. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. *Крачковский И.Ю. Избранные сочинения*. Т. 4. Москва–Ленинград, 1957. С. 194–198.;
98. Крузе Ф. О происхождении Рюрика. *Журнал министерства народного просвещения*. 1836. № 1. С. 43-73.
99. Кузьмин А.Г. “Варяги” и “русь” на Балтийском море. *Вопросы истории*. 1970. № 10. С. 28–55.
100. Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва: Изд-во МНУ, 1977. 394 с.
101. Кузьмин А. Начало Руси: Тайны рождения русского народа. Москва: Вече, 2003. 425 с.
102. Куник А. Нестерове сказание о призвании варяго-россов, объясняемое сказанием о призвании англо-саксов. *Записки Императорской Академии наук*. Т. VI. прилож. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 58-64.
103. Лебедев Г. Шведские погребения в ладье VII–XI вв. *Скандинавский сборник*. Т. 19. Таллин, 1974. С. 155–178.
104. Лебедев Г. Монеты Бирки как исторический источник. *Скандинавский сборник*. Т. 27. Таллин, 1982. С. 149–163
105. Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 658 с.
106. Ле Гофф Жак. Цивилизация Средневекового Запада. Москва, 2010. 508с.
107. Леонтьев А. Волжско-Балтийский торговый путь в IX в. *КСИА*. Вып. 183. 1986. С. 3-9.

108. Ловмянский Г. Рорик фрисландский и Рюрик новгородский. *Скандинавский сборник*. Вып. 7. 1963. С. 221–249.
109. Ловмянский Г. Русь и норманны. Москва: Прогресс, 1985. 306 с.
110. Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. Москва: Наука, 1979. 268 с.
111. Милютенко Н. «Гардская» версия происхождения Рагнара Кожаные Штаны (Сага о Скёльдингах). *Ладога и эпоха викингов. Материалы к Четвертым чтениям памяти Анны Мачинской*. Санкт-Петербург, 1998. С. 30–33
112. Мельникова Е. Предпосылки возникновения и характер «северной конфедерации племен». *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1993. С. 53–55.
113. Мельникова Е. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати. *Элита и этнос средневековья*. Москва, 1995. С. 39–44.
114. Мельникова Е. Формирование территории Древнерусского государства в конце IX – начале X ст. Четвертый міжнародний конгрес українців. Ч 1. Одеса-Київ-Львів, 1999. С. 13–20.
115. Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи. Москва: Университет Д. Пожарского, 2001. 254 с.
116. Мельникова Е. Вступления норманнов в дипломатические отношения с Франкской империей. *Historia animata. Памяти О. И. Варьяш*. / [под ред. И. И. Варьяш]. Москва : Институт всеобщей истории РАН, 2004. Ч. 3. С. 22–38.
117. Мельникова Е. Ольг/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого руського князя. *Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь М. Кашианова*. Москва, 2005. С. 67–83.
118. Мельникова Е. А. «Князь» и «каган» в ранней титулатуре Древней Руси. *Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды*. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 114–122.

119. Мельникова Е. Древняя Русь и Скандинавия. Москва: Университет Д. Пожарского, 2011. 477 с.
120. Меркулов В. Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме. *Сборник Русского исторического об-ва*. Т. 8 (156). Антинорманизм. Москва, 2003. С. 133-145.
121. Мошин А. Варяго-русский вопрос. *Slavia*. Том 10. 1931. С. 109-136.
122. Мошин В. Варяго-русский вопрос. *Варяго-русский вопрос в историографии*. Москва: Русская панорама, 2010. С. 203-521.
123. Назаренко А. Русь и Германия в IX–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г.* Москва, 1994. С.35–61.
124. Назаренко А. Древняя Русь на международных путях. Москва : Языки русской культуры, 2001. 784 с.
125. Новосельцев А. Восточные источники о восточных славянах и Руси. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва, 1965. С. 411–414.
126. Носов Е. Сопковидная насыпь в урочище Плакун в Старой Ладоге. Средневековая Ладога. *Новые археологические открытия и исследования*. Ленинград, 1985.
127. Носов Е. Происхождение легенды о призвании варягов и Балтийско-Волжский путь. *Древности славян и финно-угров*. Санкт-Петербург, 1992. С. 100–105.
128. Носов Е. Рюриково городище. Новые этапы исследований. Санкт-Петербург, 2017. 288 с.
129. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва: Наука, 1968. 474 с.
130. Пашуто В. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы. *Скандинавский сборник*. Таллин, 1970. Вып. 15. С.15-32.
131. Петрухин В. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии.

- Древнейшие государства Восточной Европы. 1999.* Москва, 2001. С. 32-45.
132. Петрухин В. Призвание варягов: историко-археологический контекст. *Древнейшие государства на территории Восточной Европы.* Москва, 2005. С. 33–46.
133. Петрухин В. Сказание о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии. *Древнейшие государства Восточной Европы: Рюриковичи и Российская государственность.* Москва, 2008. С. 76-83.
134. Петрухин В. Русь в IX-X веках. От призвания варягов до выбора веры. Москва : Форум; Неолит, 2014. 494 с.
135. Потин В. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.) *Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.* Ленинград, 1970. С. 64-68.
136. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т. I. Київ: Обереги, 1997. 1080 с.
137. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги та Стара Скандинавія. Том II. Київ: Обереги, 2003. 1306 с.
138. Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX — нач. XI в. Москва: РГГУ, 2001. 262 с.
139. Пчелов Е. Рюрик. Жизнь замечательных людей. Москва: Молодая Гвардия, 2010. 336 с.
140. Пчелов Е. Был ли древнерусский Рюрик Рориком ютландским? *Вопросы истории.* 2012. № 10. С. 97-109.
141. Равдоникас В. Старая Ладога. *КСИИМК*, XI. Москва, 1945. С. 89-104.
142. Разыскания о древнейших русских летописных сводах: [С прил. 2 вариантов текста Начала земли Русьсте], А. А. Шахматов, Санкт-Петербург 1908, 687 с.

143. Рапов О. М. „Знаки Рюриковичей” и символ сокола. *Советская Археология*. 1968. №3. С. 62–69.
144. Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. Москва: Издательство АН СССР, 1948. С. 40.
145. Рыбаков Б. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР 11*. Москва-Ленинград, 1949. С. 53
146. Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Москва: Наука, 1982. 599 с.
147. Рыбаков Б. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. 351 с.
148. Рыбаков В. Известия о Скандинавии в хронике Адама Бременского (книга I, глава 15), “*Средние века*”, Выпуск 64, Москва 2003, С. 190-206.
149. Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII века. Москва: Наука, 1978. 284 с.
150. Рыдзевская Е. Сведения о Старой Ладоге в древнесеверной литературе. *КСИИМК, XI*. Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1945. С. 51-65.
151. Рябинин Е. А. Скандинавский производственный комплекс VIII века из Старой Ладоги. *Скандинавский сборник*. Таллинн, 1980. Вып. XXV. С. 161–177.
152. Рябинин Е. “Деревянный мир” раннесредневековой Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища 1973–1985 гг.) *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей*. Санкт-Петербург, 1996. С. 4-20.
153. Сахаров А. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности. *Сборник Русского исторического общества*. Т. 8. (156). Антиноманизм. Москва, 2003. С. 9-17.
154. Свердлов М. Б. Транзитные пути в Восточной Европе X-X вв. *Известия ВГО*. 1969. № 6. С. 543-545

155. Свердлов М. Rorik (Hroekr) I Gordum. *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто*. Москва, 1994. С. 36–40.
156. Седов В. В. Русский каганат IX века, *Вопросы истории*, 1998, № 4, С. 3-15.
157. Славяне и скандинавы: Сб. / Пер. с нем. под ред. канд. филол. наук Е. А. Мельниковой. Москва: Прогресс, 1986. 416 с.
158. Слаский К. Экономические отношения западных славян со Скандинавией и другими прибалтийскими землями в VI–IX веках. *Скандинавский сборник*. 1963. Т. 6. С. 61–95.
159. Сталсберг А. Женские вещи скандинавского происхождения на территории Древней Руси. *Труды V Международного конгресса славянской археологии*. Киев 1985. Т. 3. Вып. 16. Секция V. Москва, 1987. С. 73–79
160. Сталсберг А. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. *Историческая археология: традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва, 1998.
161. Станг Х. Наименование Руси (герульская версия). Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 472 с.
162. Станкевич Я. В. Керамика нижнего горизонта Старой Ладogi. *Советская археология*. Т. 15. Москва, 1950. С. 187–216.
163. Стендер-Петерсен А. Ответ на замечания В. Виллинбахова и В. Похлебкина. *Kuml*. Arhus, 1960. P.137-144.
164. Стрингольм А. Походы викингов, государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов. Москва: Молодая Гвардия, 2002. 724 с.
165. Татищев В. История Российская. Часть 2. Москва, 2002. 600 с.
166. Тейс Л. Наследие Каролингов. Москва: Скарабей, 1993. 272 с.

167. Тиандер К. Поездки скандинавов на Белое море. Санкт-Петербург: Типография Н. Скороходова, 1906. 464 с.
168. Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 238 с.
169. Толочко П. П. Русь изначальная. *Археологія*. 2003. № 1.
170. Толочко П. П. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева. *Хазарский альманах*. Т. 2. Киев–Харьков–Москва, 2004. С. 98–108.
171. Толочко А. Очерки начальной Руси. Киев: Лаурус, 2015. 356 с.
172. Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за «Баварським географом») *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С.211–219.
173. Томсен В. Начало русского государства. *Чтения в Московском обществе истории и древностей российских*. 1891. Кн. 1. 65 с.
174. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. Москва: Прогресс, 1964. 577 с.
175. Фиркс Й. Суда викингов. Ленинград: Судостроение, 1982. 104 с.
176. Фомин А. Древнерусские денежно-монетные рынки в 70-80-х годах X в. *Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования*. Москва, 1995. С. 63-73.
177. Фомин В. Начальная история Руси. Москва: Русская панорама, 2008. 296 с.
178. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси (750 -1200) / под. ред. Д. Буланина. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 624 с.
179. Фроянов И. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов. *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 3-15.
180. Фроянов И. Мятежный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1992. 280 с.

181. Хейвуд Джон. Люди Севера: История викингов, 793—1241 / Пер. с англ. Н. Мезина. Москва, Центрполиграф, 2016. 452 с.
182. Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С.162–169.
183. Цветков С. Русская история. Книга вторая: X век. Москва: Центрполиграф, 2004. С. 452.
184. Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства. *Археология*. 2003. №1. С. 89-115.
185. Черных Н. Б. Дендрохронология древнейших горизонтов Ладого (по материалам раскопок Земляного городища). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. Ленинград: Наука, 1985. С. 76–80.
186. Шаскольский И. Норманская теория в современной буржуазной науке. Москва: Наука. 1965. 221 с.
187. Шаскольский И. Вопрос о происхождении имени "Русь" в современной буржуазной науке. Критика новейшей буржуазной историографии. Ленинград: Наука, 1967. С. 156-158.
188. Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники. *Труды Отдела древнерусской литературы*. 1940. Т. 4. С. 9-150.
189. Шевцов А.О. Монеты императора Феофила (829-842 гг.) на территории Гнёздовского археологического комплекса. *Российская археология*. 2017. № 1. С. 141-149.
190. Щепкин Е. Н. Скандинавский обряд погребения с кораблем. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1894. Ч. 295. С. 38-61.
191. Щодра О. Коли і де виникла Русь: проблеми початкового етапу формування української державності, *Вісник НТШ*. Ч.58. осінь-зима 2017. С. 31-36.

192. Щодра О. Звідки пішла Руська земля...”: Історія проблеми та сучасні дискусії про походження Русі в російській історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С.235-253;
193. Щодра О. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав, *Проблеми слов'янознавства*, Вип. 66, Львів, 2018, С. 9-27;
194. Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Збірник наукових праць. Вип. 19–20, Львів, 2018-2019. С.115-139, Ювілейний збірник на пошану Степана Качараби.
195. Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: Дискусії про походження Русі у світлі археологічних джерел, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста, Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. С. 709-727.
196. Щодра О. Слов'яни Балтійського Помор'я у міжнародній торгівлі раннього середньовіччя, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 2020, Випуск 21. С. 158-179.
197. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Лаурис, 2007. 375 с.
198. Янин В. Новгородский клад западноевропейских и византийских монет конца X – первой половины XI в. *Древнейшие государства Восточной Европы. Новое в нумизматике*. Москва: Археографический центр, 1996. С. 151-170.
199. Янссон И. К вопросу о полиэтничных общностях эпохи викингов. *Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье*. Москва : Восточная литература, 2001. С. 116-126.

200. Abels R. Alfred the Great: War, kingship and culture in Anglo-Saxon England. London : Routledge, 1998. 392 p
201. Androshchuk F. The — Ljudota Sword? (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age), *Ruthenica*, 2003, B. 2, P. 15-25.
202. Arbman H. Birka I. Die Gräber. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 1940. 156 c.
203. Arents U. Die Grabfunde von Haithabu. Kr.Schleswig. Kiel, 1992. 256 p.
204. Arne T. Scandinawische Holzkammergraber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *Acta archcologica*. Kobenhavn, 1931. P. 285-302.
205. Arne T. J. Die Warägerfrage und die Sowjetrussische Forschung. AA. Vol. 23. København, 1952. 344 p.
206. Ambrosiani B. Birka. *Medieval Scandinavia*. An Encyclopedia, Garland Publishing, New York / London 1993. P. 42-50.
207. Ambrosiani B. Birka vikingastaden. Vol. 1, [Jakten på Svarta jordens hemligheter har börjat!], 1991. 97 s.
208. Ambrosiani B. Birka vikingastaden. Vol. 2, [Sensationella fynd i Stolpes schakt] : [unika gjutformar från vikingatidens verkstäder!], 1992. 97 s.
209. Ambrosiani B.. Birka vikingastaden. Vol. 3, [Askan i svarta jorden avslöjar: de första husen!], 1993. 101 s.
210. Ambrosiani B.. Birka vikingastaden. Vol. 4, [Smycken och djurben bland 40000 fynd – vattensållet avslöjar livet för 1200 år sedan], 1994. 98 s.
211. Ambrosiani B.. Birka vikingastaden. Vol. 5, [Vikingastaden lever upp igen i TV:s modell av 800-talets Birka], 1995. 213 s.
212. Ambrosiani B. Birka and Dorestad. *Discussion with the Past: Archaeological Studies*. Zwolle: Stichting Promotie Archeologie, 1999. P. 241
213. Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þátr, and the political world of Haukr Erlendsson. *For naldarsagaerne: Myter og*

- virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda.* København, 2009. P. 347-360.
214. Brandt T. *Danernes Sagnhistorie.* København? 2004. 348 p.
215. Brather R. *Archäologie der westlichen Slawen.* Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1987. 465 p.
216. Bonde N. Christensen, A.E. Dendrochronological dating of the Viking Age ship burials at Oseberg, Gokstad, and Tune, Norway (67 ed.). *Antiquity*, 1993. P. 575-583.
217. Bowlus K. *Franks, Moravians and Magyars: The Struggle for the Middle Danube 788–90.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995. 351 p.
218. Brückner A. Dogmat normański. *Kwartalnik Historyczny.* T. 20. 1906. S. 664–679.
219. Capper J. *The Vikings of Great Britain,* London, George Allen & Unwin; First Edition, 1937, 219 p.
220. Carroll J., Harrison S.H., Williams G. *The Vikings in Britain and Ireland.* London: British Museum Press, 2014. 144 p.
221. Callmer J.. *Urbanization in Scandinavia and the Baltic Region C. AD 700-1100: TradingPlaces, Centres and Early Urban Sites. Developments around the Baltic andthe North Sea in the Viking Age.* Stockholm: The Birka Project for Riksantikvarieämbetet and StatensHistoriska Museer, 1994. P. 50-90.
222. Callmer J. Slawischskandinavische Kontakte am Beispiel der slawischen Keramik in Skandinavien im achten und neunten Jahrhundert, “*Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 69*”, 1998, P.654–674.
223. Callmer J. *Archaeological Sources for the Presence of Frisian Agents of Trade in Northern Europe ca. AD 700-900. Studien zur Archäologie des Ostseeraumes: von der Eisenzeit zum Mittelalter.* Neumünster: Wachholtz, 1998. P. 469-79.

224. Carol von Carnap-Bornheim, Grupe G., Hilberg V. and Schultze J., Hedeby – Methods and Results, “*Archaeology of the Baltic*”, Moscow 2013, P.173–183.
225. Carroll J., Harrison S.H., Williams G., *The Vikings in Britain and Ireland*, London, 2014. 144p.
226. Chamberlin R. *The Emperor Charlemagne*. London: University Press 1986. 254 p.
227. Coupland C. From Poachers to Gamekeepers: Scandinavian Warlords and Carolingian Kings. *Early Medieval Europe*. T. 7 (1998). P. 85–114.
228. Coupland S. Trading places: Quentovic and Dorestad reassessed. *Early Medieval Europe*. T. 2. 2002. P. 209-223.
229. Coupland S. *Carolingian Coinage and the Vikings*. London: Routledge, 2007. 248 p.
230. Crumlin-Pedersen O. Skip types and sizes AD 800-1400. Aspects of maritime Scandinavia 200-1200. Roskilde, 1991. 291 p.
231. DeVries K. *Medieval Military Technology*, Second Edition. Toronto: U of Toronto, 2012. 301 p.
232. Durham K. *Viking Longship*. New Vanguard: Osprey Publishing. 2002. 51 p.
233. Duczko W. *Viking Rus: studies preference of Scandinavians in the Eastern Europe*. Leiden, 2004. 308 p.
234. Downham C. *Viking kings of Britain and Ireland: the dynasty of Ívarr to A.D. 1014*. London: Dunedin Academic Press, 2007. 408 p.
235. Dralle L. *Wilzen, Sachsen und Franken*. Vienna, 2007. 246 p.
236. Ellehøj S. *Studier over den ældste norrøne historieskrivning*. Hafniae: Munksgaard, 1965. 167 p.
237. Engelhardt, P. *Danerne fra fødsel til dåb*. Copenhagen, 1980. 220 p.
238. Ekblom R. *Rus- et vareg- dans les noms de lieux de la region de Novgorod*. Archives d’etudes orientales. Upsal, 1915. 156 p.

239. Ekblom R.. Vereinigung unter der Nordländern in alter Russland. Zeitschrift für slawische Philologie. Bd. 10. Halle, 1933. S. 1-20.
240. Ekblom R. Die Namen der siebenten Dneprstromschnelle. Uppsala Universitets ärsskrift. Bd. 9. 1951. S. 151-174.
241. Ernst R. Die Nordwestslaven und das fränkische Reich. Berlin, 1976. 244 p.
242. Ernst R. Karolingische Nordostpolitik zur Zeit Ludwigs des Frommen. *Östliches Europa: Spiegel der Geschichte*. Wiesbaden, 1977. P. 81-107.
243. Fasulo D. Medieval Scandinavia: Overview of Viking Warfare. Great Neck: Great Neck, n.d. Ebsco Host. Great Neck Publishing, 2011.
244. Forte A. Viking Empires. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 462 p.
245. Fried J. Gens und regnum. Wahrnehmungs- und Deutungskategorien politischen Wandels im früheren Mittelalter. *Sozialer Wandel im Mittelalter*. Sigmaringen, 1994. P. 73–104.
246. Fritze W. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung von Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. *Sieldung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Odef* , hrsg. von Halse Ludat. Ciessen, 1960. P. 141–149.
247. Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 935-943.
248. Jankuhn H. Sechs karten zum Handel des 10. Jahrhunderts im westlichen Osterseebecken. *Archaeologia–Geographica*. T. 1. 1950–1951. Z. 1. 5–16.
249. Jankuhn H. Haithabu: Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. Neumünster, 1986. 301 p.
250. Jones G. The Norse Atlantic Saga. London: Routledge, 1964. 302 p.
251. Grieg S. Gjermundbufunnet. *Norske Oldfunn*. 8. Oslo, 1947. S. 48-51.
252. Grierson P. Money and Coinage under Charlemagne. *Karl Der Grosse: Lebenswerk Und Nachleben, ed. Helmut Beumann*, vol. 1 Düsseldorf: L. Schwann, 1966. P. 501-536.

253. Grierson P. *Medieval European Coinage*. Vol.1. London: Cambridge University Press, 1986. 704 p.
254. Hale, J.R. The Viking Longship, *Scientific American* February 1998. P. 58-66.
255. Hampton, V. Viking Age Arms and Armor Originating in the Frankish Kingdom. *The Hilltop Review*. 4 (2), 2011. P. 36-44.
256. Hayward J. *Encyclopaedia of the Viking Age*. New York: Thames & Hudson Inc, 2000. 224 p.
257. Herrmann J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu Beginn des Mittelalters. Berlin, 1984. 112 p.
258. Hudson B.T. *Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, religion and Empire in the North Atlantic*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 278 p.
259. Hollmann H. Rustringen, die ursprüngliche Heimath der ersten Russischen Grossfürsten Ruriks und seiner Bruder. Berlin, 2011. 67 p.
260. Holman K. *The Northern Conquest: Vikings in Britain and Ireland*. Oxford: Signal Book, 2012. 288 p.
261. Holmqvist W. Helgö eine Vorform der Stadt? *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter*. Teil. 2. Göttingen, 1974. P. 21-29.
262. Hwen Jöns. War das "emporium Reric" der Vorläufer von Haithabu? *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern*. 47 (1999). P. 201-213.
263. Hwen Jöns. Neue Untersuchungen auf dem frühgeschichtlichen Handelsplatz Groß Strömkendorf bei Wismar. *Archaeologia Baltica* 4 (2000). P. 109-132.
264. Innes M. Franks and Slavs c.700–1000: The Problem of European Expansion Before the Millennium. *Early Medieval Europe* 6.2 (1997). 201–216.
265. Kainov S. Swords from Gnezdovo. *Acta Militaria Mediaevalia* VIII. Kraków–Rzeszów–Śanok, 2012. S. 7-68.

266. Kunik E. von. Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. *Eine Vorarbeit zur Entstehungsgeschichte des Russischen Staates*. V. 1-2. Sankt-Petersburg, 1844- 1845.
267. Keary Lucas, *The Vikings in Western Christendom*. London, 1891.
268. Kettunen L. Näytteitä etelävepsästä. T. 1. Helsinki, 1920. 132 p.
269. Kettunen L. Löunavepsa häälok-ajaludu. Tartu, 1922;
270. Kettunen L. Livisches Wörterbuch mit dramatischer Finleitung. Helsinki, 1938. 356 p.
271. Kirby D. *The Baltic and the North Seas*. London: Routledge, 2000. 353 p.
272. Knorr H. Die Hacksilberfunde Hinterpommerns der Grenzmark und der Neumark. *Mannus*. T. 28. 1936. P. 160-229.
273. Knibbs E. Ansgar, Rimbart and the Forged Foundations of Hamburg Bremen. London: Routledge, 2011. 240 p.
274. Künl J. Hardt N. Dannevirke – Nordens Største fortidsminde. Musset ved Dannevirke. Danevirkegården, 1999. 119 p.
275. Lassen A. “Origines Gentium and the Learned Origin of Fornaldarsögur Norðurlanda”, *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík: University of Iceland Press, 2012. P. 53-55.
276. Lewicki T. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. T. 2. 1949/1950. S. 360-363.
277. Ludat H. An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa. Weimar, 1971
278. Lund N. Horik den Førstes udenrigspolitik. *Historisk Tidsskrift*. København, 2002. B. 102/1. S. 7-29.
279. Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki Historyczne*. 1951/1952. R.20. S.9-58.
280. Łowmiański H. Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich. Warszawa, 1957. 202 s.
281. Lübke C. Strukturen früher slawischer Staaten. *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven*. Vienna, 2009. P. 171-179

282. McTurk R. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973*. Dundalk : Viking Society for Northern Research, 1976. P. 93-124.
283. McTurk R. Studies in Ragnars saga loðbrókar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford: Oxford University Press, 1991. 307 p.
284. Munch P. Nordmændenes ældste Gude- og Helte-Sagn, Christiania, 1854. 186 p.
285. Melleno D. North Sea Networks: Trade and Communication from the Seventh to the Tenth Centuries. *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies* 45, no. 1, 2014. P. 65-89.
286. Melleno D. Between borders: Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben world up to 827. *Early Medieval Europe*. 2017. Vol. 25, Issue 3. S. 359-385.
287. Morris Ančič. From Carolingian Official to Croatian Ruler – The Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the Ninth Century. *Hortus artium medievalium*, 3, 1997. P. 7-13.
288. Näsman U., Exchange and Politics: The Eighth–Early Ninth Century in Denmark, “*The Long Eighth Century*”, eds. I.Hansen and S. Wickham, Leiden 2000, P.37-46.
289. Noonan T. Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4, 1984. P. 151-282;
290. Noonan T. The Vikings in the East: Coins and Commerce. *Birka Studies*. Vol. 3. Stockholm, 1994. P. 225-226.
291. Noonan T. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age, *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 16. Harvard: Harvard Ukrainian Institute, 1992. 154 p.
292. Noonan T. Monetary Circulation in Early Medieval Rus: A Study of Volga Bulgar Dirham Finds, *Russian History/Histoire Russe* 7, 1980. P. 294-311.

293. Oakeshott E. R. *Records of Medieval Sword*. Woodbridge: Boydell Press, 1991. 310 p.
294. Oakeshott E. R. *European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution*. Boydell Press, 2000. 312 p.
295. Orning H.J. *Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid Fifteenthc. Imagined Communities on the Baltic Rim: from the 11th to 15th c.* Amsterdam, 2016. P. 353-378.
296. Pearson K. *Rulers, Magnates, and Outsides in Bavaria and its Marche. The Propagation of Power in the Medieval West*. Groningen, 1997. P. 117-189.
297. Peirce I. *Sword of the Viking Age*. Woodbrige: The Boydell Press, 2002. 227 p.
298. Per Bruun. *The Viking Ship. Journal of Coastal Research*, 13(4), 1997. 1282-1289.
299. Petersen J. *De norske vikingesverd. En typologisk-kronolohisk studie over vikingtidens vaaben*. Kristiania, 1919. 228 p.
300. Pritsak O. *At the Dawn of Chrstinnity in Rus.*Harvaed Ukrainian Studies. Vol. 12-13. Cambridge-Massachusett, 1990. P. 87-113
301. Randsborg K. *The Viking Age in Danemark*. New York: St. Martin's press, 1980. 206 p.
302. Renfrew C. *Trade and Culture Process in European Prehistory. Current Anthropology*.1969. P. 151-169.
303. Richards J. D. *The Scandinavian presence. The Archaeology of Britain: An introduction from earliest times to the twenty-first century*. London, 1999. P. 194-209.
304. Richards J. D. *Viking age England*. Stroud : Tempus, 2004. 254 p.
305. Rowe E. *Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons*. Wien, 2012. 316 p.
306. *The Sagas of Ragnar Lodbrok*, translated by B. Waggoner, New Haven: Troth publications, 2009. 149 p.

307. Thordeman B. Armour from the battle of Wisby 1361. Vol. 1. Stockholm, 1939. 352 p.
308. Thomsen V. Ancient Russia and Scandinavia and Origin of the Russian State. Oxford and London. 1877. 238 c.
309. Tulinius T. Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th century Iceland. *The 11th International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*. 2000. P. 526-539.
310. Turasiewicz A. Dzieje polityczne obodrzykow. Od IX wieku do utraty niep'odleglosci w latach 1160-1164. Kracow, 2004. 312 p.
311. Treasure annual report 2000 / ed. by F. Hitchcock, London: Department for Culture, Media and Sport, 2000, 143 p.
312. Treasure annual report 2001 / ed. by F. Hitchcock, London: Department for Culture, Media and Sport, 2001, 111 p.
313. Treasure annual report 2003 / ed. by A. Gannon, R. Blank, L. VodenDecker, London: Brithis Museum, 2003, 257 p.
314. Treasure annual report 2004 / ed. by F. Hitchcock, London: Department for Culture, Media and Sport, 2004, 325 p.
315. Sawyer. P. H. The Age of Vikings. London: Edward Arnold, 1962. 254 p.
316. Shepard J. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe*. 1995. Vol. 4. P. 41-60.
317. Shepard J. From the Bosphorus to the British isles: the way from the Greeks to the Varangians. *Древнейшие государства на территории Восточной Европы*. 2009. Москва, 2010. С. 15-42.
318. Sigurðsson J. V. Kings, Earls and Chieftains. *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes* / eds. G. Steinsland, J. V. Sigurðsson, J. E. Rekdal, I. Beuermann. Leiden: Brill, 2011.

319. Schmauder M. Überlegungen zur östlichen Grenze des karolingischen Reiches unter Karl dem Grossen. *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Vienna, 2000. P. 57–97.
320. Schmidt M. Das Imperium der Ottonen im Gefüge Europas. Frankfurt: Artaunon-Verl, 2009. 211 p.
321. Ślaski K. Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII–XII w.) *Pamiętnik Słowiański*. T. 4. Kraków, 1954. S. 227–234.
322. Smith A.H. The Sons of Ragnar lothbrok. *Saga-Book of the Viking Society*. T. 11. London, 1935. P. 173–191;
323. Smyth A. P. Scandinavian Kings in the British Isles. A. P. Smyth. Oxford : Oxford University Press, 1977. 307 p.
324. Solver C. The Ladby Ship Anchor. *Acta archeologica*. V. XVII, 1947. S.117-126
325. Somerville A., McDonald R.A. The viking Age: A Readings in Medieval civilization and culture. Toronto: University of Toronto Press, 2014. 528 p.
326. Stalsberg A. The Scandinavian Viking Age finds in Rus'. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. Vol. 69. 1988. S. 448-471.
327. Stalsberg A., Ulfberht Revisited: A Classification, “*The Viking Age: Ireland and the West*”, Dublin 2010, P. 450-464.
328. Steuer H., Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse, “*Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*”, Göttingen 1987, IV, P.113-197.
329. Stender-Petersen A. *Varangica*. Aarhus, 1953. 262 pp.
330. Stenberger M. Vallhagar: A Migration Period Settlement on Gotland, Sweden. Munsksgaard, 1955. 1205 p.
331. Steenstrup J. Nogle Efterretninger fra udenlandske Kilder om Danmark i Oldtiden. *Historisk Tidsskrift*, 1881. P. 229-240.

332. Storm G. Ragnar Lodbrok og Lodbrokssønnerne; Studie i dansk Oldhistorie of nordisk Sagnhistorie. *Historisk Tidsskrift*, 1877.
333. Unger C. Heimskringla, Christiania, 1868. 98 p.
334. Vasiliev A. A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge: Cambridge University Press, 1946. 246 p.
335. Viking Worlds: Things, spaces and movement / Ed. M.Eriksen, U.Pedersen, B.rundberget, I.Axelsen, H.Berg. Oxford: Oxbow, 2014. 557 p.
336. Vogel T. Die Normannen und das Fränkische Reich. Berlin, 1906. 442 p.
337. Waggoner B. The Sagas of Ragnar Lodbrok. Troth, 2009. 287 p.
338. Whaley D. Heimskringla: An Introduction. Viking Society for Northern Research (Text Series). Vol. 8 / general eds. P. Foote, A. Faulkes. London: Viking Society for Northern Research, 1991. 446 p.
339. Wickham C. Framing the Early Middle Ages. Oxford: Oxford University Press, 2005. 226 p.
340. Winroth A. The conversion of Scandinavia. Vikings, merchants and missionaries in the remaking of Northern Europe. London: Yale University Press, 2012. 238 p.
341. Williams A. Methods of Manufacture of Swords in Medieval Europe: Illustrated by the Metallography of Some Examples, *Gladius* 13, 1977, S. 75-101.
342. Williams A. A metallurgical study of some Viking swords. *Gladius* 29, 2009, P. 121-184.
343. Williams G. The Viking Ship. British Museum Press, 2014. 606 p.
344. Williams G. The Influence of Dorestad Coinage on Coin Design in England and Scandinavia. *Dorestad in an International Framework: New Research of Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*. P. 105-111.
345. Hodges R., Whitehouse D. Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe. Archaeology and the Pirenne Thesis. Oxford, 1983. 546 p.

346. Żak J. Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w. n.e. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962. 323 s
347. Żak J. „Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku: streszczenie analityczno-syntetycznej części pracy habilitacyjnej. Poznań: Katedra Archeologii Polski i Powszechnej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 1964. 41 s.

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Райтаровська Н. Скандинавсько-слов'янські зв'язки у VIII-X ст. (на прикладі політики данських Скольдунгів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць*. Вип. 19-20. Львів, 2018-2019. С. 35-48.

2. Райтаровська Н. Західний вектор політики Скольдунгів наприкінці VIII – у першій половині IX ст. (на прикладі Каролінзької імперії). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету 2020*. Випуск 21. С.147-157.

3. Райтаровська Н. Руські землі у міжнародному житті Європи в VIII-Xст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. Вип. 32. С. 120-127.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації

1. Райтаровська Н. Дискусії про походження літописного князя Рюрика. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Редкол.: Юрій Овсінський (голова), Сергій Козловський та ін. Львів, 2016. С. 60–70.

2. Райтаровська Н. Загадка походження Рагнара Лодброка. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного. Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції 10-11 листопада 2017 року*. Львів, 2017. С. 73-81.

3. Райтаровська Н. Дискусії у європейській історіографії щодо походження літописного Рюрика. *Записки НТШ. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 2018. С. 525-532.

4. Райтаровська Н. Скьольдунги на міжнародній арені у другій половині VIII-IX ст. від битви під Бравелліром до налагодження дипломатичних стосунків із Каролінгами. *Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2018. С. 116-119.

5. Райтаровська Н. Українська та зарубіжна історіографія про військово-політичну діяльність Скьольдунгів у Європі. *Проблеми війн та військового мистецтва / за ред. Л. В. Войтовича*. Львів, 2018. С. 43-51.

6. Райтаровська Н. До питання про початок епохи вікінгів в Європі. *Шевченківська весна – 2019 : історія : матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2019. С. 20-23

7. Райтаровська Н. Спроба реконструкції генеалогії династії Скьольдунгів VII-Xст. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. Т.14 (2022), S.275-300